

INTERZIS XEROX

IOAN MIHĂILESCU

FAMILIA ÎN SOCIETĂȚILE EUROPENE

INTERZIS XEROX

2106

IOAN MIHĂILESCU

INTERZIS XEROX

**FAMILIA
ÎN
SOCIETĂȚILE EUROPENE**

Editura Universității din București

© C. C.

<https://biblioteca-digitala.ro> / <https://unibuc.ro>

Lucrare editată cu sprijinul proiectului *TEMPUS*: **Politici sociale**

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

BUCUREȘTI

COTA

11.303 078

121/00

B.C.U. București

C20000759

© Editura Universității din București
Șos. Panduri 90–92, București - 76235; Telefon/Fax: 410.23.84

Tehnoredactare computerizată: Ioan Mihăilescu
Redactor: Ion Mihai

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale

MIHĂILESCU, IOAN

Familia în societățile europene / Ioan Mihăilescu
București; Editura Universității din București, 1999
188 p.; 23,5 cm
Bibliogr.
ISBN: 973-575-394-4

316,356.2
392.3

*Soției mele, Liana, în semn de
sinceră recunoștință pentru tot ce a
făcut pentru familia noastră.*

CUPRINS

1. FAMILIA ȘI SOCIETATEA	7
2. SCHIMBĂRI ÎN MODELELE FAMILIALE	14
2.1. Modalități de constituire a familiei. Evoluția nupțialității	15
2.2. Schimbări în comportamentul sexual	20
2.3. Diversificarea tipurilor de familie	28
3. FAMILIE ȘI COPII	40
3.1. Evoluția natalității și a fertilității	41
3.2. Factorii determinanți ai evoluției fertilității	49
3.3. Tranziția la rolul de părinte	63
3.4. Consecințele declinului fertilității	66
4. FEMEIA ÎN FAMILIE ȘI SOCIETATE	73
5. SOLIDARITATEA FAMILIALĂ	87
5.1. Relațiile dintre soți	87
5.2. Solidaritatea familială și stabilitatea familiei	99
5.3. Dezagregarea solidarității familiale și instabilitatea familiei	103
5.3.1. <i>Evoluția divorțialității în România</i>	105
5.3.2. <i>Considerații teoretice privind condiționarea divorțului</i> ..	107
5.3.3. <i>Determinanți ai divorțialității în România</i>	117
5.4. Recăsătorirea divorțaților	124
5.5. Implicațiile divorțului asupra dinamicii demografice	127
6. POLITICI SOCIALE ÎN DOMENIUL POPULAȚIEI ȘI FAMILIEI	131
6.1. Probleme sociale generate de schimbările în comportamentele demografice și familiale	131
6.2. Fundamentele politicilor sociale în domeniul populației și familiei	136

6.3. Tipuri de politici sociale în domeniul populației și familiei	140
6.4. Măsuri și intervenții în domeniul populației și familiei	144
6.4.1. <i>Controlul comportamentelor demografice</i>	144
6.4.2. <i>Reglementarea comportamentelor demografice și familiale</i>	147
6.4.3. <i>Măsuri privind comportamentele sexuale deviante</i>	155
6.4.4. <i>Măsuri economice și sociale</i>	158
6.4.5. Asistența socială prin servicii specializate	164
6.5. Costurile politicilor sociale	173
6.6. Obstacole ale politicilor sociale privind populația și familia	174
6.7. Considerente sociologice privind politicile sociale în domeniul populației și familiei	179

CAPITOLUL 1

FAMILIA ȘI SOCIETATEA

Famiile din societățile contemporane, fie ele dezvoltate sau în curs de dezvoltare, au suportat în ultimele decenii transformări profunde¹. Schimbările intervenite sunt atât de importante încât și termenul de "familie" a devenit tot mai ambiguu, el tinzând să acopere astăzi realități diferite de cele caracteristice generațiilor precedente. Dinamismul puternic al structurii și funcțiilor familiei poate părea multora surprinzător și, mai mult decât atât, este uneori considerat în mod negativ. Opinia curentă, preluată deseori și în discursul politic și științific, afirmă că familia este cea mai fidelă păstrătoare a tradițiilor, a valorilor naționale, că ea este unul dintre cele mai conservatoare (în sensul bun al termenului) segmente sociale. Contrar acestor opinii, familia este mai puțin "depozitara" și mai curând "barometru" al tuturor schimbărilor sociale. Ea a devenit tot mai sensibilă la toate principalele transformări petrecute în societate.

În multe societăți, familia caută să se debaraseze de "gloria" conservatorismului, de "meritul" de a fi păstrătoarea valorilor tradiționale. Are loc un proces vizibil de emancipare, de democratizare,

de laicizare și liberalizare a vieții de familie. Uneori, familia se opune societății prin nerespectarea normelor legale sau etice promovate de către societate sau prin neaderarea la virtuțile convenabile din punct de vedere social. Disoluția colectivităților locale petrecute în numeroase țări, schimbarea sau dispariția controlului social direct, au favorizat, într-o anumită măsură, această tentativă de emancipare și modernizare. În același timp, schimbările economice și sociale au contribuit la apariția unor disfuncții familiale (cel puțin astfel considerate din punct de vedere al societății globale).

Șchimbările petrecute în modelele familiale și în comportamentul familial nu privesc doar pe cei implicați în relațiile familiale, ci ele prezintă interes pentru o societate în întregul ei. Pe măsura dezvoltării economice și sociale, relațiile dintre familie și societate nu și-au diminuat importanța; dimpotrivă, rețeaua acestor relații a devenit tot mai densă și mai complexă. Integrată tot mai puternic în societatea globală, familia este tot mai mult condiționată de schimbările economice și sociale și, la rândul ei, influențează tot mai mult dinamismul social global. Admițând ideea că situația familiei este strâns dependentă de situația economică, socială, culturală și politică a unei societăți, trebuie, în consecință, să admitem că situația familiei nu va fi nici mai bună nici mai rea decât situația de ansamblu a acelei societăți. Recunoașterea dependenței dintre familie și societate nu exclude faptul că familia are și propriul său dinamism, datorită acțiunii unor factori specifici acestui grup social.

Relațiile dintre familie și societate se manifestă în mai multe direcții:

- Familia este sursa proceselor demografice care, din punct de vedere cantitativ, determină reproducerea și dezvoltarea forței de muncă și a masei de consumatori.

- Prin intermediul socializării interne, familia exercită, din punct de vedere calitativ, o influență puternică (dar nu autonomă) asupra nivelului de dezvoltare fizică, intelectuală și morală a copiilor și tinerilor, făcând ca noile generații să fie mai bune, egale sau mai rele decât generațiile precedente. Familia contribuie la dezvoltarea

calitativă a populației care, din punct de vedere al dezvoltării sociale generale este mai importantă decât creșterea pur cantitativă a numărului de locuitori.

- Familia este unul dintre principalii factori care asigură menținerea identității culturale naționale.

- Inegalitățile în nivelul moral, educațional și cultural al familiilor au repercusiuni directe asupra fixării și reproducerii, și adesea chiar asupra aprofundării inegalităților sociale, asupra apariției de noi pături sociale. În acest caz, inegalitățile sunt permanentizate de către familie, ceea ce este contrar premiselor de justiție socială.

La rândul ei, societatea influențează, direct sau indirect, forma familiei, dimensiunile acesteia, relațiile dintre parteneri și pe cele dintre generații:

- Schimbarea relațiilor de proprietate și a organizării economice a societății determină schimbări în funcțiile familiei.

- Natura acțiunilor desfășurate în familie și în afara ei modifică dimensiunile familiei și relațiile dintre parteneri.

- Preluarea de către societate a unor funcții familiale, tradiționale, favorizează creșterea importanței relațiilor socio-afective dintre parteneri și generează noi modele familiale.

- Mobilitatea socială și profesională dintr-o anumită societate este asociată și cu mobilitatea modelelor familiale și a ideologiilor familiale.

- Politicile familiei pot acționa direct sau indirect asupra modelelor familiale, asupra dimensiunii familiei și pot favoriza menținerea sau expansiunea modelelor familiale dezirabile din punctul de vedere al societății globale.

Aceste relații generale dintre familie și societate trebuie nuanțate, avându-se în vedere că evoluția familiei contemporane se realizează, mai ales în societățile dezvoltate din punct de vedere economic, în condiții antinomice, adică în condiții care reunesc scopuri

și tendințe contradictorii. Chiar și într-o analiză sumară, aceste antinomii se dovedesc a fi numeroase și importante²:

- Există o contradicție între obiectivul de progres social și modelul de familie păstrătoare de tradiții. Familia stabilizează nu numai virtuțile culturale, naționale, dar și defectele și "păcatele" unei națiuni; ea păstrează nu numai valorile, tradițiile nedevalorizate de către progres, dar ea rezistă și împotriva noilor valori.

- În multe societăți (mai ales cele slab dezvoltate din punct de vedere economic) există o contradicție între creșterea cantitativă și calitativă a populației. Astfel, se constată că în multe țări dimensiunile cantitative ale natalității nu sunt un factor decisiv al dezvoltării. Dimpotrivă, o creștere excesivă a natalității reprezintă o frână în calea dezvoltării și a creșterii nivelului de trai. Cercetările întreprinse în unele țări europene au pus în evidență că la un spor demografic natural de 1% pe an este necesar ca venitul național să crească cu 1,5-2,5% sau mai mult, dacă se dorește o creștere a nivelului de trai.

- Există o contradicție între tendința de a ridica nivelul de educație al familiei și tendința de a crește a fertilității (toate cercetările făcute în țările europene, cât și în unele țări în curs de dezvoltare arată că, pe măsură ce crește nivelul de instrucție, se schimbă fertilitatea: femeile cu un nivel ridicat de instrucție au un număr mai mic de copii).

- Apare o contradicție între politica de creștere a nivelului de trai și cea de creștere a numărului de copii pe familie. În condițiile în care familia dispune de aceleași venituri sau beneficiază de creșterea modestă a veniturilor, creșterea numărului de copii într-o familie, afectează veniturile medii pe membru al familiei și nivelul de trai al acesteia.

- Apare o contradicție între incitarea angajării femeilor în activități economice și apelurile adresate acestora de a educa cât mai bine copiii lor și de a realiza cât mai bine sarcinile gospodărești.

- În unele societăți există o contradicție între principiile democratice ale posibilității obținerii divorțului și insistența pe stabilitatea familiei.

- Există o contradicție între democratizarea și laicizarea, atitudinea oamenilor și promovarea unor norme sociale (cum ar fi inadmisibilitatea relațiilor sexuale înaintea căsătoriei) ce nu pot fi justificate decât printr-o educație religioasă.

- Există o contradicție între principiul egalității sexelor, vârstelor, statutelor civile și persistența unei atitudini negative față de fetele-mame, persoanele divorțate, căsătoria la o vârstă mai înaintată etc.

- Există o atitudine contradictorie față de vârsta la care trebuie să aibă loc căsătoria. Pentru a crește natalitatea și pentru a preveni relațiile sexuale înainte de căsătorie sau consecințele nedorite ale acestor relații, se recomandă căsătoria timpurie, dar, în același timp, din motive de asigurare a stabilității menajului, se recomandă ca alegerea partenerului să se facă cu toată maturitatea, când partenerii dispun de o experiență de viață suficientă, deci - mai târziu.

- Există o contradicție între abolirea numeroaselor bariere sociale în alegerea partenerului și înlocuirea acestora cu criteriul nivelului asemănător de instrucție. Ca urmare, a apărut un nou plan de conflicte familiale pe fondul "șocurilor culturale" ale partenerilor care posedă același nivel de instrucție dar provin din medii sociale diferite. Aceste conflicte se manifestă și în familiile în care partenerii au nivele de instrucție diferite.

- Politica pronatalistă găsește cel mai larg ecou în păturile sociale cu un nivel de instrucție scăzut, în care natalitatea este deja ridicată, și are un slab impact asupra categoriilor sociale care ar putea realiza o socializare de calitate superioară. Astfel, foarte multe politici pronataliste încurajează creșterea cantitativă a populației, dar la un nivel calitativ scăzut.

La aceste antinomii generale ar putea fi adăugate și altele specifice unor anumite societăți în care acționează puternic factorii

religioși sau rasiali. Antinomiile prezentate nu se regăsesc în aceeași măsură în toate societățile. Unele societăți, mai ales cele mai puțin dezvoltate din punct de vedere economic, nu s-au confruntat încă cu ele; dar, dacă vor urma aceeași cale de dezvoltare economică și socială ca societățile capitaliste dezvoltate, nu le vor putea evita.

Politica socială, în general, și politicile familiei, în special, au un rol important în diminuarea contradicțiilor care apar între dezvoltarea economică și socială generală și evoluția familiei. Cunoașterea acestor antinomii ne permite să înțelegem schimbările care au avut loc în modelele familiale. De asemenea, această cunoaștere este indispensabilă elaborării oricărei politici a familiei. Depășirea unor disfuncționalități prezente în familiile contemporane se poate realiza doar prin depășirea contradicțiilor care le-au generat.

Relevarea acestor antinomii prin intermediul cercetării științifice poate intra în contradicție cu unele imagini convenabile din punct de vedere social, care afirmă că într-o țară sau alta există o familie "minunată", "armonioasă", impregnată de marile valori culturale naționale. Deseori, aceste afirmații nu sunt sprijinite de o argumentație științifică solidă. Sub paravanul unor asemenea afirmații, familia este supusă acțiunii unor factori contradictorii și va găsi pe cont propriu, în absența unui sprijin societal, răspunsuri care s-ar putea să fie inacceptabile din punct de vedere social. Problemelor cu care se confruntă familiile trebuie să li se găsească răspunsuri și soluții care să armonizeze interesele individuale și sociale. O asemenea acțiune trebuie întreprinsă în mod conștient și la nivel societal.

NOTE

1. Analizele ce urmează se referă la familia din țările dezvoltate. Am inclus România în această categorie de țări, deoarece, din punctul de vedere al comportamentelor familiale cât și al unor norme și valori culturale, situația din România prezintă mai multe similarități cu țările dezvoltate decât cu cele în curs de dezvoltare. În ceea ce privește dinamica familiei, România se manifestă, în mod evident, ca o țară europeană.

2. Mikolau Kozakiewicz, *Les aspects socio-économiques du planning familial*, UNESCO-CEUCORS, Viena, 1980.

CAPITOLUL 2

SCHIMBĂRI IN MODELELE FAMILIALE

Ideea că la nivelul familiei s-au produs schimbări importante constituie obiectul unor puternice dispute. Deosebirile de poziții încep să se manifeste din momentul în care sunt identificați factorii care au generat aceste schimbări și mai ales atunci când sunt analizate consecințele schimbărilor și sensul lor.

Când se face afirmația că familia se schimbă, se au în vedere aspecte diferite: în unele societăți schimbările se referă la trecerea de la familia lărgită, tradițională, la familia nucleară; pentru societățile dezvoltate schimbările privesc, în principal, trecerea de la familia nucleară la o diversitate de modele familiale. În unele societăți familia nucleară nu numai că încetează de a fi singurul tip de familie, dar nu mai este nici tipul de familie dominant.

☆ Evoluția industrială și urbană din ultimele secole, în cazul societăților puternic industrializate și, din ultimele decenii, în cazul societăților recent industrializate, a impus ca tip principal de familie sau chiar ca tip unic, familia nucleară. O asemenea familie este formată din soț și soție, legați prin căsătorie legală, și dintr-un număr anumit de copii minori (numărul copiilor este variabil de la o familie la alta și de la o societate la alta. Dar, în majoritatea societăților europene, el a fost, până acum 3-4 decenii, în medie, mai mare de 3). Familia nucleară îndeplinește anumite funcții socio-afective, economice și

educaționale. Diviziunea rolurilor în cadrul familiei nucleare se face conform unor modele larg acceptate la nivel social. Aceste modele stabilesc: modul de contractare a căsătoriei și relațiile dintre parteneri înainte de căsătorie, vârsta la căsătorie, relațiile dintre soț și soție și dintre părinți și copii, rolul economic mai important al soțului, puterea decizională mai mare a soțului, îndeplinirea activităților gospodărești de către soție, răspunderea mai mare a soției în socializarea copiilor, rolul mare al familiei ca grup în filtrarea influențelor exterioare, stabilitatea familiei, atitudinea defavorabilă față de divorț, celibat, concubinaj și relațiile sexuale extrafamiliale.

Familia nucleară îndeplinește, deci, funcții larg acceptate social și, într-o anumită măsură, instituționalizate sau reglementate prin norme sociale. Ea este puternic axată pe copii. Modelul familiei nucleare a suferit schimbări importante în multe din dimensiunile sale sau, în cazul multor societăți capitaliste dezvoltate, a încetat să mai fie singurul model de familie practicat și acceptat. Schimbările intervenite privesc modalitățile de constituire a familiei, comportamentul sexual, structura și dimensiunile familiei, diviziunea rolurilor în cadrul familiei și natura funcțiilor familiei, stabilitatea familiei și atitudinile și concepțiile cu privire la familie.

2.1. Modalități de constituire a familiei. Evoluția nupțialității

Familia nucleară se constituie prin căsătorie legală, când tinerii au o vârstă acceptabilă din punct de vedere social și când soțul este în mod obișnuit independent din punct de vedere economic. Căsătoria este, deseori, precedată de logodnă. În majoritatea țărilor europene, până acum 10-30 de ani, cei mai mulți tineri se căsătoreau. Anumite evenimente din viața națiunii (cum au fost cele două războaie mondiale sau perioadele de depresie economică) împiedicau temporar căsătoriile. După ce fenomenul perturbator era depășit, se recuperau căsătoriile amânate (din acest motiv rata nupțialității era mult mai mare decât cea

obișnuită în primii ani de după fenomenul perturbator). Celibatul definitiv, deși mai frecvent la anumite categorii sociale sau profesionale, nu afecta decât o mică parte din populația în vârstă de căsătorie. De altfel, cu excepția unor categorii profesionale, nici nu era bine văzut la nivel social; mai ales celibatul femeilor. Conviețuirea în afara căsătoriei legale era stigmatizată social și descurajată prin măsuri legale sau reglementări administrative. Frecvența coabitării fără căsătorie era scăzută și nu constituia un fenomen social important.

Multe din aceste norme și reglementări legale sau sociale continuă să fie puternice și să orienteze nupțialitatea unui număr mare de tineri. Dar, în timp ce în unele societăți nupțialitatea continuă să fie reglementată de normele familiei nucleare, în alte societăți ea a urmat o curbă descendentă.

În perioada ultimilor 40 de ani rata nupțialității a scăzut în majoritatea țărilor din Europa de Vest. Scăderea a fost foarte puternică în Germania, țările nordice (unde era deja scăzută), în Austria și Elveția. Nupțialitatea s-a menținut constantă sau a crescut în puține țări din această parte a continentului. În țările din Europa Centrală și de Est, evoluția nupțialității a fost mai complexă: țări în care nupțialitatea a scăzut continuu în perioada anilor 1960-1990 (Iugoslavia, Bulgaria); țări în care nupțialitatea a crescut continuu în aceeași perioadă (Polonia); țări în care nupțialitatea a crescut la începutul anilor 1970 și a scăzut în anii 1980 la niveluri inferioare celor de la începutul perioadei (Ungaria, Cehia, Slovacia) și țări în care nupțialitatea a început să crească în anii 1980 după o perioadă de scădere din anii 1970 (Germania Federală și zonele est-germane).

Observând evoluția indicelui sintetic al nupțialității în diferite țări, constatăm o schimbare importantă a acestui indice în majoritatea țărilor europene. La nivelul anilor 1980-1990, acest indice a înregistrat valori scăzute record, îndeosebi în Suedia, Danemarca, Franța, Norvegia, Olanda și Germania. Valori atât de scăzute nu se credea că pot fi atinse în timp de pace¹. După anii 1990 s-a înregistrat o oprire a scăderii indicelui natalității, dar este prea devreme pentru a se putea afirma dacă s-a produs o oprire temporară sau se va produce o

inversare a tendințelor. În unele țări (Ungaria, Danemarca) s-a înregistrat, după 1990, o redresare a nupțialității. România a avut, în ultimele 2-3 decenii, unul dintre cei mai mari indici de nupțialitate din Europa.

În unele țări (țările nordice și unele țări vest-europene) celibatul definitiv este un fenomen social mai vechi, în timp ce în țările din Europa de Est și de Sud este un fenomen relativ nou. Celibatul din perioadele mai vechi (secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea) era determinat de factori economici și sociali: dezechilibrele dintre sexe provocate de rata diferită a migrației (populație excedentar feminină în mediul urban și excedentar masculină în mediul rural); imposibilitatea unor persoane de a accede la independență economică; dificultățile mari ale fetelor-mame de a se căsători; homogamia puternică a nupțialității (căsătoriile se făceau în principal între membrii aceleiași clase sau categorii sociale). Celibatul definitiv era mai curând un indiciu al neșanselor și o consecință a acțiunii unor factori care scăpau controlului indivizilor. În prezent, celibatul definitiv este mai curând rezultatul unei decizii personale care decurge dintr-o anumită concepție cu privire la familie și natalitate. El nu mai este practicat doar de anumite categorii sociale și profesionale, ci se întâlnește în toate mediile, la toate categoriile de vârstă nupțială și atât la bărbați cât și la femei. Favorizat de anumiți factori economici, sociali și cultural, celibatul definitiv devine un însoțitor permanent al familiei nucleare și ponderea lui crește pe seama ponderii acesteia.

Rata natalității este influențată și de vârsta la prima căsătorie. Sub acest aspect apar unele diferențieri între țările europene.

În majoritatea țărilor europene (cu excepția țărilor din Est) vârsta medie la prima căsătorie a scăzut în perioada anilor 1965-1975, după care a început să crească rapid, îndeosebi după 1980. În țările din Europa Centrală, de Vest și de Nord, vârsta medie la prima căsătorie a fost, încă din prima jumătate a secolului XX, mai ridicată decât în țările din Estul și Sudul Europei. În țările din Centrul, Nordul și Vestul Europei, dezvoltarea urbană și industrială a fost mai timpurie. Mobilitatea rural-urbană a cuprins un număr mai mare de femei decât

de bărbați. Creșterea duratei carierei școlare a femeilor, dobândirea de către ele a independenței economice prin intermediul unei activități urbane, dezechilibrarea demografică în structura pe sexe în mediul urban și rural au făcut să crească vârsta medie la prima căsătorie.

Bărbații rămași în agricultură erau afectați fie de celibatul definitiv, fie se căsătoreau la o vârstă mai înaintată, când dobândeau independență economică prin accesul la proprietatea agricolă. Acești factori au făcut să crească vârsta lor medie la căsătorie la 27-30 de ani. Treptat, rolul acestor factori a scăzut; ritmul industrializării și urbanizării s-a încetinit, volumul migrațiilor s-a redus. La începutul anilor 1950, vârsta medie la căsătorie a fost mai ridicată și datorită unor factori conjuncturali: în acești ani au fost încheiate căsătoriile amânate în perioada 1938-1947, deci căsătorii contractate de un număr mare de persoane vârstnice. În anii 1960, rata nupțialității la vârstele tinere crește rapid, sub efectul unor căsătorii mai precoce. Această situație a provocat, câțiva ani mai târziu, o diminuare a ratei nupțialității la vârste mai mari, datorită căsătoriilor făcute în avans, ceea ce a antrenat o scădere a vârstei medii la prima căsătorie. După 1970, și mai ales după 1980, se produce o inversare a tendințelor: scade mai întâi rata nupțialității la vârstele de maximă nupțialitate și, ulterior, la vârstele mai tinere, care manifestaseră un comportament marital precoce în perioada anterioară. Ca urmare, vârsta medie la căsătorie a început să crească. Explicația acestei inversări de tendințe nu se poate face prin recurs la factori de natură economică sau politică. Ceea ce se poate remarca este faptul că, în majoritatea țărilor din Europa de Nord, Centrală și de Vest, creșterea vârstei medii la prima căsătorie a fost însoțită (corelată statistic) de creșterea ponderii și numărului cuplurilor consensuale (conviețuirea ca etapă premergătoare căsătoriei duce în mod obișnuit la creșterea vârstei medii la căsătorie).

În țările care în ultimii 30-40 de ani au trecut de la un sistem socio-economic predominant agrar și rural la unul predominant industrial și urban (cum este cazul majorității țărilor din Europa de Vest), vârsta medie a căsătoriei bărbaților a scăzut o anumită perioadă, după care a început să crească, în timp ce vârsta medie la prima

căsătorie a femeilor a crescut continuu. În societățile agrar-rurale femeile se căsătoreau relativ timpuriu, ele având, cel mai adesea, o carieră educațională scurtă. În schimb - după cum s-a arătat - bărbații se căsătoreau mai târziu, întrucât ei trebuiau să devină independenți din punct de vedere economic și să poată asigura independența economică a menajului pe care îl constituiau. Trecerea la societatea industrială și urbană a condus la schimbarea volumului și ponderii populației agrare (deci și a bărbaților a căror căsătorie era legată de accesul la proprietate și la independența economică) și la creșterea mobilității socio-profesionale.

În fostele țări socialiste, cooperativizarea agriculturii a făcut ca dobândirea independenței economice prin accesul la proprietatea agricolă să nu mai privească decât un număr restrâns de agricultori. Astfel, într-o primă etapă, vârsta medie la căsătorie a bărbaților a scăzut. Ulterior, ea a început să crească, datorită faptului că tot mai mulți bărbați și-au prelungit cariera școlară și timpul necesar dobândirii unei calificări. Vârsta medie la căsătorie a femeilor a crescut lent dar continuu, datorită prelungirii carierei lor școlare și datorită faptului că a crescut numărul femeilor care condiționează căsătoria de terminarea studiilor și de dobândirea independenței economice.

În explicarea evoluției vârstei medii la căsătorie intervin și factorii sociali și psiho-sociali: mișcarea de emancipare a tinerilor din Europa de Vest de la sfârșitul anilor '60 a avut ca dimensiune și manifestarea independenței față de părinți (căsătoria precoce a fost, probabil, o formă de manifestare a independenței tinerilor); în toate țările europene a crescut frecvența raporturilor sexuale premaritale și permisivitatea socială față de aceste raporturi. Societățile din Europa de Nord, Centrală și de Vest au devenit mai tolerante față de conviețuirea în afara căsătoriei; extinderea practicilor contraceptive a diminuat fertilitatea nedorită și, ca urmare, și numărul căsătoriilor determinate de aceasta (fertilitatea nedorită fiind mare la femeile tinere); în majoritatea societăților europene a crescut toleranța socială față de fetele-mame și s-a diminuat presiunea socială asupra unor căsătorii precoce.

Analiza evoluției vârstei medii la căsătorie pune în evidență o apropiere a comportamentelor nupțiale pe medii de rezidență și pe societăți. Vârstele medii la căsătorie în mediul urban și rural au valori tot mai apropiate. Diferența de vârstă dintre parteneri a scăzut. Vârstele medii la căsătorie în diversele societăți europene tind spre valori apropiate (26-28 de ani pentru bărbați și 23-24 ani pentru femei). Sub aspectul vârstei la căsătorie, putem afirma existența unor tendințe de omogenizare a comportamentului nupțial la nivel național și chiar european.

În multe țări europene, evoluția vârstei medii la căsătorie este în consens cu opiniile privind vârsta ideală la căsătorie. Astfel, în perioadele și în societățile în care s-a înregistrat o scădere a vârstei medii la căsătorie există o atitudine favorabilă acestei scăderi. În țările în care vârsta medie la căsătorie a crescut atât pentru bărbați cât și pentru femei, există o atitudine favorabilă creșterii. Anchetele de opinie făcute în Franța, în 1974, 1978, 1982 și 1996 au pus în evidență o creștere a vârstei considerată ca fiind ideală pentru căsătorie. Numai în perioada 1974-1982, vârsta la căsătorie considerată ca fiind ideală a crescut cu aproape 2 ani și pentru bărbați și pentru femei. O evoluție similară a fost surprinsă și de cercetările făcute în România. În ambele țări este remarcabilă concordanța între opiniile privind vârsta ideală la căsătorie și vârsta medie efectivă la căsătorie. Această situație indică strânsa dependență a comportamentului nupțial cu atitudinile și concepțiile privind căsătoria.

2.2. Schimbările în comportamentul sexual

Întrucât în cadrul familiei funcția biologică deține un rol principal, rezultă că evoluția nupțialității și a comportamentului nupțial va fi puternic determinată de comportamentul sexual al populației și de atitudinile față de acest comportament. În mod principial, dacă relațiile sexuale premaritale și extraconjugale nu sunt acceptate la nivel social

sau, mai mult decât atât, sunt sancționate negativ, atunci necesitățile sexuale nu pot fi satisfăcute decât în cadrul unei familii; în majoritate, tinerii se vor căsători, celibatul definitiv fiind o stare accidentală.

Dezvoltând mai departe acest raționament, trebuie să admitem că dacă societatea devine tolerantă la practicarea relațiilor sexuale extraconjugale, unii oameni își pot satisface necesitățile sexuale în afara familiei și nu se vor mai căsători. Acest raționament trebuie nuanțat: misiunea căsătoriei nu rezidă numai în posibilitatea satisfacerii necesităților sexuale; factorii care determină constituirea unor cupluri permanente acționează asupra unui număr mai mare de oameni decât factorii care favorizează celibatul definitiv. Comportamentul sexual al populației este doar unul dintre factorii care influențează nupțialitatea. Fără a exagera rolul acestui factor, trebuie stabilit în ce măsură schimbările în comportamentul sexual au antrenat schimbări în comportamentul nupțial. O asemenea analiză este foarte dificilă, pentru că, în multe societăți, comportamentul sexual al populației nu constituie un subiect de cercetare științifică și cu atât mai puțin o problemă dezbătută în mod public. Informațiile de care dispunem sunt destul de fragmentare, iar concluziile la care au ajuns cercetările din aceste țări nu știm în ce măsură sunt valabile și pentru alte țări².

Cercetările făcute până în prezent arată că în multe societăți au avut loc schimbări importante în comportamentele sexuale și în atitudinile populației și ale unor instituții sociale față de aceste comportamente.

Un indicator al schimbării comportamentului sexual al tinerilor este modificarea vârstei medii la care are loc prima experiență sexuală și modificarea ponderii într-un grup de vârstă dată a persoanelor care posedă o experiență sexuală. Vârsta medie a primei experiențe sexuale a fost, în Franța, de 17,9 ani pentru bărbați și 20,2 ani pentru fete (1972), în Norvegia de 18,3 ani pentru fete (1973), în Finlanda la 17,8 ani pentru bărbați și 18,4 ani pentru fete (1979), în Cehoslovacia de 19,5 ani pentru fete (1968), în fosta U.R.S.S. la 17,9 ani pentru bărbați și 19,4 ani pentru fete (1979). Deși aceste date nu sunt complet comparabile, întrucât privesc ani diferiți, ele indică că vârsta medie la

inițierea sexuală a scăzut în toate țările europene datorită atât precocității maturizării fizice a tinerilor, cât și, mai ales, schimbării în moravuri și atitudini.

Vârsta la care are loc inițierea sexuală se diferențiază în raport cu o serie de caracteristici economice, sociale și culturale. Astfel, fetele se inițiază mai târziu decât băieții; tinerii care urmează un ciclu școlar mai lung și care au un nivel de instrucție mai ridicat se inițiază mai târziu; tinerii care locuiesc în sate și în mici comunități urbane se inițiază mai târziu decât cei care locuiesc în marile orașe; tinerii care aparțin unor religii puternice se inițiază mai târziu; tinerii care provin din familii armonioase se inițiază mai târziu decât cei care provin din familii dezorganizate.

Odată cu scăderea vârstei medii la care are loc inițierea sexuală crește și ponderea celor care au avut o experiență sexuală înainte de căsătorie. Gradul de generalizare a activității sexuale premaritale depinde de o serie de factori: gradul de urbanizare al țării și regiunii (cu cât gradul de urbanizare este mai ridicat, cu atât activitatea sexuală premaritală este mai frecventă); nivelul de educație (cu cât gradul de instrucție este mai ridicat, cu atât activitatea sexuală premaritală este mai frecventă); religia (cu cât religia este mai influentă, cu atât mai scăzută este ponderea celor cu activitate sexuală premaritală); ponderea celor cu activitate sexuală premaritală este mai mare în cazul bărbaților decât al femeilor.

Activitatea sexuală premaritală se bucură de o largă acceptare în opiniile tinerilor. Cercetările făcute în diverse țări arată că ponderea tinerilor care condamnă sau refuză activitatea sexuală premaritală este mai mică astăzi decât în urmă cu 2-3 decenii. Mikoly Kozakiewicz, sintetizând datele cercetărilor din fosta R.D.G, fosta R.F.G., Austria, Irlanda, Belgia, Norvegia, Elveția, Danemarca, Suedia, Iugoslavia și Polonia, a stabilit următoarea scală de acceptare a activităților sexuale premaritale³:

- 100% bărbați și 95% femei acceptă relații sexuale premaritale între logodnici;

- 90% bărbați și 85% femei acceptă relații sexuale premaritale între îndrăgostiți;

- 50% bărbați și 40% femei acceptă relații sexuale premaritale între cunoștințe bune sau prieteni;

- 30% bărbați și 10% femei acceptă relații sexuale premaritale între persoane care s-au cunoscut puțin sau cu persoane întâmplătoare.

Majoritatea tinerilor din țările incluse în cercetare acceptă relațiile sexuale premaritale între persoane care se iubesc, ceea ce se conformează modelelor pedagogice practicate în Europa. Diferențierile în acceptarea acestor relații de către tineri sunt mai puțin relevante de la o țară la alta, cât, mai ales, între diferite grupuri sociale.

Acceptarea activității sexuale premaritale este mai restrânsă în cazul părinților. Aceștia sunt mai restrictivi când este vorba, în general, de activitatea sexuală premaritală și mai permisivi când este vorba de proprii lor copii. Gradul de acceptare este mai mare cu cât părinții sunt mai tineri, ceea ce pare să indice o anumită liberalizare în atitudinea părinților față de copii. Acceptarea de către părinți a practicării de către copiii lor a activității sexuale premaritale este mai mare când aceasta privește băieții și mai mică când privește fetele. În societățile nordice, considerate mai permissive în acest domeniu, diferența de atitudine față de băieți și fete este mai mică sau nesemnificativă. Cercetările făcute în unele țări europene indică o creștere a ponderii părinților care se declară indiferenți față de comportamentul sexual al copiilor lor, fără ca aceasta să semnifice o schimbare a coeziunii familiale. Această situație este mai mult determinată de procesul general de liberalizare din societățile europene și de emanciparea sexuală a tot mai multor grupuri și categorii sociale.

Acest proces a fost evidențiat și de cercetările întreprinse în alte țări europene și în Japonia și India, în 1970-1980⁴. Aceste cercetări au arătat că, deși liberalizarea sexuală este percepută în toate societățile ca fiind un proces obiectiv ce se va accentua în viitor, atitudinile populației față de acest proces sunt diferite de la o societate la alta și

în cadrul aceleiași societăți între bărbați și femei și între categoriile sociale.

În general, bărbații doresc, pentru viitor, mai multă libertate sexuală (îndeosebi bărbații din Olanda, Iugoslavia, Cehia, Slovacia sau Finlanda). Bărbații din Japonia și Polonia doresc, pentru viitor, o restrângere a libertății sexuale. Femeile, în general, doresc o restrângere a libertății sexuale, cu excepția femeilor din Iugoslavia, Cehia și Slovacia. Dorința femeilor pentru reducerea libertăților sexuale este puternic asociată cu dorința lor de creștere a solidarității familiale și a atașamentului față de familie. În toate țările incluse în cercetare, atât bărbații cât și femeile se așteaptă ca viitorul să aducă o creștere a libertăților sexuale. Opoziția dintre dorințe și așteptări este foarte puternică în Japonia, Polonia și Spania (țări în care normele religioase privind viața de familie sunt foarte puternice). În privința așteptărilor, diferențele dintre bărbați și femei sunt mici. În schimb, diferențierile sunt mari sau chiar opuse în ceea ce privește dorințele lor: o convergență a dorințelor este prezentă în Polonia și Japonia, în care ambele sexe doresc o reducere a libertăților sexuale și în Iugoslavia, unde ambele sexe doresc o creștere a libertăților sexuale; dorințe opuse se manifestă în Olanda, Finlanda și Norvegia (unde bărbații doresc o creștere, iar femeile o scădere a libertăților sexuale).

Pentru bărbații din multe țări, îndeosebi Cehia, Slovacia, Iugoslavia, creșterea atașamentului față de familie și creșterile libertăților sexuale nu sunt incompatibile. Femeile apreciază într-o mai mare măsură aceste două aspecte ca fiind incompatibile, ele fiind mai atașate de imaginea tradițională a familiei. Bărbații a căror libertate sexuală era tolerată și înainte și care pretindeau fidelitate din partea soției, au reușit parțial să impună respectarea unor norme familiale tradiționale. Schimbarea imaginii asupra familiei la nivelul bărbaților din multe țări este evidentă, întrucât creșterea libertății sexuale ei o tolerează și chiar o doresc nu numai pentru ei, ci și pentru soțiile lor.

Aceste cercetări și altele de acest tip arată că, în ceea ce privește comportamentul sexual și atitudinile față de comportamentul sexual nu se pot enunța tendințe generale valabile pentru toate

categoriile sociale dintr-o societate sau pentru toate societățile europene. Atenuând mult diferențele grupale și societale specifice, s-ar putea conchide, în ceea ce privește comportamentul sexual și atitudinile față de acesta:

- Scăderea vârstei la care are loc inițierea sexuală.

Se manifestă dorințe sensibile în raport cu anumite caracteristici socio-culturale și scad diferențele între societăți.

- Creșterea ponderii persoanelor care practică relații sexuale premaritale. Sub acest aspect, diferențierile dintre societăți s-au redus; la fel și diferențierile dintre comportamentele bărbaților și ale femeilor. Se mențin încă diferențieri în raport cu anumite caracteristici socio-culturale (medii de rezidență, nivel de instrucție, religie).

- Creșterea permisivității, a gradului de acceptare a relațiilor sexuale premaritale. Sub acest aspect, diferențierile de atitudine dintre bărbați și femei au scăzut; diferențierile dintre atitudinile tinerilor din diverse societăți sunt relativ mici. În cadrul unei societăți se mențin diferențieri de acceptare între tineri și vârstnici (deși și aceste diferențe s-au redus) și între grupuri sociale. Între societăți apar diferențieri mai mari în raport cu importanța rolului factorilor religioși (permisivitatea este mai mică în țările catolice).

- Creșterea libertăților sexuale ale membrilor cuplului familial, cu diferențieri mari de la o societate la alta, atât la nivelul comportamentelor, cât și la nivelul acceptării acestor comportamente. Acceptarea socială a creșterii libertăților sexuale ale membrilor cuplului familial este mult mai redusă decât acceptarea relațiilor sexuale premaritale. În ceea ce privește atitudinile față de creșterea libertăților sexuale apar diferențieri mari în raport cu vârsta, sexul, statutul marital, factorii socio-culturali și religioși. De asemenea, apar situații diferite de la o societate la alta: convergențe de atitudini între bărbați și femei în ceea ce privește dorința de creștere sau de scădere a libertăților sexuale; divergențe între bărbați și femei în acest domeniu; divergențe sau convergențe între dorințe și evoluția reală a libertăților sexuale.

Descrierea schimbărilor în comportamentele sexuale și în atitudinile față de aceste comportamente este, în linii generale, similară în majoritatea cercetărilor. Dificultățile și deosebirile de păreri apar când se analizează consecințele acestor schimbări asupra căsătoriei și stabilității familiei. Din diversitatea de opinii și din disputele cu privire la consecințe se pot degaja câteva concluzii, fără însă ca acestea să întrunească acordul unanim al cercetătorilor.

- Reducerea vârstei la care are loc inițierea sexuală nu influențează rata nupțialității și nici stabilitatea familiei.

- Practicarea relațiilor sexuale premaritale are consecințe diferențiate. Dacă relațiile sexuale premaritale sunt admise social, ele pot întârzia căsătoria (scăderea ratei nupțialității la grupele de vârstă tânără), pot favoriza coabitarea fără căsătorie și celibatul definitiv. În situația de acceptare socială, relațiile sexuale premaritale pot influența favorabil stabilitatea căsătoriei, deși legăturile dintre practicarea sau absența experienței sexuale premaritale și stabilitatea familiei nu este suficient dovedită. Dacă relațiile sexuale premaritale nu sunt admise de anumite grupuri sociale, practicarea lor poate diminua șansele de căsătorie ale unor persoane (îndeosebi femei) și, prin aceasta, scăderea ratei nupțialității. Dacă partenerii manifestă atitudini diferite față de practicarea relațiilor sexuale premaritale, este afectată stabilitatea familiei. Relațiile sexuale premaritale diminuează rata nupțialității dacă sunt practicate o perioadă lungă și îndeosebi când partenerii dispun de mijloace de control al fecundității. În situația contrară, ele pot determina căsătorii precoce. Practicarea sau absența experienței sexuale premaritale pot afecta negativ stabilitatea căsătoriei doar în situațiile în care se manifestă o discordanță între comportamentul premarital practicat și așteptările viitorului partener sau grup social din care face parte partenerul.

- Liberalizarea relațiilor sexuale ale membrilor cuplului familial afectează stabilitatea căsătoriei în mod diferit de la o societate la alta și chiar în cadrul aceleiași societăți, de la o categorie socială la alta. Cercetările în acest domeniu sunt puternic marcate de anumite atitudini politice, morale și religioase, fiind foarte greu de separat în multe

cercetări, ceea ce este dedus din observarea științifică a realității și ceea ce este indus de aceste atitudini. Astfel, unele cercetări arată că liberalizarea relațiilor sexuale poate fi un factor de creștere a stabilității familiei, în timp ce altele susțin concluzii opuse. Și unele și altele invocă anchete de opinii publice în care bărbații și femeile doresc fie creșterea, fie scăderea libertăților sexuale. Ca și în cazul relațiilor sexuale premaritale, liberalizarea relațiilor sexuale ale membrilor cuplului familial nu este un factor autonom. Liberalizarea relațiilor sexuale ale soților poate avea efecte diferite în raport cu normele și valorile sociale care reglementează viața de familie și în raport cu gradul de acceptare. Dacă grupul social este permisiv și dacă atitudinile soților concordă, liberalizarea poate să nu afecteze stabilitatea cuplului familial. În caz contrar, stabilitatea este afectată. Lăsându-se la o parte această nuanțare, un lucru este evident: liberalizarea relațiilor sexuale ale membrilor cuplului familial afectează viața de familie, fie că determină disoluția familiei, fie că aceasta se menține dar este sărăcită funcțional, cel puțin în domeniul relațiilor afective și sexuale dintre parteneri. O familie care renunță la aceste dimensiuni mai este o familie (în sensul obișnuit al acestui termen) ? Răspunsul la această întrebare trebuie să evite fariseismul. Adulterul nu este o invenție a ultimelor decenii și nu se întâlnește doar în anumite medii. Desigur, liberalizarea relațiilor sexuale ale soților se pune în mod diferit astăzi decât în secolul trecut. Și aceasta în două sensuri: în primul rând, în multe societăți, îndeosebi în cele capitaliste dezvoltate, a avut loc o mișcare socială de liberalizare sexuală; este însă greu de spus dacă adulterul, de exemplu, este mai frecvent astăzi decât înainte. Nu dispunem de date complete pentru perioadele anterioare. Dacă apelăm la unele surse, cum ar fi anchetele de asistență socială din Anglia din secolul trecut și la cercetările sociologice din România din perioada interbelică trebuie să admitem că în anumite medii relațiile sexuale extraconjugale erau foarte răspândite și în perioadele anterioare. În al doilea rând, liberalizarea sexuală a devenit un subiect de dezbatere publică. Fără a ajunge până la formele extreme pe care le îmbracă mișcarea de liberalizare sexuală în anumite țări (cererile homosexualilor de a se putea căsători), în multe societăți a avut loc cel

puțin o schimbare de atitudine față de relațiile sexuale dintre soți. Poate ceea ce a șocat cel mai mult în această schimbare a fost faptul că și soțiile și-au manifestat opinia.

Nu este greu de observat că în multe societăți atitudinea critică față de liberalizarea sexuală este provocată de faptul că în această mișcare au fost implicate și femeile. Or, dacă libertatea sexuală a bărbaților era tolerată în multe societăți, nu aceeași atitudine era adoptată față de femei. Aceste atitudini tradiționale se prelungesc, în bună măsură, și în prezent. În orice caz, liberalizarea sexuală a devenit o problemă socială, căreia ar trebui să i se dea un răspuns societal. Această problemă se pune în mod diferit de la o țară la alta. Ea a și fost cercetată în mod diferit. Absența unor cercetări și a unor concluzii nu este un argument pentru inexistența problemei. Din datele de care dispunem putem aprecia că liberalizarea sexuală este un fenomen mai important în Europa de Vest și în S.U.A. Cercetările din unele țări din Europa Centrală și de Est indică că acest fenomen capătă amploare și în aceste țări. Absența unor cercetări speciale nu ne îngăduie să apreciem care este situația în România. Analiza unor date indirecte din cercetările de sociologie a familiei pune în evidență faptul că în România relațiile sexuale dintre soți se conformează într-o proporție mare modelului familiei nucleare. Un loc important în această situație revine menținerii unor valori ale familiei tradiționale și politicilor vieții de familie.

2.3. Diversificarea tipurilor de familie

Schimbările în comportamentul nupțial și sexual, asociate cu factorii economici, sociali și culturali, au condus în multe societăți la apariția unor tipuri noi de familie sau la extinderea unor tipuri care anterior erau marginale. Ponderea familiilor nucleare în totalul familiilor a scăzut mult; în unele țări s-a ajuns la situații în care mai mult de jumătate din populația adultă trăiește în alte forme decât

familia nucleară. Schimbările petrecute în modelele familiale au luat o atât de mare amploare, încât termenul de "familie" nu mai acoperă decât o parte a mării diversități de situații. Dacă prin "familie", în mod obișnuit, se înțelege un grup uman format din soț, soție și copiii acestora, grup care realizează anumite funcții reglementate social, atunci familia astfel definită nu mai cuprinde, în unele societăți din Europa de Vest și de Nord, decât o parte a populației. Politicile familiei din unele țări au fost nevoite să țină seama de această nouă situație. În cercetările științifice și în activitatea unor organisme guvernamentale termenul de "familie" a dobândit o accepțiune nouă, mai largă, pentru a putea îngloba și alte forme de conviețuire decât familia nucleară. Aici intervine o problemă nu numai de ordin teoretic, dar și practic: cât de mult poate fi extinsă sfera noțiunii de "familie". Dacă noțiunea de "familie" ajunge să denote situații foarte diverse, nu apare riscul de a o goli de semnificație ? Desigur, analiza familiei trebuie să se adapteze terminologic la schimbările obiective care au avut loc, dacă vrea să fie un mijloc valid de diagnosticare a realității. Totuși, adaptarea terminologică nu trebuie să eludeze faptul că familia, așa cum a existat și a fost percepută în urmă cu câteva decenii, suferă în prezent transformări profunde.

Într-o măsură mai mică, în țările din Europa de Est și, într-o măsură importantă, în țările din Europa de Vest și de Nord, familia prezintă o diversitate de forme și se combină cu alte tipuri de conviețuire, care sunt foarte diferite de familia nucleară sau nu au nimic în comun cu familia. Astfel, întâlnim:

- menaje de o singură persoană, formate dintr-un singur bărbat sau o singură femeie, care au optat pentru celibatul definitiv;
- menaje de o singură persoană, formate din persoane divorțate, care nu s-au recăsătorit.

În aceste prime două tipuri de menaje distingem persoane care au relații de scurtă durată sau de lungă durată cu alte persoane de sex opus și persoane care nu intră în asemenea relații.

- menaje (familii ?) formate dintr-un bărbat și o femeie care coabitează, adică conviețuiesc în acelaș menaj, dar nu sunt uniți prin căsătorie legală și nu au copii;

- menaje - familii de coabitare, cu copii;

- menaje nefamiliale, formate din persoane între care nu se stabilesc legături sexuale. Acestea pot fi formate numai din bărbați, numai din femei, din bărbat și femeie. Între membrii unui asemenea menaj pot exista sau nu legături de rudenie;

- menaje formate dintr-un singur părinte (mai frecvent mama) și unul sau mai mulți copii. Ele pot fi menaje de persoane necăsătorite care au copii sau menaje de persoane care au fost căsătorite, dar au rămas singure prin divorț sau prin decesul partenerului;

- familii nucleu propriu-zise;

- familii cu 3 sau 4 generații. Acest tip de familii este tot mai rar; el poate fi întâlnit mai frecvent în zonele sudice ale Europei și în unele zone rurale din Europa de Vest și din Europa de Est. O formă de familie cu 3 generații mai frecvent întâlnită și în mediul urban este menajul format din soț, soție, copiii acestora și un părinte al unuia dintre soți (de obicei mama soției).

În cercetările întreprinse în mai multe colectivități rurale și urbane din diverse zone ale României⁵ am identificat mai multe tipuri de menaje:

- menaje nefamiliale;

- menaje familiale:

- neparentale (cupluri familiale fără copii);

- parentale (cupluri familiale cu copii);

- monoparentale (menaje formate dintr-un singur

părinte și copiii săi);

- grandparentale (menaje formate din bunici și nepoți).

Această primă tipologie a fost făcută luând în considerare cuplul familial și caracteristicile sale: complet sau incomplet

(monoparental); cu copii (parental) sau fără copii (neparental); vârsta copiilor (copii minori și/sau copii majori necăsătoriți). În situația existenței mai multor nuclee familiale în cadrul menajului, caracterizarea tipologică a fost făcută pe baza caracteristicilor cuplului familial principal (am considerat ca fiind principal cuplul cu soția în vârstă fertilă și cu partenerii de vârstă activă). În totalul tipurilor și subtipurilor stabilite, ponderea cea mai mare o dețin menajele familiale, iar dintre acestea, menajele familiale parentale. Menajele monoparentale și cele grandparentale au ponderi scăzute. În cadrul menajelor familiilor parentale, cea mai mare parte o dețin menajele parentale cu copii minori (circa 30 % din totalul menajelor recensate). Menajele parentale cu copii majori necăsătoriți sunt formate în cea mai mare parte din părinți și copii aflați la vârsta căsătoriei și într-o mai mică măsură din părinți și copii majori celibatari, dar în vârstă de peste 40 de ani.

În cercetările noastre am cuprins menajele și în alte clasificări tipologice elaborate în raport cu alte criterii:

a) în raport cu numărul nucleelor familiale existente în menaje și cu alcătuirea nucleelor familiale, am deosebit în cadrul menajelor familiale:

- menaje unifamiliale (neparentale, parentale, monoparentale, grandparentale):

- menaje bifamiliale (menaje formate din 2 nuclee familiale); dublu complete (menaje formate din 2 nuclee familiale complete); semicomplete (menaje formate din soț și soție și un părinte ale unuia dintre soți); semicomplete (menaje formate dintr-un nucleu monoparental plus părinții părintelui singur) și dublu incomplete (menaje formate dintr-un nucleu monoparental plus un părinte al părintelui singur).

În totalul menajelor investigate ponderea cea mai mare o dețin menajele unifamiliale (circa 70 %). Se poate afirma că familiile din România sunt puternic nuclearizate. Fenomenul de nuclearizare este mai puternic în colectivitățile rurale, care păstrează într-o măsură mai

mare unele trăsături tradiționale și este mai estompat în marile colectivități urbane.

b) în raport cu numărul generațiilor prezente în menaje am deosebit: menaje uni-generaționale, bi-generaționale (formate din 2 generații de părinți și copii) și tri-generaționale (părinți, copii și nepoți). Din menajele cercetate ponderea cea mai mare o dețin cele bi-generaționale (peste 50 %), în timp ce menajele tri-generaționale au o pondere relativ mică (circa 3-5 %), cu o pondere mai mare a acestor menaje în municipiul București.

c) în raport cu numărul nucleelor familiale care compun menajul și cu alcătuirea nucleului familial, am deosebit: menaje familiale complete și menaje familiale incomplete. În raport cu acest criteriu, am considerat nucleu familial: soțul plus soția (cu sau fără copii) sau un părinte singur plus copiii necăsătoriți ai acestuia. Nu au fost considerate nuclee familiale menajele de o singură persoană, indiferent dacă aceste sunt sau nu rezultate din descompletarea (divorț, văduvie) unor nuclee familiale. Considerarea nucleelor familiale s-a făcut doar în raport cu situația existentă în momentul cercetării.

Comparativ cu alte țări europene, familiile din România se conformează într-o mai mare măsură unor modele tradiționale. Intensitatea schimbărilor intervenite la nivelul familiilor românești este puternic diferențiată în raport cu mediul de rezidență și nivelul de instrucție. Cele mai puternice schimbări (extinderea experienței sexuale premaritale, reducerea dimensiunilor familiei, extinderea coabitării consensuale și a celibatului definitiv, echilibrarea relațiilor de autoritate) au fost constatate în municipiul București la populația tânără (20-40 de ani) și la cuplurile cu un nivel mai ridicat de instrucție. În cazul tinerilor, majoritatea categoriilor socio-profesionale urbane manifestă o permisivitate relativ mare (comparabilă în multe privințe cu cea manifestată de tinerii din alte țări europene) față de noile modele familiale.

Din marea diversitate a tipurilor de menaje/familii nu am reținut decât pe cele mai frecvent întâlnite. Tipurile pe care le întâlnim în realitate sunt mult mai numeroase, încât, pe bună dreptate, se poate

spune că nu există tip teoretic posibil de familie sau de menaj care să nu fi fost deja practicat.

Cele câteva tipuri de menaje/familii pe care le-am enunțat au avut în ultimele decenii o dinamică diferită, iar în prezent dețin o pondere diferită în cadrul aceleiași societăți sau de la o societate la alta.

În timp ce ponderea familiilor nucleare a scăzut în toate țările din Europa de Vest, a crescut ponderea familiilor de coabitare (sau consensuale, cum sunt denumite în unele țări), ponderea menajelor nefamiliale (a menajelor de o singură persoană sau de mai multe persoane) și ponderea familiilor monoparentale.

Menajele de o persoană au avut o evoluție dinamică îndeosebi în Europa de Vest și de Nord. La începutul anilor 1980, ponderea menajelor de o persoană în totalul menajelor ajunsese la 33 % în Suedia, 30 % în Germania, 28 % în Elveția, 28 % în Norvegia, 27 % în Austria. Acest tip de menaj nu mai are nimic în comun cu familia, iar dacă le tratăm aici este doar din perspectiva sa de substitut al familiei și ca factor defavorizant al nupțialității.

Dacă în cadrul menajelor de o singură persoană ponderea cea mai mare ar deține-o menajele persoanelor în vârstă de peste 65 de ani, am putea considera că situația s-ar datora ratei diferențiale a mortalității pe cele două sexe: un menaj de o persoană rezultat dintr-un fost cuplu în care unul dintre parteneri a decedat (îndeosebi bărbați, întrucât durata medie de viață este mai lungă la femei decât la bărbați). Numărul menajelor de o singură persoană este într-adevăr mult mai mare la femeile de peste 65 de ani decât la bărbații din aceeași categorie de vârstă. Creșterea duratei medii de viață și rata diferențială a mortalității au un rol important în creșterea numărului menajelor de o singură persoană. La fel și căsătoriile mai tardive au făcut să crească numărul menajelor de o persoană. Acești factori nu explică însă întreaga evoluție din acest domeniu, mai ales pentru grupa de vârstă de 35-64 ani, ceea ce indică o vizibilă schimbare de comportamente nupțiale și o schimbare în atitudinea față de familie.

Dinamica volumului și ponderii menajelor de o persoană are semnificații diferite de la o societate la alta. Astfel, în timp ce în societățile nordice menajul de o persoană reprezintă într-o măsură importantă rezultatul unei opțiuni, în țările din Europa de Vest și Centrală creșterea numărului și ponderii menajelor de o persoană este datorată intensificării mobilității. În aceste țări menajul de o persoană reprezintă mai curând o situație tranzitorie și ar fi abuziv să fie interpretat ca un model de menaj atractiv pentru anumite categorii de populație⁶.

Din punct de vedere al atractivității, menajul de o singură persoană nu poate fi comparat cu coabitarea, care este rezultatul unei preferințe. În ceea ce privește coabitarea sau cuplurile consensuale, nu dispunem de date comparative pentru toate țările europene. Datele unor recensăminte și unele cercetări demografice și sociologice indică faptul că fenomenul coabitării a luat proporții mari în țările nordice și tinde să crească și în unele țări din Europa de Vest și Centrală. Coabitarea este mai frecvent întâlnită la persoanele sub 30 de ani, dar ea a început să fie practică într-o măsură tot mai mare și de persoane de peste 30 de ani.

Coabitarea ca formă premergătoare căsătoriei sau chiar ca substitut al căsătoriei întrunește adeziunea unui număr crescut de persoane din multe țări dezvoltate. Cercetările făcute în Franța în 1976, 1978, 1982 și 1996 sunt ilustrative pentru această tendință: în 1976 doar 8 % din cei investigați apreciau pozitiv coabitarea; în 1978 ponderea lor a crescut la 13 % pentru bărbați și 12 % pentru femei, iar în 1982 ponderea a ajuns la 21 % pentru bărbați și 23 % pentru femei⁷.

Fenomenul coabitării a fost puțin cercetat în țările din Europa de Est și nu știm dacă datele referitoare la unele țări sunt dătătoare de seamă și pentru situația din alte țări. Studiile din România, Polonia, Bulgaria și Iugoslavia arată că fenomenul coabitării se întâlnește și la populația tânără din aceste țări. Nu este însă vorba de o substituție a modelului familial contractual cu familia consensuală, ci de o etapă tranzitorie în evoluția comportamentului nupțial al unor tineri: coabitarea este o formă premergătoare căsătoriei. Situația este deci

diferită de țările nordice, în care coabitarea are o amploare mult mai mare și o durată mult mai lungă (în cazul unor cupluri, coabitarea înlocuiește în mod definitiv căsătoria).

Schimbările în comportamentul nupțial al populației și în modelele familiale sunt datorate unor complexe de factori economici, sociali, culturali și ideologici. Factorii care au generat aceste schimbări nu sunt identici în toate societățile europene, după cum nici schimbările nu sunt aceleași nici ca amploare, nici în conținutul lor. Există și tendințe comune și unele similarități; acestea se manifestă însă cu precădere la nivelul unor mari zone socio-culturale: Europa de Nord și Centrală, Europa de Vest, Europa de Sud, Europa de Est.

Cercetările făcute în țările din Europa de Vest și de Est, deși nu au ajuns la rezultate similare, permit totuși surprinderea principalilor factori care au determinat schimbări în comportamentele nupțiale și în modelele familiale. Factorii cei mai frecvent puși în evidență sunt:

- diminuarea funcțiilor familiei prin preluarea unora de către societate;

- creșterea gradului de ocupare a femeilor și a dorinței femeilor de promovare socială;

- creșterea independenței economice a tinerilor;

- creșterea veniturilor prin care s-a asigurat unor persoane posibilitatea de a trăi singure și s-a redus mult frecvența căsătoriilor pe motivul constrângerii economice;

- creșterea diversității politice, culturale și spirituale;

- schimbări în moravuri și creșterea permisivității sociale la noi forme de comportament;

- efectele de contagiune, de împrumut a unor modele comportamentale de la un grup la altul și chiar de la o societate la alta.

Deși în multe cercetări s-au pus în legătură schimbările din modelele familiale cu schimbările tehnice și economice, trebuie precizat că relațiile de dependență dintre cei doi factori nu sunt atât de evidente. Schimbări similare ale modelelor familiale s-au înregistrat în

societăți cu grad diferit de dezvoltare; după cum unele schimbări s-au petrecut mai întâi în societățile relativ mai puțin dezvoltate și mai târziu în societățile cu un nivel mai ridicat de dezvoltare tehnică și economică.

Cercetările făcute în unele țări vest-europene sunt destul de convergente în a susține că familia și-a pierdut mult din caracteristicile ei de instituție socială. Cuplul familial este tot mai mult interesat de satisfacerea propriilor interese și mai puțin de realizarea funcțiilor pe care societatea le atribuie instituției familiale. În tot mai multe societăți s-a produs o disociere relativă, dar crescută, între sexualitate și căsătorie și între căsătorie și fecunditate.

În societățile europene au acționat în ultimele decenii mai mulți factori similari. Aceștia nu au produs peste tot același efect asupra comportamentului nupțial al populației și asupra dinamicii modelelor familiale. Această situație arată că, luați separat, factorii menționați nu produc automat același efect. Prin acțiunea lor se produce o modificare a modelelor familiale numai dacă ei se asociază în anumite complexe și numai dacă nu sunt contracarați de alți factori puternici: atașamentul față de normele familiale tradiționale, rolul colectivităților locale și al instituțiilor sociale în controlul comportamentelor, promovarea valorilor familiei nucleare prin intermediul politicii familiale, sincronizarea factorilor educaționali în orientarea comportamentului. În țările din Europa de Est, în perioada comunistă, acțiunea acestei ultime categorii de factori a fost deosebit de puternică și a contracarat, deși nu complet în toate societățile, acțiunea factorilor care în alte țări a produs transformări profunde în modelele familiale.

Schimbările în comportamentul nupțial al populației și în dinamica modelelor familiale nu semnifică nicidecum prăbușirea familiei ca instituție socială. Pentru ca această remarcă să fie general valabilă, este necesar ca în cazul unor țări să extindem accepția termenului de "familie" pentru a cuprinde și cuplurile consensuale. Indiferent de profunzimea și complexitatea schimbărilor care au avut loc în toate țările europene, se manifestă o atitudine favorabilă vieții de familie. Cercetările întreprinse în anii 1970-1980 de Centrul de

Științe Sociale de la Viena în mai multe țări din Europa și în India și Japonia arată că bărbații și femeile din toate țările studiate doresc ca în viitor oamenii să fie mai atașați de familie, deși se așteaptă ca atașamentul față de familie să fie mai scăzut.

Este interesant de remarcat că dorința pentru creșterea atașamentului față de familie este mai puternică în țările în care schimbările în modelele familiale au fost profunde (Norvegia și Finlanda) decât în societățile în care aceste schimbări au avut un rol mult mai mic (Cehia, Slovacia, Iugoslavia, Spania). Semnificația acestor diferențieri este mai greu de găsit, iar autorii cercetării nu furnizează o asemenea explicație. Pentru primele țări ponderea mare a celor care doresc creșterea atașamentului față de familie s-ar putea să semnifice fie conștientizarea dificultăților generate de schimbări și dorința de a consolida familia nucleară, fie dorința de creștere a atașamentului față de noile forme de familie. În cazul unor țări (Japonia, Polonia) este în mod evident vorba de dorințele bărbaților și a femeilor de a consolida familia nucleară. Ponderea mai mică a celor care în unele țări doresc creșterea atașamentului față de familie se explică prin faptul că aceste țări nu au fost încă confruntate cu schimbări de amploare, iar modelul familiei nucleare nu a fost zdruncinat.

În toate țările cuprinse în aceste cercetări femeile sunt mai atașate de familie în raport cu bărbații. În toate țările există o diferență mare între dorințe și așteptări, ceea ce indică un anumit pesimism cu privire la viitorul familiei. Apare astfel o anumită contradicție între dorința bărbaților și a femeilor cu privire la rolul familiei și ceea ce ei percep ca fiind evoluția obiectivă a familiei. Imaginile pe care oamenii și le fac despre tendințele în evoluția familiei pot, în mod teoretic, să fie în concordanță cu tendințele obiective. Din punct de vedere al concepțiilor cu privire la familie, important este faptul că oamenii percep realitatea în acest mod și că ei pot acționa nu numai în conformitate cu dorințele lor, dar și cu ceea ce lor le apare ca fiind șansele obiective ale evoluției. Acest aspect ridică o problemă importantă pentru educația profamilistă.

Schimbările în comportamentul nupțial și în modelele familiale au consecințe importante asupra relațiilor dintre familie și societate, dintre individ și societate și asupra posibilităților de realizare a funcțiilor familiei. De cele mai multe ori, consecințele pozitive se amestecă cu cele negative și nu întotdeauna ceea ce este perceput ca fiind pozitiv pentru individ sau cuplu este pozitiv și pentru societate. Schimbările petrecute în modelele familiale au permis, în unele țări și în cazul unor cupluri familiale, creșterea gradului de satisfacție a partenerilor, creșterea independenței lor unul față de altul, creșterea inserției femeii în activități sociale și creșterea posibilităților ei de participare la viața social-politică. Experiența altor țări arată că posibilitățile de participare a femeii la viața socială pot crește și în condițiile consolidării familiei nucleare. Pe de altă parte, unele modele noi de familie sau de menaj (cupluri consensuale nefertile, menaje de o singură persoană) sărăcesc familia de unele sau de majoritatea funcțiilor ei, în condițiile în care aceste funcții nu pot fi realizate decât, sau în principal, de cupluri familiale stabile și fertile.

NOTE

1. Jean-Paul Sardon, "Evolution de la nuptialité et de la divortialité en Europe, depuis la fin des années 1960", *Populations*, 1986, pp.463-482; Vasile Ghețău, "Are nevoie România de o politică demografică?" în *Populație și societate*, 1997,3; Anatole Romaniuc, "Are nevoie România de o politică demografică?" (II) în *Populație și societate*, 1998,1.
2. Pentru majoritatea fostelor țări socialiste nu dispunem decât de date indirecte cum sunt cele oferite de Henry P. David, Robert J. McIntyre, *Reproductive Behavior, Central and Eastern European Experience*, New York, Springer Publ. Com., 1981, 393 p.

3. Mikolay Kozakiewicz, *Changing sexual attitudes and behaviours of Youth*, UNESCO-CEUCORS, Viena, 1980.
4. H. Ornauer, H. Wiberg, A. Sicinsky, J. Galtung (Eds.), *Images of the World in the Year 2000*, Mouton, Paris-The Hague, 1976, pp. 270-271; Anatole Romaniuc, "Europa în fața destinului său demografic" în *Populație și societate*, 1998, 4.
5. În perioada 1980-1989 și în perioada 1995-1999 am întreprins investigații locale în municipiul București și în mai multe zone din țară: Argeș, Buzău, Dâmbovița, Giurgiu, Brăila, Brașov, Vrancea. Datele din aceste cercetări locale nu le putem considera însă reprezentative la nivel național.
6. L.Roussel, "Les ménages d'une personne: l'évolution recente", *Population*, 1983, 6, pp.995-1016; Ioan Mihăilescu, "Politici sociale în domeniul familiei" în Elena Zamfir și Cătălin Zamfir (Eds.), *Politici sociale. România în context european*, București, Editura Alternative, 1995.
7. Henri Bastide, "Une enquête d'opinion sur la conjuncture démographique", *Population*, 1982, 4-5, p.879; Vasile Ghețău, "Tranziție și demografie" în *Populație și societate*, 1997,2.

CAPITOLUL 3

FAMILIE ȘI COPII

Schimbările care au avut loc în modelele familiale privesc nu numai comportamentul nupțial și relațiile dintre soți, ci și atitudinea față de copii (descendenți), rolul copiilor în cadrul familiei, relațiile dintre părinți și copii. Și sub aceste ultime aspecte, transformările sunt evidente, deși ele nu îmbracă aceleași forme și nu au aceeași intensitate în toate societățile europene. La nivel macrosocial, transformările care au avut loc pot fi constatate în: evoluția ponderii femeilor care nasc în totalul femeilor dintr-o generație; evoluția cuplurilor care au copii; evoluția numărului de copii născuți de o femeie. Analiza demografică și sociologică a natalității, fertilității, a dimensiunilor familiei permite surprinderea unor tendințe comune, a unor similarități de comportament la nivelul unor mari arii culturale sau social-economice. Similaritatea nu semnifică identitatea comportamentelor demografice: de la o societate la alta sau în cadrul aceleiași societăți, de la un grup social la altul sau de la un mediu social la altul apar aspecte de diferențiere, datorate acțiunii unor factori culturali, economici, religioși sau politici.

Mișcarea naturală a populației (natalitatea, mortalitatea, sporul natural) a înregistrat, în ultimele 3-4 decenii, asemenea tendințe, încât ea este astăzi considerată, în multe societăți dezvoltate, o problemă socială importantă. În multe țări au fost elaborate și aplicate politici

demografice prin care să se dea un răspuns acestei probleme. Sub acest aspect, țările europene sunt confruntate cu probleme complet diferite de cele caracteristice țărilor în curs de dezvoltare. Dacă în majoritatea țărilor în curs de dezvoltare politici demografice își propun să controleze și, în multe țări, să frâneze o creștere demografică foarte rapidă, în majoritatea țărilor europene problema principală constă într-o evoluție demografică îngrijorătoare care, pe termen lung, poate provoca, în anumite zone, o scădere a populației totale.

Dacă multe țări în curs de dezvoltare își propun să limiteze nașterile, majoritatea țărilor dezvoltate își propun să le stimuleze. Fiind confruntate cu probleme complet diferite, soluțiile adoptate de cele două categorii de țări sunt și ele complet diferite. Deși sub aspect economic România prezintă unele puncte comune cu țările în curs de dezvoltare, sub aspect demografic ea prezintă similarități cu țările europene dezvoltate. Din acest motiv, este pe deplin întemeiată analiza comparativă a schimbărilor care au avut loc în România și în celelalte țări dezvoltate în ceea ce privește mișcarea natură a populației, principalii factori de schimbare și consecințele acestor schimbări.

3.1. Evoluția natalității și a fertilității

În ultimele 3 decenii a avut loc o scădere a natalității și fertilității în majoritatea societăților dezvoltate¹. Fenomenul nu este complet nou. În timpul crizei economice din anii 1930, fertilitatea a scăzut sub nivelul înlocuirii generațiilor în mai multe țări: 1,58 în Germania (1933), 1,70 în Suedia (1934), 1,72 în Regatul Unit (1933), 2,02 în Franța (1936) și 2,18 în S.U.A. (1936). Ținând seama de mortalitatea ridicată din acea vreme, fertilitatea care să asigure înlocuirea generațiilor ar fi trebuit să fie de 2,35 copii pe femeie. Scăderea, în ultimele decenii, este însă fără precedent. În condițiile actuale de mortalitate, descendența finală a unei femei (numărul mediu

de copii născuți pe o femeie) ar trebui să fie de cel puțin 2,1 copii². Cu o asemenea descendență s-ar asigura înlocuirea simplă a generațiilor, populația fiind staționară. Or, în prezent, descendența finală se situează sub această limită în foarte multe țări europene. În anii 1980-1990 ea a scăzut sub 1,5 în Danemarca, Norvegia, Olanda, Germania și s-a situat la peste 2,1 doar în Irlanda, Islanda, Israel, Polonia, România și în Federația Rusă. Pentru primul grup de țări s-a estimat în acea perioadă că generațiile în vârstă de procreere nu-și vor asigura înlocuirea. În alte țări din a doua categorie (Polonia, România) menținerea și chiar creșterea fertilității în perioada anterioară anului 1990 s-a datorat, în principal, politicilor demografice. După 1990, s-au produs o serie de modificări pe marile arii geografice ale Europei: în nordul și vestul Europei, rata totală a fertilității a continuat să fie scăzută; scăderi foarte mari s-au produs însă în Europa de Est și de Sud (în unele țări din aceste zone, rata totală a fertilității a scăzut chiar sub nivelul record atins în anii '70-'80 de unele țări din Europa de Nord și de Vest). Pe ansamblul Europei, cele mai scăzute niveluri ale ratei totale a fertilității s-au înregistrat în Letonia, Bulgaria, Cehia, Rusia, Italia, Slovenia și Spania (Tab. 3.1).

Analiza evoluției fertilității în țările dezvoltate, în perioada 1950-1999 pune în evidență o serie de similarități pe grupe de țări: în cazul unor țări se poate observa chiar o identitate a curbelor de evoluție. De remarcat că similaritățile de comportament natalist apar între țări care prezintă o serie de similarități etnice, culturale, economice și religioase (deși nu poate fi afirmată o concordanță completă între aceste caracteristici și comportamentul natalist). În raport cu forma și cu sincronizarea curbelor fertilității se pot decupa următoarele grupe de țări:

a) Estonia, Letonia, Bulgaria, Cehia, Rusia, Italia, Spania;

b) Lituania, Austria, Germania, Belorusia, România, Ungaria, Slovacia, Ucraina,;

c) Suedia, Belgia, Olanda, Elveția, Polonia, Croația, Portugalia;

Tab.3.1. Rata fertilității în țările din Europa

	Rata totală a fertilității 1995	Rata totală a fertilității 1999	Punctul de vedere guvernamental asupra ratei natalității
Europa		1,4	
Europa de Nord		1,7	
Danemarca	1,75	1,7	S
Estonia	1,32	1,2	m
Finlanda	1,81	1,7	S
Islanda	2,08	2,0	S
Irlanda	1,87	1,9	S
Letonia	1,25	1,1	m
Lituania	1,49	1,4	S
Norvegia	1,87	1,8	S
Suedia	1,74	1,5	S
Regatul Unit	1,69	1,7	S
Europa de Vest		1,5	
Austria	1,40	1,3	S
Belgia	1,56	1,5	S
Franța	1,70	1,7	m
Germania	1,29	1,3	m

	Rata totală a fertilității 1995	Rata totală a fertilității 1999	Punctul de vedere gubernamental asupra ratei natalității
Lichtenstein	...	1,6	S
Luxemburg	1,67	1,7	m
Monaco	m
Olanda	1,53	1,5	S
Elveția	1,48	1,5	m
Europa de Est		1,3	
Belorusia	1,39	1,3	S
Bulgaria	1,24	1,1	m
Cehia	1,28	1,2	S
Ungaria	1,57	1,3	m
Moldova	1,76	1,7	S
Polonia	1,61	1,5	S
România	1,34	1,3	m
Rusia	1,40	1,2	m
Slovacia	1,52	1,4	S
Ucraina	1,40	1,3	m
Europa de Sud		1,3	
Albania	...	2,0	S
Andora	...	1,7	S
Bosnia-Herțegovina	...	1,6	S
Croația	1,47	1,7	m

	Rata totală a fertilității 1995	Rata totală a fertilității 1999	Punctul de vedere guvernamental asupra ratei natalității
Grecia	1,32	1,3	m
Italia	1,22	1,2	S
Macedonia	...	1,8	M
Malta	1,83	2,0	S
Portugalia	1,41	1,5	m
San Marino	...	1,2	S
Slovenia	1,29	1,2	m
Spania	1,24	1,2	S
Iugoslavia	...	1,7	S

Sursa: Rata totală a fertilității pentru anul 1995, Consiliul Europei; rata totală a fertilității pentru anul 1999 și punctul de vedere al guvernelor privind rata fertilității, Population Reference Bureau, *World Population Data Sheet*, 1999.

Punctul de vedere guvernamental privind rata fertilității : acest indicator de politică demografică prezintă poziția oficială exprimată de guvernele țărilor privind nivelul ratei naționale a fertilității. Cei mai mulți indicatori sunt preluați din UN Population Division, *Global Population Policy Data Base*, 1997. Simboluri utilizate: S - rată suficient de mare; M - rată mare; m - rată mică.

d) Danemarca, Finlanda, Norvegia, Regatul Unit, Franța, Luxemburg, Grecia, Macedonia, Iugoslavia; *MOLDOVA*

e) Islanda, Albania, Malta.

Scăderea fertilității este diferită în raport cu rangul nașterilor. Astfel, numărul primei și cele de a doua nașteri a scăzut cu 20-30%; numărul celei de a treia nașteri a scăzut cu 50%; iar numărul cele de

a patra și a următoarelor nașteri a scăzut cu 70-170%³. Scăderea natalității și a fertilității este datorată, în primul rând, scăderii numărului nașterilor de rang superior, reducerii numărului de copii născuți de o femeie și, într-o măsură mai mică, creșterii ponderii femeilor nefertile.

Fertilitatea în țările europene a suferit modificări și în raport cu vârsta femeilor la nașterea copiilor. La începutul anilor 1950, fertilitatea totală și pe vârste a fost ridicată. Acest fapt s-a datorat atât fertilității mari la grupele de vârste tinere (20-29 ani și chiar 15-19 ani), cât și faptului că generațiile mai vârstnice de femei au avut și ele o fertilitate ridicată (fertilitatea acestor grupe a fost împiedicată în anii 1938-1948). După 1960, fertilitatea a evoluat diferențiat: în majoritatea țărilor, fertilitatea grupelor tinere de femei a scăzut; în unele țări s-a stabilizat (Austria, Belgia, Franța, S.U.A., Japonia) și în puține țări a crescut. La sfârșitul anilor 1960 natalitatea grupelor tinere de femei a crescut în unele țări (Polonia, România, Ungaria) ca urmare a aplicării unor politici demografice pronataliste; creșterea a fost însă similară cu a celorlalte grupe de vârstă. În anii 1970-1990, în timp ce a scăzut natalitatea la grupele de vârste tinere, se constată o ușoară creștere la grupele mai vârstnice. În majoritatea țărilor europene nașterea copiilor a început să fie amânată pentru o vârstă mai târzie. În partea a doua a anilor 1970 și la începutul anilor 1980 apar unele mici diferențieri între țările europene. În timp ce în țările din Europa de Vest se continuă tendința de creștere a vârstei medii la maternitate, în țările din Europa de Est și de Sud se manifestă, după 1975, o ușoară tendință de scădere. Diferențele dintre aceste grupe de țări se estompează, dacă ținem seama de faptul că în țările din est și din sud vârsta mamei la nașterile de rang superior (la al doilea și la al treilea copil) este ridicată, ceea ce face ca vârsta medie totală la maternitate să fie și ea ridicată. Dacă se ia în calcul vârsta mamei la nașterea tuturor copiilor, în aproape toate țările europene se constată o tendință de creștere a vârstei medii la maternitate⁴.

Fertilitatea prezintă diferențieri nu numai între țări, dar și în cadrul aceleiași țări între grupurile și mediile sociale. În unele zone,

factorul etnic este un element important de influențare a natalității și fertilității. Rolul apartenenței etnice este foarte mare, de exemplu, în Europa de Est și în Federația Rusă. În Federația Rusă se constată că, în timp ce descendența finală a populației slave a scăzut sub nivelul înlocuirii simple a generațiilor, descendența finală a populațiilor islamice se menține încă ridicată la 4-5 copii născuți, în medie, de o femeie. Fertilitatea diferențială a grupelor etnice va ridica, în Federația Rusă, anumite probleme sociale și politice. Aceste probleme nu au fost formulate încă în mod oficial, dar ele preocupă deja sistemul de conducere al acestei țări.

Analiza fertilității diferențiale din Europa de Est ne oferă un termen de comparație suplimentar pentru România. Evoluția fertilității în anii 1970-1990 în România și Republica Moldova prezintă unele similarități. Deși în această comparație trebuie să avem în vedere elemente specifice: absența unei politici pronataliste ferme în Moldova; aportul altor elemente etnice decât elementul românesc la fecunditatea generală din Republica Moldova; accesul diferențiat la mijloacele de control al fertilității. Cu riscul de a exagera, putem afirma că, în ceea ce privește evoluția fertilității, Republica Moldova prezintă mai multe similarități cu România decât cu oricare din fostele republici sovietice.

În România, statisticele publicate înainte de 1990 nu oferă date pentru analiza comparativă a evoluției fertilității pe grupuri etnice. Din cercetările sociologice locale, din unele statistici sociale și din analiza indirectă a unor date de recensământ se poate afirma existența unor diferențieri de fecunditate pe grupuri etnice:

- Dintre grupurile etnice mari, germanii au fertilitatea cea mai scăzută. În cazul acestui grup etnic, fertilitatea este scăzută de o lungă durată de timp. Comportamentul natalist al populației germane a influențat și comportamentul românilor din anumite zone (Banat). În prezent, fertilitatea populației germane este influențată și de modelele familiale mai vechi, și de unii factori mai recentți (structura pe vârste

Tab. 3.2. Fertilitatea populației feminine în vârstă de 50-54 ani după naționalitate, la toate stările civile și la starea civilă căsătorită" (recensământul din 1992)

Naționalitatea	Copii născuți vii la 1000 femei de toate stările civile	Copii născuți vii la 1000 femei căsătorite
ROMÂNIA	2.281,4	2.309,5
Români	2.283,3	2.399,5
Maghiari	2.060,5	2.152,2
Romi (țigani)	3.742,9	3.945,8
Germani	1.862,3	1.964,0
Ucraineni	3.213,4	3.378,3
Ruși-lipoveni	2.286,7	2.404,3
Turci	2.936,9	2.934,0
Sârbi	1.588,1	1.666,2
Tătari	2.080,0	2.173,0
Slovaci	2.432,0	2.501,8
Bulgari	1.949,3	2.073,0
Evrei	1.208,3	1.386,4
Croați	1.666,7	1.855,6
Cehi	2.131,7	2.241,0
Polonezi	2.546,1	2.747,7
Greci	1.518,1	1.722,3
Armeni	969,7	1.1190,5
Alte naționalități	2.058,8	2.206,9

Sursa: C.N.S., 1995

a acestei populații, ponderea scăzută a femeilor de vârstă fertilă în totalul populației de etnie germană).

- O fertilitate scăzută este întâlnită și la sârbi, bulgari, evrei, croați, greci și armeni. Întrucât aceste grupuri etnice au o pondere relativ scăzută în populația totală a României, fertilitatea lor scăzută nu afectează în mod semnificativ fertilitatea totală a populației României.

- Populația maghiară are o fertilitate relativ similară cu fertilitatea populației românești; în unele județe este chiar mai mare. Fertilitatea populației maghiare din România este mult mai mare decât fertilitatea populației maghiare din Ungaria.

- O fertilitate ridicată este întâlnită la ruteni, turci, polonezi și țigani. Descendența finală la țigani este în medie de 4-5 copii. Având în vedere fertilitatea diferențială a românilor și țiganilor, este de așteptat ca ponderea țiganilor în totalul populației din România să crească rapid, generând anumite probleme economice și sociale ce se cer a fi avute în vedere încă de pe acum de către conducerea societății (Tab.3.2.)

3.2. Factorii determinanți ai evoluției fertilității

Evoluția fertilității și natalității din majoritatea țărilor europene ridică întrebarea dacă avem de a face cu un fenomen conjunctural sau de lungă durată. În anii 1980, unii analiști considerau că fertilitatea are o evoluție ciclică: în anii 1970-1980 a scăzut, dar după 1980 ea va crește. Această predicție nu s-a adevărat în majoritatea societăților. Cei mai mulți analiști consideră însă că țările industrializate au intrat într-o perioadă lungă de fertilitate scăzută.

Adeții celei de a doua poziții aduc argumente de ordin demografic. Scăderea fertilității în anii 1970-1990 s-a petrecut în condițiile în care efectivele în vârstă fertilă au scăzut în majoritatea țărilor: fertilitatea ridicată de la începutul anilor 1950 a făcut ca în anii

1980 familia în vârstă fertilă să fie numeroasă. După 1985 s-a produs, în cele mai multe țări industrializate, o reducere sau o scădere a efectivelor fertile (fertilitatea a început să scadă după 1960 încât femeile în vârstă fertilă au fost mai puține în anii 1990-2000). Menținerea populației în unele țări nu se va putea asigura decât prin creșterea numărului absolut de nașteri.

Perspectivile demografice rezultate din scăderea fertilității sunt diferite de la o țară la alta. România va fi și ea confruntată, în următorii 10-20 ani, cu problema imposibilității asigurării înlocuirii simple a generațiilor, dar nu în aceeași măsură ca alte țări din Europa, întrucât scăderea ratei fertilității în România este de dată mai recentă. De asemenea, este posibil ca odată cu redresarea economică să aibă loc unele căsătorii și nașteri amânate în perioada 1990-2000 cât și o scădere a emigrațiilor (fluxurile migratorii externe din perioada 1990-2000 au cuprins îndeosebi populația tânără, afectând deci potențialul reproductiv al societății)

Factorii care au influențat scăderea fertilității prezintă o mare complexitate și nu se pot stabili relații simple de la cauză la efect între acțiunea unui factor economic, social sau cultural și comportamentul natalist al populației. În cadrul fiecărei societăți apar complexe de factori care produc modificări în comportamentul natalist, tocmai datorită acțiunii concomitente a mai mult factori și datorită modului cum sunt percepuți acești factori de către indivizi și de către cuplurile familiale. În analiza cauzei scăderii natalității și fertilității, trebuie să avem în vedere atât acțiunea factorilor obiectivi, cât și modul în care aceștia sunt percepuți la nivel subiectiv, atât factorii externi familiei, cât și factorii interni, atât interesele sociale generale, cât și interesele proprii grupului familial.

Numeroșii factori invocați pentru a explica scăderea natalității și fertilității ar putea fi grupați în câteva categorii mari:

- influența factorilor economici; relația dintre mișcarea economică și mișcarea demografică;
- influența factorilor demografici - ciclurile demografice;

- influența schimbărilor în comportamentul nupțial asupra fertilității;
- dezvoltarea unor noi forme de socializare;
- modificarea tradițiilor;
- schimbarea în modurile de viață, în moravuri și apariția unei noi atitudini față de familie și copii.

Uniunea Internațională pentru Studiul Științific al Populației consideră că principalele cauze ale scăderii natalității și fertilității ar fi:

- creșterea nivelului de școlarizare și instrucție;
- creșterea nivelului de viață și a aspirației spre un nivel superior;
- diminuarea populației rurale și agrare;
- creșterea gradului de ocupare a femeii în activități extra-familiale;
- evoluția statutului femeii;
- slăbirea familiei prin divorț, nașteri ilegitime, coabitări;
- utilizarea contraceptivelor și liberalizarea avortului;
- creșterea șomajului;
- preocuparea crescândă pentru calitatea vieții;
- slăbirea sentimentelor religioase etc.

Aceste explicații nu sunt însă universale, unii dintre factorii invocați nu acționează deloc în anumite societăți; altele, corelațiile care se stabilesc sunt nesemnificative sau chiar negative. O explicație științifică trebuie să ia în considerare aspectele specifice din fiecare țară sau regiune.

Unii dintre factorii enumerați întrunesc o adeziune mai ridicată a analiștilor și vom insista doar asupra lor. Ulterior, vom analiza și alți factori (statutul femeii în familie și societate, stabilitatea familiei) care influențează natalitatea. Întrucât acești factori acționează asupra tuturor aspectelor familiei, i-am tratat separat.

a) Relațiile economice dintre familie și societate

Aceste relații privesc: nivelul ocupării forței de muncă, nivelul ocupării femeilor în activități permanente extrafamiliale, nivelul veniturilor, raporturile economice dintre părinți și copii.

Conform teoriei lui John Grauman, ar exista o relație inversă între rata fertilității și rata ocupării forței de muncă. Această teorie se întemeiază pe ciclurile din mișcarea economică și demografică din țările capitaliste dezvoltate:

- În perioada de depresie economică din anii 1930-1933, șomajul a fost ridicat, iar rata fertilității scăzută.

- Generația născută în anii 1930-1933 a devenit activă și fertilă în anii 1950-1953. În această perioadă șomajul a fost crescut și s-a înregistrat un "baby-boom".

- Generația născută în anii 1950-1953 (numeroasă) devine activă și fertilă în anii 1970-1973. Șomajul, în această perioadă, a crescut, iar fertilitatea a scăzut.

- Generația născută în anii 1970-1973 a devenit activă și fertilă între anii 1990-1993, când șomajul a fost mai redus (generația fiind mai puțin numeroasă) și când fertilitatea a cunoscut o ușoară redresare.

Teoria lui Grauman prezintă mai multe limite. În țările capitaliste, scăderea fertilității a premers creșterea șomajului. Scăderea fertilității în țările din Europa de Vest a început în jurul anului 1964, an favorabil din punct de vedere economic (ritmuri înalte de creștere economică, folosirea aproape deplină a forței de muncă). Această teorie nu explică nici situația din Europa Centrală și de Est, în care scăderea fertilității a avut loc în anii 1950-1990, în condițiile creșterii ocupării forței de muncă.

Factorii economici luați separat nu sunt suficienți pentru a explica declinul fertilității. Un factor economic cum este creșterea șomajului poate, desigur, în anumite țări, să influențeze natalitatea și fertilitatea, dar nu poate servi de factor explicator general.

b) Dinamica socială și evoluția fertilității

Partizanii teoriei tranziției demografice susțin că scăderea fertilității nu este un fenomen conjunctural, ci a acționat de-a lungul unei perioade mari de timp. Pentru a explica evoluția demografică din țările din Europa de Vest, adepții acestei teorii iau în considerare întreaga perioadă a secolelor XIX și XX.

În mod tradițional, agricultorii aveau o fertilitate ridicată; la fel și meșteșugarii. În familiile din această categorie "fluxurile de susținere" (ajutorul financiar, prestația în muncă și în servicii) erau bilaterale: la vârstele mici de la părinți la copii, apoi de la copii la părinți. Un copil în plus pentru o familie de agricultori sau meșteșugari reprezenta o unitate de muncă în plus. În cazul familiilor în care bunăstarea era condiționată nu de mărimea proprietății, ci de volumul de muncă depus, o descendență numeroasă constituia un avantaj. Aceasta cu atât mai mult cu cât copiii continuau ocupațiile părinților, deveneau productivi la o vârstă relativ scăzută, iar calificarea lor era puțin costisitoare, întrucât se făcea în cursul muncii, prin transmiterea cunoștințelor de la o generație la alta.

Categoriile sociale înstărite - burghezia și aristocrația - au fost primele care și-au redus fertilitatea. În familiile din această categorie fluxurile de susținere sunt inverse față de cele din familiile agrare: ele sunt doar de la părinți la copii. "Costul familial" al unui copil este ridicat. La acești factori se adaugă și măsurile conștiente de prevenire a fărâmițării proprietății prin moștenirea de către descendenți numeroși. Pe măsură ce mobilitatea socială crește și în cazul agriculturilor, meșteșugarilor și muncitorilor, fluxurile de susținere ajung să ia și pentru aceste categorii o direcție predominantă de la părinți la copii. În consecință, fertilitatea scade la toate categoriile sociale⁵.

Teoria bazată pe inversiunea fluxurilor de susținere și pe creșterea costurilor familiale ale unui copil are o putere explicativă ridicată, mai ales în societățile cu o mobilitate socială puternică. În sprijinul acestei afirmații putem invoca și faptul că multe familii

motivează în mod subiectiv scăderea fertilității prin creșterea costurilor unui copil.

La scăderea fertilității în societățile europene au contribuit și alți factori sociali. Influența exercitată de acești factori nu a fost peste tot aceeași. În țările catolice, un rol important a avut procesul de laicizare (autoritatea pentru reglementarea unor relații sociale este retrasă bisericii). În țările de religie protestantă scăderea fertilității a fost mai timpurie poate și pentru faptul că această religie a fost mai permisivă la schimbările în modelele familiale. S-ar putea însă ca aceasta să nu fie decât o simplă coincidență, scăderea fertilității fiind determinată de alți factori.

În unele analize, scăderea fertilității este pusă în corelație cu procesele de industrializare și urbanizare. Această corelație este puternică în țările cu industrializare și urbanizare mai tardivă. În cazul României poate fi constatată o corelație puternică între scăderea fertilității și accelerarea industrializării și urbanizării. Considerăm însă că nu se poate susține existența unei legături cauzale directe. Industrializarea și urbanizarea au acționat asupra fertilității, dar nu în mod direct, ci prin intermediul mobilității sociale și teritoriale pe care au generat-o. În alte societăți, urbanizarea și industrializarea au avut un rol mai puțin important în scăderea fertilității decât au avut în România și în alte țări care au avut o dinamică social-economică asemănătoare. În S.U.A., fertilitatea scăzuse deja la jumătate în condițiile în care țara era predominant agrară⁶.

Dintre factorii sociali care au influențat evoluția fertilității un rol important revine creșterii mobilității sociale și aspectelor generate de acest proces: prelungirea carierei școlare a copiilor, creșterea nivelului de instrucție, creșterea costurilor familiale legate de calificarea descendenților, creșterea gradului de ocupare a femeii în activitatea permanentă extrafamilială, scăderea controlului exercitat de colectivitățile locale asupra comportamentelor, inclusiv asupra comportamentului familial și natalist.

Schimbările de natură economică și socială au generat, la nivelul indivizilor și cuplurilor familiale, anumite reprezentări și atitudini care au un rol important în reglementarea comportamentelor lor.

c) Ideologii familiale.

Atitudinea față de familie și copii

Familia nu este un grup social pasiv care doar receptează influențe externe. Ea este capabilă de propriul sau dinamism și creează probleme sociale. Factorii economici și sociali nu modelează direct comportamentele nupțiale și nataliste; ei acționează prin intermediul deciziilor subiective pe care indivizii și familiile le iau. Implicați în procesele de schimbări sociale, indivizii dau anumite răspunsuri, adoptă anumite atitudini practice, anumite comportamente, în funcție de interesele lor ca indivizi sau ca familii. Interesele sociale generale sunt percepute (deși nu întotdeauna) de către indivizi și confruntate cu interesele individuale. Decizia pe care o adoptă individul va urmări optimizarea satisfacerii intereselor sale. În anumite situații, ceea ce este optim pentru individ sau familie poate să nu fie optim din punct de vedere social general. Echilibrarea intereselor sociale cu cele individuale constituie astfel baza oricărei politici demografice eficiente.

Ce schimbări au avut loc la nivelul intereselor indivizilor și familiilor, în atitudinea acestora față de familie și copii și cum influențează aceste schimbări fertilitatea dintr-o societate ?

În toate societățile europene, fertilitatea este puternic influențată de comportamentul nupțial al populației, întrucât ponderea cea mai mare în fertilitatea totală o au cuplurile familiale stabile. Am arătat deja că în comportamentul nupțial al populației și în atitudinea față de familie s-au produs modificări: desacralizarea uniunii conjugale; experiența sexuală premaritală (ceea ce face ca interesul pentru sexualitate să nu mai fie legat de căsătorie); extinderea unor noi tipuri de familii (menaje). Pentru mulți tineri (într-o măsură mai mare din țările din Europa de Vest și într-o măsură mult mai mică în țările din

Europa de Est) familia-căsătorie nu mai apare ca o formă instituționalizată de relații sociale ce trebuie garantată prin diverse mijloace. Alături de familia-nucleară au apărut noi forme de socializare (cuplurile consensuale), iar în unele societăți a crescut ponderea celor care trăiesc în celibat definitiv. Extinderea menajelor de o persoană și a cuplurilor consensuale determină în mod direct schimbarea fertilității: numărul mediu de copii din cuplurile consensuale este mai mic decât cel din familiile nucleare.

Influența creșterii ponderii cuplurilor consensuale și a menajelor de o singură persoană asupra scăderii fertilității este însă mai redusă decât am fi tentați să credem. În paralel cu creșterea ponderii acestui tip de cupluri și menaje a avut loc o creștere a ponderii nașterilor ilegiteime (în afara căsătoriei) în totalul nașterilor. De remarcat chiar că ritmul de creștere al numărului nașterilor ilegiteime este superior ritmului de creștere al numărului menajelor de o persoană și al cuplurilor consensuale. Menajele de o singură persoană și cuplurile consensuale nu suspendă complet fertilitatea, ci doar o diminuează. Cum ponderea acestora a crescut rapid în unele țări a rezultat și o diminuare a indicelui fertilității generale.

La aceste influențe directe se adaugă și acțiunea indirectă a unor noi mentalități și atitudini. Generațiile tinere sunt interesate într-o măsură mult mai mare decât în trecut de relațiile dintre parteneri. A avut loc o emancipare a sexualității feminine și s-a diminuat egoismul sexual al bărbaților. Laicizarea întregii vieți sociale face ca intervențiile în controlul fertilității (folosirea mijloacelor contraceptive, avortul) să nu mai fie considerate de cei mai mulți tineri drept crime sau intervenții nepermise în opera divină.

Schimbări importante au avut loc și în atitudinea față de copii și semnificația pe care o au copiii pentru părinți. Mulți părinți consideră că se pot realiza și altfel decât prin copii sau, mai bine-zis, se pot realiza printr-un număr mic de copii⁷. Din aceasta nu se poate trage însă concluzia că oamenii nu vor astăzi să mai aibă copii. Dorința de a avea copii și conștiința satisfacției emoționale oferite de copii sunt

prezente în toate societățile. Generațiile tinere vor copii, dar își doresc un număr mai mic de copii decât au avut părinții și bunicii lor.

În toate societățile se constată o preocupare crescută a indivizilor și familiilor pentru calitatea vieții și ameliorarea nivelului lor de trai. În toate societățile și în majoritatea grupurilor și categoriilor sociale, părinții manifestă o preocupare crescută pentru calitatea copiilor lor: să le ofere condiții mai bune de viață și să le asigure o instrucție și o calificare de nivel superior. Creșterea relativă a costurilor familiale ale unui copil este conștientizată la nivelul unui număr tot mai mare de familii. Din optica părinților, o descendență numeroasă poate afecta nivelul de trai al familiei și calitatea socializării. În mod evident, veniturile unei familii nu cresc atât de repede încât apariția unui nou copil să nu afecteze veniturile medii pe membru al familiei. Două cupluri care au venituri egale pot avea un nivel de trai diferit, dacă numărul de copii din familie este diferit. În această situație, multe cupluri preferă să-și limiteze descendenții la 1-2 copii. Ar fi greșit să tragem de aici concluzia că generațiile tinere de astăzi manifestă un pronunțat comportament hedonist. În realitate, avem de-a face cu un mecanism de reglare a dimensiunilor descendenței, prin care cuplul încearcă să împace dorința de a avea copii cu interesul de a-și menține nivelul de trai și de a asigura o calitate crescândă descendenților. Prin contrast, putem remarca că în familiile în care există o preocupare scăzută pentru calitatea descendenței, numărul de copii este mult mai mare.

Într-o măsură mai mare decât în trecut, generațiile tinere de astăzi sunt preocupate de calitatea vieții, dar nu numai la nivelul familiilor lor, ci și la nivelul societății în care trăiesc. Birocratizarea vieții sociale, dificultățile din dezvoltarea economică (crizele, instabilitatea economică, inflația, șomajul, poluarea), tensiunile internaționale, amenințările cu distrugerea atomică sunt percepute în mod dramatic de către tinerii de astăzi. Preocupările tinerilor în raport cu aceste probleme sunt diferite de la o societate la alta, după cum problemele înseși sunt diferite. Dincolo de aceste diferențieri, în fiecare societate asistăm la intensificarea interesului tinerelor generații pentru

calitatea vieții și pentru problemele cu care se confruntă societățile lor. Nu putem spune în mod precis în ce măsură perceperea de către tineri a dificultăților pe care le traversează o societate, perceperea amenințărilor asupra mediului înconjurător și asupra vieții influențează fertilitatea lor. Pentru acest aspect nu dispunem decât de motivațiile pe care le aduc cuplurile pentru a justifica fertilitatea lor scăzută. Între motivele invocate, preocupările pentru calitatea vieții figurează în mod frecvent. Unele anchete de opinie desfășurate în țările din Europa de Vest surprind un anumit pesimism în imaginea populației asupra situației actuale și de perspectivă din acele țări. O anchetă desfășurată în 1982 în Franța este ilustrativă în acest sens: 56% din persoanele anchetate considerau că șomajul se va agrava în țara lor în următorii ani; 40% apreciau că situația și condițiile de viață ale generațiilor viitoare vor fi mai proaste decât în prezent, în timp ce doar 33% apreciau că viitorul va fi mai bun. Aceasta este opinia persoanelor anchetate în situația în care gradul de satisfacție față de societatea în care trăiesc a crescut (în 1978 circa 28% din cei anchetați judecau societatea lor ca fiind rea, în timp ce în 1982 numai 15% exprimau o asemenea judecată)⁸. Chiar dacă nu putem măsura exact cum este influențată fertilitatea unui cuplu de către imaginea pe care acest cuplu o are despre viitor, reținem totuși acest factor ca fiind important în formarea atitudinii față de natalitate.

Comportamentul natalist al tinerilor este datorat astăzi, într-o măsură mai mare decât în trecut, deciziilor individuale și percepției schimbărilor sociale. Scăderea importanței relațiilor de rudenie și de vecinătate, scăderea rolului colectivităților locale în controlul comportamentelor au făcut să scadă mult rolul tradițiilor în modelarea atitudinilor față de familie și natalitate ale generațiilor tinere. Accentuarea mobilității sociale a estompat acțiunea unor factori care în trecut explicau diferențierile de natalitate (statutul economic, factorul religios, mediul de rezidență). Diferențierile de fertilitate între urban și rural, între nord și sud, între catolici și protestanți, între săraci și bogați s-au atenuat. Atitudinile față de familie și copii ale grupurilor și categoriilor sociale încep să prezinte, tot mai mult, puncte comune.

Sub acțiunea combinată a factorilor sociali și a unor factori individuali și de grup (familiali), tinerele generații au adoptat noi atitudini față de copii și noi comportamente nataliste. Schimbările de atitudini și de comportamente sunt vizibile sub mai multe aspecte:

- Nașterea primul copil este amânată. Scăderea ratei fertilității se datorează, în unele țări dezvoltate, și creșterii numărului de femei care nu-și mai pot realiza fertilitatea din cauză că au amânat prea mult nașterea primului copil.

- Reducerea numărului de copii pe familie.

- Controlul fertilității prin mijloace preventive sau avort. Numărul copiilor nedorți a scăzut foarte mult în țările în care familia dispune de mijloace de control al fertilității și prin aceasta a scăzut și rata totală a fertilității.

- Remodelarea permanentă a comportamentelor familiale și nataliste, în raport cu dinamica factorilor interni și externi ai familiei și cu perceperea subiectivă a acestei dinamici.

- "Contagiunea" socială a unor atitudini și comportamente procreative. Odată constituite noile atitudini și comportante, se pot extinde și prin imitație de la un grup la altul și de la o societate la alta. Fenomenul de generalizare la nivel național sau chiar de internaționalizare a unor atitudini și comportamente cunoscute deja în domeniul consumului de bunuri, al consumului cultural, al ținutei vestimentare poate fi constatat și în comportamentul demografic. Circulația modelelor atitudinale și comportamentale de la o categorie socială la alta, de la o societate la alta și adoptările, prin imitație, a noilor modele au loc în condițiile în care tinerii sau cuplurile consideră că noile modele reprezintă un răspuns convenabil pentru situația în care se găsesc. Creșterea permisivității sociale față de diversitatea comportamentelor și atitudinilor a oferit contagiunii sociale posibilități de acțiune. Dacă tinerii știu că un comportament diferit de cel tradițional este practicat de un anumit număr de indivizi, ei vor fi încurajați să adopte noi comportamente dacă le apreciază ca fiindu-le convenabile, fără teama de a fi marginalizați social. Se poate ca noul

comportament social să fi fost elaborat pe cont propriu de mai mulți indivizi, dar el nu va deveni vizibil și nu se va extinde până când nu există un număr minim de adepți care să-l impună. Extinderea noilor atitudini și comportamente prin contagiune nu este un fenomen psihic, ci este un fenomen social evident. Nu este, deci, vorba de o contagiune psihică, ci de un proces de creare socială a unor modele familiale și nataliste și de învățare socială a acestor modele. Tinerii învață nu numai de la generațiile vârstnice din categoria lor, ci învață și de la generațiile tinere din alte categorii sociale sau societăți. Dacă noile modele nu sunt convenabile din punct de vedere social general, aceasta este o altă problemă. Procesul învățării noilor modele nu poate fi împiedicat. El poate fi contracarat dacă se acționează asupra factorilor obiectivi care au generat noile modele.

Un indicator sintetic al schimbărilor în atitudine față de copii și în comportamentul natalist este evoluția fertilității ideale și a numărului dorit de copii.

În toate țările europene există o diferență sensibilă între fertilitatea ideală, numărul dorit de copii de către o familie și fertilitatea efectiv realizată. Fertilitatea ideală este numărul de copii pe care ar trebui să-i nască o femeie, conform opiniei populației dintr-o anumită țară. Numărul dorit de copii este numărul de copii așteptați de o familie. În majoritatea țărilor europene fertilitatea ideală este mai mare față de numărul dorit de copii și mult mai mare față de fertilitatea reală. Aceasta se datorează faptului că fertilitatea ideală ține de norme de gândire și comportament, de stereotipuri atitudinale colective. În cazul numărului dorit de copii acționează puternic situația particulară a fiecărei familii sau femei și mai puțin normele sociale.

Diferența între numărul dorit de copii și fertilitatea realizată ar părea să indice că există anumite obstacole care împiedică femeile să-și realizeze numărul dorit de copii. Cercetările făcute în anii 1970-1980 asupra fertilității ideale în țările membre ale Uniunii Europene arată că, în ceea ce privește numărul ideal de copii, diferențele între bărbați și femei sunt neesențiale. Diferențele sunt puțin importante și după criteriile profesionale și rezidențiale. Totuși, se constată că persoanele cu

pregătire superioară estimează numărul ideal de copii mai curând la 3, în timp ce muncitorii mai curând la 2. O anumită relație apare în raport cu veniturile: persoanele cu venituri mai mari estimează un număr ideal de copii mai mare. Factorul religios s-a dovedit a fi important, dar numai pentru anumite categorii de populație. Persoanele atașate de o religie estimează numărul ideal de copii mai mare. Dar cum tinerii, în general, sunt mai puțin atașați de religie, acest factor joacă un rol mai puțin important în orientarea fertilității lor.

În multe țări se poate observa o apropiere între numărul dorit de copii și fertilitatea reală. Această situație se întâmplă de obicei în țările în care populația dispune de mijloace de control al fecundității. Aici se impune o precizare importantă. Cercetările făcute în numeroase țări au ajuns la o concluzie quasi-unanimă: folosirea mijloacelor de control al fertilității nu este un factor de scădere a acesteia. Între țările care adoptă aceeași atitudine față de mijloacele contraceptive și față de avort se pot observa diferențe mari de fertilitate. În țările care adoptă poziții restrictive (interzicerea folosirii contraceptivelor și limitarea strictă a avorturilor) fertilitatea nu este sensibil mai mare decât în țările care adoptă o poziție liberală. Aceasta nu înseamnă că atitudinea față de controlul fertilității nu are nici o influență. În țările în care populația dispune de puține mijloace de control al fertilității, rata fertilității poate fi mai mare datorită fertilității accidentale, nedorite. În general, în toate societățile dezvoltate populația își controlează fertilitatea prin mijloacele la care are acces. Interzicerea practicării unor mijloace de control (utilizarea contraceptivelor moderne, de exemplu) determină recurgerea la alte mijloace (avortul, fie că este liber sau limitat). Uneori, se poate apela și la mijloacele tradiționale, unele mai puțin sigure, altele chiar periculoase pentru femei.

În ultimele decenii, controlul fertilității în țările dezvoltate s-a făcut în principal prin folosirea mijloacelor contraceptive. Avorturile au fost practicate mai ales în țările în care nu se foloseau contraceptivele. Evoluția ratei avorturilor este foarte diferită de o țară la alta, fiind influențată de mai mulți factori. În țările în care se utilizează pe scară largă contraceptivele și în care avortul a fost liber

(Danemarca, Suedia, Norvegia, Finlanda) rata avorturilor s-a menținut scăzută până la începutul anilor 1970. În țările în care se foloseau pe scară largă mijloacele contraceptive, dar în care avortul nu s-a liberalizat decât în anii 1970 (Franța, Islanda, Olanda, Regatul Unit) sau în anii 1980 (Germania, Italia) rata avorturilor a început să crească odată cu liberalizarea acesteia. În ambele categorii de țări rata avorturilor a început să crească în ultimii ani și datorită schimbării de atitudine față de mijloacele contraceptive. Acestea au început să fie considerate ca având efecte negative și unele femei au început să prefere avortul în locul folosirii lor. În țările în care folosirea mijloacelor contraceptive moderne este puțin răspândită sau este permisă de puțin timp, rata avorturilor a fost mai ridicată decât în celelalte țări (Ungaria, Federația Rusă, România). Evoluția ratei avorturilor în unele țări din această categorie a fost puternic influențată de politicile demografice (România, Ungaria, Bulgaria, Cehia și Slovacia). Și în prezent rata avorturilor este cu mult mai mare în țările în care nu se folosesc pe scară largă mijloacele contraceptive moderne.

Rata avorturilor este influențată, pe lângă factorii enumerați, și de unele aspecte culturale. Astfel, în unele țări, un factor important este religia catolică. O anchetă făcută în Polonia, în anul 1972, a arătat că 16% din femeile investigate aprobau legea cu privire la liberalizarea avortului: 51% considerau că sunt necesare unele restricții în aplicarea legii și 33% considerau că trebuie să se țină seama de preceptele religioase în această privință⁹.

Insistența pe rolul atitudinilor față de familie și copii nu înseamnă nicidecum supralicitarea capacității explicative a acestui factor atitudinal, remodelarea comportamentului natalist al populației acționând împreună cu ceilalți factori economici, sociali, culturali și etnici pe care i-am analizat, cât și cu alți factori relevanți pe plan sociologic, asupra cărora vom reveni (locul și rolul femeii în familie și societate, relațiile dintre soți, stabilitatea familiei, politicile demografice).

3.3. Tranziția la rolul de părinte

În comportamentul natalist al unei familii, un rol principal îl are prima naștere (la un număr tot mai mare de cupluri prima naștere este și ultima). Experiența primei nașteri poate influența într-o măsură importantă nașterile următoare. Din acest motiv, sociologia familiei acordă o atenție deosebită primei nașteri și accesului soților la rolul de părinți.

Tranziția la rolul de părinți implică probleme multiple pentru soți. Aceste probleme nu sunt însă atât de grave pentru a ne putea permite să vorbim de o criză a cuplului în momentul apariției primului copil¹⁰.

Implicațiile nașterii primului copil asupra relațiilor dintre parteneri au fost analizate din perspective teoretice diferite: teoria psiho-sociologică, care consideră familia în termen de așteptare de rol și de satisfacție și teoria sociologică care consideră familia ca un grup de roluri conflictuale. În ambele teorii, nașterea primului copil are motivații diferite și implicații diferite asupra partenerilor.

În prima teorie, familia este considerată din perspectiva sa de grup, bazat pe solidaritatea socio-afectivă. Conform rezultatelor cercetărilor lui H. Feldman, B.C.Rollins și K.L. Cannon, satisfacția partenerilor este maximă în momentul căsătoriei¹¹. Ulterior, ea scade treptat, ca urmare a deziluziilor intervenite în urma coabitării (rolul exercitat de parteneri nu este la nivelul așteptat). Scăderea satisfacției este oprită de apariția copiilor și se înregistrează chiar o creștere a acesteia pe măsură ce copiii ajung la vârstă școlară. După acest moment, satisfacția scade din nou și atinge nivelul cel mai scăzut în perioada adolescenței copiilor. După ce copiii au depășit adolescența, gradul de satisfacție în viața de familie crește din nou, pe măsură ce durată căsătoriei crește. La familiile în vârstă, gradul de satisfacție al soților egalează aproape nivelul de la începutul căsătoriei. Explicația acestei evoluții se datorează faptului că, pe măsura prelungirii conviețuirii, nivelul așteptărilor scade, iar partenerii se acceptă așa cum

sunt. Nașterea primului copil intervine, deci, într-un moment de satisfacție scăzut al partenerilor și poate modifica nivelul satisfacției. Cercetările făcute din perspectiva acestei teorii în mai multe țări (S.U.A., Anglia, Franța, Belgia, Olanda) indică că nașterea primului copil atrage satisfacții mai mari decât dificultățile cu care se confruntă.

Studiile făcute de D.F. Hobbs între 1965-1977 au pus în evidență că din totalul persoanelor anchetate 91% dintre tați și 70% dintre mame afirmă că mariajul lor este mai fericit după apariția copilului decât înainte¹². Într-o cercetare făcută de C.S.Russel în 1974 s-a constatat că 42% din subiecți afirmă că relațiile lor maritale sau ameliorat după nașterea primului copil, 43,5% afirmă că relațiile lor maritale au rămas neschimbate și doar 7,5% au afirmat că relațiile lor maritale s-au deteriorat¹³.

Apariția primului copil implică, desigur, anumite dificultăți pentru cuplu, dar acestea sunt trăite în mod diferit de către familii în raport cu situația lor socială, cu nivelul de trai, de instrucție și cu gradul de pregătire anterioară pentru perioada de fertilitate. În cercetarea lui C.S.Russel, 95,2% dintre bărbați și 96,9% dintre femei au afirmat că au avut dificultăți moderate și doar 4,8% dintre bărbați și 3,1% dintre femei au afirmat că au avut dificultăți mari.

În ceea ce privește a doua teorie, care consideră familia ca un grup de roluri conflictuale, nașterea primului copil este analizată din perspectiva schimbărilor pe care le produce în relațiile dintre soți¹⁴. Conform acestei teorii, în familiile fără copii soțul are o autoritate mai mare decât soția. Prin nașterea primului copil crește rolul soției în cadrul familiei; soția dobândește mai multă putere și participă într-o măsură mai mare la luarea deciziilor. În perioada când soția este însărcinată și în perioada când copilul este mic, relațiile dintre soț și soție se modifică. Soțul este mai mult timp cu soția și manifestă mai multă grijă față de ea, ceea ce face să crească satisfacția acesteia. După naștere, se produce o redistribuire a rolurilor menajere, soțul preluând din activitățile care anterior reveneau soției. Având în vedere faptul că odată cu apariția unui copil problemele principale ale familiei sunt legate de creșterea acestuia și faptul că femeia, în virtutea statutului ei,

este mai competentă să acorde copilului îngrijirile necesare, soția dobândește astfel un rol mai mare în decderea activităților celor doi soți și în administrarea menajului.

Schimbarea rolului femeii prin maternitate intervine fie că privim familia ca un grup de solidaritate afectivă, fie ca un grup în care se înfruntă parteneri cu interese diferite (familia ca grup de roluri conflictuale).

Fiecare dintre aceste două teorii generalizează un anumit tip de familie sau anumite aspecte ale constituirii familiei și a relațiilor dintre parteneri. În realitate, în orice familie intervin aspecte de ajustare comportamentală și atitudinală, iar solidaritatea dintre cei doi parteneri nu exclude competiția între indivizi.

În ambele teorii, fertilitatea este pusă în raport cu relațiile dintre parteneri. În modelul familial ca grup de solidaritate afectivă, fertilitatea determină creșterea satisfacției ambilor parteneri; în modelul familial ca grup de roluri conflictuale, fertilitatea crește îndeosebi satisfacția soției. Legăturile dintre natura relațiilor dintre parteneri și fertilitate sunt foarte complexe și nu se pot stabili corelații cauzale sigure. Relațiile diferite dintre soți pot conduce spre aceleași efecte - nașterea unui copil. Astfel, relațiile de puternică solidaritate afectivă pot determina apariția unui copil: fertilitatea este dorită de ambii soți. O situație contrară: solidaritatea afectivă redusă poate și ea determina nașterea unui copil; în acest caz, fertilitatea este dorită numai de soție și este văzută de aceasta ca un mijloc prin care să provoace creșterea afectivității soțului. În cazul altor familii, aceste două tipuri de relații pot provoca infertilitatea. În situația în care relațiile dintre soți sunt de puternică solidaritate afectivă, aceștia pot motiva nu numai fertilitatea, dar și infertilitatea: pentru unele familii, fertilitatea este percepută ca un factor perturbator al relațiilor dintre soți (familii hedoniste). În situația în care relațiile dintre parteneri sunt conflictuale, iar soția nu mai poate și nu mai vrea să obțină prin maternitate creșterea afectivității sotului, infertilitatea cuplului este foarte probabilă (familii latent instabile).

Fertilitatea unui cuplu nu se poate deci explica numai prin relațiile dintre parteneri. Trebuie avute în vedere și valorile și normele sociale împărtășite de parteneri, factorii socio-economici obiectivi, rolul copiilor pentru cuplu etc.

Cercetările sociologice privind nașterea primului copil surprind un aspect important: legătura și predispoziția pentru nașterea copiilor. Întrucât prima naștere implică pentru toate cuplurile anumite probleme și dificultăți (emoționale, comportamentale, financiare), tranziția tinerilor la rolul de părinte poate fi facilitată prin pregătirea lor pentru viața de familie (consilieriat familial, îndrumare); pregătirea pentru rolul de părinți (această acțiune trebuie să privească ambii parteneri); diminuarea sau înlăturarea unor dificultăți economice prin creșterea ajutorului acordat de stat și de serviciile sociale specializate.

3.4. Consecințele declinului fertilității

Dacă declinul fertilității din societățile dezvoltate este un factor conjunctural, atunci consecințele acestui proces vor fi de mică amploare și vor putea fi remediate prin măsuri de ordin economic și social. Dacă, în absența unor măsuri de contracarare, declinul fertilității va fi un proces de lungă durată, atunci societățile dezvoltate trebuie să fie pregătite să facă față unor probleme sociale noi, de amploare. Din analizele făcute până în prezent, cea de a doua alternativă pare mai probabilă. În această situație, cunoașterea consecințelor posibile ale declinului fertilității și adoptarea unor măsuri adecvate se impun cu necesitate. E preferabil ca precauțiile luate în prezent să se dovedească în viitor că au fost inutile, decât să nu se ia asemenea precauții, iar societățile să fie surprinse nepregătite.

O serie de consecințe ale declinului fertilității sunt vizibile încă de pe acum. În majoritatea societăților dezvoltate a avut loc un proces de îmbătrânire a populației, a crescut ponderea populației în vârstă de peste 60 de ani în totalul populației.

Creșterea ponderii populației vârstnice nu poate fi atribuită doar declinului fertilității. Un factor la fel de important este și creșterea duratei medii a vieții. În alte societăți, îmbătrânirea populației a fost provocată, în principal, de acest factor și nu de scăderea fertilității. Din punctul de vedere al dinamicii calității vieții, creșterea duratei medii de viață este un indicator al nivelului de dezvoltare. Ar fi absurd ca ceea ce considerăm dintr-o perspectivă a fi un aspect pozitiv, să considerăm a fi un aspect negativ când schimbăm perspectiva de analiză. Creșterea ponderii persoanelor vârstnice în totalul populației este în bună parte o consecință a dezvoltării și a ameliorării condițiilor de viață. Din această perspectivă, încercarea de a menține o structură pe vârste neschimbată este lipsită de sens. Ar echivala cu a ne indigna că oamenii trăiesc mai mult astăzi decât trăiau în trecut.

Dacă privim structura pe vârste a populației din perspectiva fertilității și nu a longevității, atunci putem afirma că s-ar putea menține o structură pe vârste neschimbată, o "populație tânără" dacă fertilitatea s-ar situa la un nivel care să asigure nu numai înlocuirea generațiilor, dar și să compenseze efectele longevității. Să luăm exemplul României. În 1956 ponderea populației în vârstă de peste 60 de ani a fost de 9,9%, iar în 1984 de 14,1%. Dacă în 1984 s-ar fi menținut aceeași structură de vârste ca în 1956, populația României ar fi trebuit să fie de 32 mil. locuitori. Această situație s-ar fi putut realiza dacă sporul natural al populației, în perioada 1956-1984 ar fi fost de circa 22,9 la mie, iar natalitatea de circa 32,4 la mie (considerând mărimea medie a mortalității din această perioadă de 9,5 la mie); indicele sintetic al fertilității ar fi trebuit să fie de peste 4,5 copii pe femeie. Un asemenea indice al fertilității nu și-ar fi găsit echivalentul decât în unele țări în curs de dezvoltare.

Chiar dacă nu putem atribui îmbătrânirea numai declinului fertilității, este adevărat că și acest factor a contribuit într-o măsură importantă la creșterea ponderii populației vârstnice.

Consecințele declinului fertilității sunt diferite de la o societate la alta, în raport cu intensitatea și durata declinului. Țările în care fertilitatea a scăzut foarte mult vor fi confruntate, în următorii 15-20

Tab.3.3 Populația proiectată pentru anul 2020 în raport cu anul 1995

Țara	Creștere/scădere în perioada 1995-2020 %	Țara	Creștere/scădere în perioada 1995-2020 %
Albania	22.2	Iugoslavia	3.7
Austria	4.2	Letonia	-15.0
Belarus	- 5.3	Lituania	-4.8
Belgia	1.7	Luxemburg	12.2
Bosnia-Herțegovina	21.8	Malta	13.5
Bulgaria	-10,5	Norvegia	6.7
Croația	- 4.7	Olanda	4.5
Danemarca	1.9	Polonia	3.5
Elveția	6.4	Portugalia	-2.9
Estonia	-13.4	Regatul Unit	2.1
Macedonia	15.7	Republica Cehă	-4.4
Rusia	- 9.2	Republica Moldova	7.9
Finlanda	3.5	România	-5.7
Franța	3.8	Slovacia	2.8
Germania	-0.1	Slovenia	-7.3
Grecia	-1.9	Spania	-3.4
Irlanda	5.1	Suedia	6.7
Islanda	22.2	Ucraina	-9.1
Italia	-6.9	Ungaria	-12.2

Sursa: United Nations, 1996

de ani, cu probleme grave rezultate din scăderea absolută a populației (Tab.3.3). De exemplu, se estimează că, în raport cu anul 1995, în anul 2020 populația va scădea cu 10,5% în Bulgaria, 9,2% în Federația Rusă, 13,4% în Estonia, 15% în Letonia și 12,2% în Ungaria. Unele țări vest-europene speră să atenueze scăderea populației prin soldurile pozitive ale migrațiilor externe. O asemenea soluție ridică numeroase probleme: relațiile dintre țările de plecare și cele de sosire; influențe negative, de ordin economic, social și demografic asupra țărilor de plecare; caracteristicile imprezvizibile ale migrațiilor; influențe de ordin economic, social, cultural și politic asupra țărilor de sosire (schimbarea componenței etnice și culturale a populației, conflicte interetnice) etc. Pentru cele mai multe țări, menținerea volumului populației pe seama migrațiilor externe nu este o soluție posibilă și nici nu este de dorit. Menținerea volumului populației trebuie asigurată pe baza potențialului intern.

Unele țări europene nu se vor confrunta în următorii 15-20 cu probleme de amploare rezultate din scăderea absolută a populației (Albania, Austria, Belgia, Danemarca, Bosnia și Herțegovina, Elveția, Finlanda, Franța, Irlanda, Islanda, Iugoslavia, Norvegia, Olanda, Polonia, Regatul Unit, Suedia). Acest fapt se datorează fie menținerii sau redresării ratei totale a fertilității, fie unui sold pozitiv al migrațiilor externe. E posibil ca și în aceste țări să apară dificultăți de amploare dacă fertilitatea va scădea o perioadă lungă de timp și dacă fluxurile migratorii se vor diminua. Preventiv, și aceste țări trebuie să fie pregătite pentru o asemenea perioadă și pentru a face față consecințelor posibile.

Declinul puternic al fertilității din unele țări va antrena, în perioada de după anul 2000, consecințe importante de ordin economic și social. În multe țări europene se așteaptă o scădere a forței de muncă; intrările în activitate vor fi mai mici decât ieșirile. E posibil să se manifeste o penurie de forță de muncă tânără. Scăderea forței de muncă tinere va permite o anumită resorbție a șomajului (dacă nu luăm în considerare acțiunea schimbărilor tehnologice asupra ocupării forței de muncă). Penuria de forță de muncă ce se va manifesta în jurul

anului 2010 va determina scăderea mobilității sociale, blocajul carierelor profesionale și creșterea costurilor (a costurilor de producție și a costurilor cerute de funcționarea unui sistem social cu o populație vârstnică foarte numeroasă). În această situație, va scădea competitivitatea unor țări în relațiile economice internaționale¹⁵.

Sistemul educațional din țările cu o fertilitate foarte scăzută va fi și el afectat. În multe țări europene, efectivele școlare (la nivel primar și secundar) vor scădea rapid după anul 2000; în alte țări, același fenomen se va înregistra după anul 2010 (țările din Europa de Sud și de Est). Va scădea nevoia de cadre didactice, de unități școlare și de echipamente școlare. Se întrevide și riscul unui excendent puternic de cadre didactice care, într-o primă fază, ar putea fi atenuat prin transferurile de la o zonă la alta și prin reducerea numărului de elevi pe clasă (costurile pentru educarea unui copil vor crește). Chiar dacă nu se va reduce corpul profesoral, va trebui să nu mai fie reînnoit o perioadă de timp. O asemenea soluție ar avea însă urmări negative: frustrarea generațiilor care nu vor avea acces la o carieră didactică; șanse reduse de promovare; îmbătrânirea corpului profesoral.

Atitudinile guvernelor din țările europene față de ratele naționale totale ale fertilității sunt foarte diferite. Deși în unele țări rata totală a fertilității este relativ scăzută, guvernele apreciază că ea este suficientă (Lituania - 1,4; Suedia - 1,5; Austria - 1,3; Belgia - 1,5; Olanda - 1,5; Belarusia - 1,3; Cehia - 1,2; Slovacia - 1,4; Italia - 1,2; Spania - 1,2). În alte țări, deși rata totală a fertilității este relativ mai mare decât media europeană, guvernele apreciază că ea este totuși prea scăzută (Islanda - 2,0; Franța - 1,7; Luxembourg - 1,7; Grecia - 1,7).

O scădere puternică a fertilității și îmbătrânirea populației care rezultă din acest proces poate afecta dinamismul societății în toate aspectele ei. Inovarea socială, fie științifică, tehnologică, organizațională, culturală, va avea de suferit, întrucât generațiile tinere, care au o capacitate mare de inovare, vor fi tot mai puțin numeroase.

Pe lângă factorii care au fost deja prezentați, declinul fertilității din majoritatea țărilor europene este, într-o măsură tot mai mare,

determinat și de schimbarea rolului femeii în familie și societate. Dată fiind importanța acestui factor, îl vom analiza separat.

NOTE

1. Indicele natalității se exprimă prin numărul de născuți vii într-un an la o mie de locuitori. Indicele general al fertilității se exprimă prin numărul de născuți vii dintr-un an la o mie de femei în vârstă fecundă (15-49 de ani). În cele ce urmează vom opera cu indicele sintetic al fertilității care este numărul mediu de născuți vii de către o femeie în decursul vieții (descendența finală a femeilor).
2. În țările în care mortalitatea este mai mare de 9-10 la mie, descendența finală trebuie să fie mai mare de 2,10 copii pentru a asigura înlocuirea simplă a generațiilor.
3. Leon Tabah, "World Population Trends. A Stocktaking", *Population and Development Review*, 1980, 3, pp. 355-389; Geoffrey McNicoll, "Population and institutional change" în *International Social Science Journal*, 1994, 141, pp. 307-316.
4. Francisco Munoz-Perez, "L'évolution de la fécondité dans les pays industrialisés", *Population*, 1982, 3, pp. 483-512; Massimo Livi-Bacci, "Population policies: A comparative perspective" în *International Social Science Journal*, 1994, 141, pp. 317-330.
5. Ron Lesthaeghe, Chris Wilson, "Les modes de production, laïcisation et le rythme de la baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930", *Population*, 1982, 3, pp. 623-646.
6. William Leasure, "La baisse de la fécondité aux Etats-Unis de 1800 à 1860", *Population*, 1983, pp. 607-622.
7. Detler B. Rein, "Une attitude allemande face à l'évolution démographique", *Population*, 1982, 1, pp. 113-130.

8. Henri Bastide, Alain Girard, Louis, Roussel, "Une enquête d'opinion sur la conjuncture démographique", *Population*, 1982, 4-5, pp. 687-904; Ignacy Sachs, "Population, development and employment" în *International Social Science Journal*, 1994, 141, pp. 343-360.
9. P. Mazur, *Contraception and Abortion in Poland*, I.F.P.P., 1981; Huda Zurayk, Nabil Younis and Hind Khattab, "Rethinking family planning in the light of reproductive health research" în *International Social Science Journal*, 1994, 141, pp. 423-438.
10. W.A. Dumon, *When two become three. Transition to Parenthood*, Universitatea Catolică din Louvain, 1978, pp. 16-20; Gary S. Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge, Londra, Harvard University Press, 1991.
11. H. Feldman, "The effect of children on the family" în A. Michel, *Family Issues on Employed Women in Europe and America*, Leiden, Brill, 1971, pp. 107-125; B.C. Rollins, H. Feldman, "Marital Satisfaction over the Life Cycle", în *Journal of Marriage and the Family*, 1970, 32, pp. 20-28; David M. Klein and Joan Aldous (Eds.), *Social Stress and Family Development*, New York, Londra, The Guilford Press, 1988.
12. D.H. Hobbs, S.P. Cole, "Transition to parenthood: a decade replication", în *Journal of Marriage and the Family*, 1976, 4, pp. 723-731.
13. C.S. Russel, "Transition to parenthood: problems and gratification", în *Journal of Marriage and the Family*, 1974, 2, pp. 294-302; Gary S. Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge, Londra, Harvard University Press, 1991; pp. 135-154.
14. R. LaRossa, *Conflict and power in marriage: Expecting the first child*, London, Sage Publication, 1977, pp. 51-67.
15. Jean-Claude Chesnais, "La baisse de la natalité et ses conséquences pour la planification sectorielle dans les pays capitalistes développés" în *Population*, 1982, 6, pp. 1133-1158; Lawrence Freedman and John Saunders, *Population change and European Security*, Londra, Brassey's, 1991.

CAPITOLUL 4

FEMEIA ÎN FAMILIE ȘI SOCIETATE

În toate societățile dezvoltate s-a produs o modificare evidentă a rolului femeii în cadrul familiei și în afara acesteia. În ultimele decenii a avut loc un proces amplu pe care, cu un termen destul de neclar, l-am putea denumi de "emancipare" a femeii. Acest proces include fenomene foarte diverse:

- creșterea duratei carierei școlare a femeilor;
- creșterea ponderii femeilor ocupate în activitatea permanentă în afara familiei;
- egalizarea statutului social al femeilor și bărbaților;
- o tendință de egalizare a statutului soților în cadrul familiei;
- creșterea numărului femeilor care dispun de independență economică în raport cu părinții și cu soții lor;
- independența culturală și comportamentală a unui număr tot mai mare de femei în raport cu modelele familiale ale părinților;
- laicizarea relațiilor dintre parteneri;
- schimbarea atitudinii unui număr tot mai mare de femei față de nupțialitate și față de fecunditate;

- schimbarea atitudinii unui număr tot mai mare de femei față de stabilitatea familiei și scăderea rolului femeii în asigurarea stabilității familiei.

Concomitent cu accelerarea mobilității sociale la nivelul întregii societăți a avut loc un proces de creștere a mobilității sociale, profesionale, geografice și comportamentale a femeilor. Au crescut durata carierei școlare urmate de femei și ponderea femeilor care urmează o carieră școlară lungă (școli postliceale, instituții de învățământ superior). Dobândirea unei calificări a permis unui număr crescând de femei să se integreze în activități permanente în afara familiei. Intensitatea acestui proces prezintă mari diferențieri de la o societate la alta¹. În țările din Europa de Est ponderea femeilor ocupate în totalul femeilor este mai mare decât în țările din Europa de Vest. Cele mai ridicate niveluri de ocupare a femeilor se întâlnesc în Federația Rusă și Bulgaria, iar cele mai scăzute în Germania și Belgia. În țările nordice activitatea economică a femeilor în afara gospodăriei s-a extins în permanență și, după opinia multor specialiști din aceste țări, se pare că în acest domeniu s-a atins punctul culminant². În Danemarca și Suedia se înregistrează chiar un declin. În România, ponderea femeilor ocupate în activitatea productivă extrafamilială a crescut continuu până la sfârșitul anilor 1980, după care a început să scadă. Credem că acesta este mai curând un fenomen conjunctural, datorat situației economice generale a țării.

Nivelul ocupării femeilor depinde de mai mulți factori: numărul noilor locuri de muncă oferite de societate; ponderea femeilor calificate (noile locuri de muncă pretind, în general, un nivel crescut de calificare; femeile care au o calificare medie sau superioară, având șanse mai mari de ocupare); nivelul veniturilor din societate (dacă veniturile obținute de soți sunt scăzute, ameliorarea nivelului de trai al familiilor se poate obține prin ocuparea soției; dacă veniturile soțului sunt suficient de mari, motivația economică a ocupării soției este mai scăzută); dorința de promovare socială și de participare socială a femeilor (acești factori pot acționa indiferent de motivația economică

a ocupării); permisivitatea socială față de promovarea socială a femeii (atitudinea soților și atitudinea societății).

Creșterea ocupării femeilor a avut loc îndeosebi pe seama dezvoltării serviciilor sociale. În totalul activității din servicii, cea mai mare parte a populației ocupate este formată din femei. Ponderea femeilor în totalul lucrătorilor de o anumită profesie depinde de acțiunea unor factori specifici din fiecare societate. În țările din Europa de Est, femeile dețin o pondere mult mai mare în totalul muncitorilor, față de țările din Europa de Vest. În schimb, ponderea femeilor în totalul funcționarilor este mult mai mare în țările din Europa de Vest. Accesul femeilor la ocupații intelectuale este diferit de la o societate la alta, în raport cu vechimea procesului de emancipare a femeilor și cu permisivitatea societală la promovarea lor.

În forme și intensități diferite, promovarea socială a femeilor este un proces vizibil în țările dezvoltate. În unele țări (îndeosebi în unele țări din Europa de Est) el a fost un proces societal susținut prin măsuri politice și sociale. În ceea ce privește atitudinile populației față de acest proces, cercetările comparative au pus în evidență deosebiri mari de la o societate la alta, iar în cadrul aceleiași societăți deosebiri între bărbați și femei și între așteptările și dorințele acestora.

Femeile se așteaptă că în viitor vor avea mai multe șanse de promovare socială (mai mare acces la posturi de conducere). Ele estimează că societățile vor fi mai permissive la promovarea lor socială sau chiar o vor favoriza. În unele din fostele țări socialiste, posibilitățile de promovare socială pe care le apreciază femeile ca fiindu-le rezervate în viitor, sunt chiar mai mari decât dorința lor de promovare socială.

Bărbații consideră și ei într-o mare proporție că în viitor femeile vor avea șanse mai mari de promovare socială. Sub raportul așteptărilor, nu apar diferențe mari între bărbați și femei (diferențe mai mari s-au înregistrat în Cehia, Slovenia și Japonia). Diferențele dintre bărbați și femei devin însă sensibile în ceea ce privește dorințele lor referitoare la promovarea socială a femeilor. Bărbații doresc, într-o măsură mult mai mică decât femeile, ca acestea să aibă un acces mai

mare la posturi de conducere. În alte țări (Polonia, Cehia, Slovacia) bărbații anchetați doresc chiar ca în viitor femeile să aibă un acces mai redus la posturi de conducere decât în prezent. Această situație ar putea părea surprinzătoare, deoarece aceste țări promovează egalizarea șanselor celor două sexe și urmăresc promovarea socială a femeilor. Explicația atitudinii bărbaților trebuie căutată nu într-o anumită concepție antifeministă sau în dorința lor de a-și apăra privilegiile tradiționale, ci în experiența pe care o anumită țară o are în domeniul promovării sociale a femeilor. Pe ansamblul țărilor cercetate, se constată o legătură puternică între atitudinile bărbaților față de promovarea socială a femeii și gradul de ocupare a femeilor în activități extrafamiliale (există o corelație negativă puternică = -0,73): cu cât ponderea femeii ocupate este mai mare, cu atât atitudinea bărbaților este mai puțin favorabilă față de promovarea femeilor.

Creșterea gradului de ocupare a femeii are consecințe multiple asupra comportamentului nupțial, asupra structurii și funcțiilor familiei, asupra fertilității și asupra relațiilor dintre soți.

Am arătat deja că prelungirea duratei carierei școlare a femeilor face ca vârsta medie la căsătorie să crească (îndeosebi în societățile în care mobilitatea socială a femeii este un proces mai recent). Dobândirea independenței economice de către un număr mai mare de femei acționează în aceeași direcție. Având o ocupație permanentă retribuită, tinerele fete nu mai depind, din punct de vedere economic, nici de părinți, nici de viitorii soți. Motivația economică a căsătoriei și-a pierdut din importanță. În multe societăți (îndeosebi țările dezvoltate din Europa de Vest), dobândirea independenței economice de către femei favorizează celibatul definitiv și conviețuirea în cupluri consensuale. Se poate afirma că în multe societăți, creșterea ocupării femeii a fost însoțită de scăderea ratei nupțialității.

Mobilitatea socială și independența economică a femeii influențează într-o măsură importantă atitudinea față de fertilitate și comportamentul natalist al populației. Această influență este mai evidentă în ceea ce privește numărul de copii născuți de o femeie. Raportul dintre ocupare și promovarea socială a femeii, pe de o parte,

și nivelul fertilității, pe de altă parte, prezintă, în multe societăți, aspecte antinomice. Ocuparea permanentă a femeilor în activitatea extrafamilială și mai ales urmărirea de către ele a unei cariere de promovare socială implică reducerea timpului pe care familia îl poate destina fertilității și creșterii copiilor. În absența unor ajutoare, interne sau externe familiei, o descendență numeroasă limitează în mod obiectiv posibilitățile de promovare socială a femeilor. Multe cupluri sunt puse în situația de a decide între promovarea socială a soției și creșterea unui număr mare de copii. Răspunsul cel mai frecvent dat în această situație, dilematică pentru cuplu, a fost restrângerea descendenței, reducerea numărului de copii născuți de o femeie sau chiar infertilitatea cuplului.

Gradul de ocupare a femeii în activități extrafamiliale scade pe măsură ce crește numărul de copii. Această situație este mai frecvent întâlnită în țările din Europa de Vest. În țările din Europa de Est nașterea și creșterea copiilor influențează într-o măsură mai mică ocuparea mamei în activitatea în afara familiei. Posibilitățile de ocupare și de continuare a carierei de promovare socială sunt diferite în raport cu profesia femeii. Atât în țările din Europa de Vest, cât și în țările din Europa de Est, ocuparea femeilor care exercită profesii intelectuale este afectată într-o măsură mai mică de natalitate decât ocuparea femeilor care exercită profesii de muncitori. Aceasta se poate explica prin acțiunea mai multor factori. Numărul de copii dintr-o familie de intelectuali este mai mic decât într-o familie de muncitori; problemele ridicate de creșterea copiilor nu sunt aceleași într-o familie cu un copil și într-o familie cu 3-4 copii. Având un număr mai mic de copii, familiile cu profesii intelectuale au posibilități mai mari de a îmbina creșterea copiilor cu ocuparea permanentă în afara familiei. Între femeile cu profesii de muncitori și cele cu profesii intelectuale apar diferențe și în modalitățile de exercitare a profesiei. Activitatea muncitorilor se desfășoară în unități productive cu un program riguros de lucru; prezența muncitorilor la locul de muncă este necesară pe toată durata timpului de muncă. Profesiile intelectuale sunt exercitate în condiții de mai mare autonomie a lucrătorilor în raport unii față de

alții. Unele activități intelectuale pretind un timp mai scurt de muncă în cadrul instituției (educatoare, profesoare), iar altele pot fi parțial făcute și la domiciliu (unele aspecte ale activității științifice, documentare, activități artistice). În raport cu muncitoarele, femeile cu profesii intelectuale pot sta un timp mai mare cu copiii lor. Dorința de promovare socială este mai mare la femeile cu profesii intelectuale decât la femeile muncitoare. În cazul femeilor care au ocupații de muncitori necalificați, întreruperea acțiunii determinate de necesitatea creșterii copiilor nu apare ca un factor de frustrare personală, cum apare în cazul femeilor cu profesii intelectuale. Dorința de promovare socială afectează, deci, în mod diferit fertilitatea femeilor în raport cu profesiile pe care acestea le au.

Relația dintre nivelul fertilității și ocuparea femeilor în activități extrafamiliale este complexă și neliniară³. În cuplurile în care soțiile nu lucrează și nici nu intenționează să lucreze, fertilitatea este ridicată, iar nașterile au loc la nivel scurt. În cuplurile în care soția nu lucrează, dar intenționează să lucreze, are loc o concentrare a fertilității dorită pe o perioadă scurtă de timp; în aceste cupluri, nivelul descendenței finale este mai mic decât în primul caz. În cuplurile în care soția lucrează în perioada dinaintea căsătoriei și nașterea primului copil, are loc o amânare a primei nașteri și o spațiere a nașterilor următoare; din acest comportament rezultă o scădere a nivelului descendenței finale. Scăderea fertilității este cu atât mai mare, cu cât intenția de continuare a activității profesionale extrafamiliale este mai puternică. Influența ocupării femeii asupra fertilității nu este directă, ci mediată de numeroși factori: nivelul educațional al soților, natura activităților profesionale a soților, relațiile dintre soți, gradul de dezvoltare a serviciilor sociale pentru familie, relațiile de rudenie și de vecinătate, tipul colectivităților de rezidență. Relațiile dintre fertilitate și ocuparea soțiilor devin și mai evidente când membrii cuplului sunt implicați într-o puternică mobilitate socială⁴.

Ocuparea femeii în activitatea permanentă extrafamilială produce schimbări în relațiile dintre soți, în distribuirea rolurilor în cadrul familiei și în modul de viață al familiei. În familiile tradiționale,

în care soția, în mod obișnuit, nu are o ocupație în afara gospodăriei, sarcinile casnice reveneau aproape exclusiv acesteia. Soția își împărțea timpul său zilnic între activitatea legată de menaj sau gospodărie, cooperarea la muncile agricole (în cazul familiilor de țărani), pregătirea hranei, îngrijirea copiilor, curățenia locuinței, întreținerea relațiilor de rudenie și vecinătate etc. În condițiile în care circa 1/3 din zi soția este ocupată în afara familiei, s-a produs o redistribuire a activităților și o modificare puternică a modului în care aceasta își folosește timpul. În unele societăți și medii, s-a produs un transfer al unor activități de la soție la soț. Aceasta este o tendință relativ recentă, pentru că în toate societățile dezvoltate apar diferențieri semnificative în folosirea timpului de către soț și soție, chiar în situațiile în care ambii soți sunt ocupați.

Studiile de buget de timp din unele țări dezvoltate au pus în evidență faptul că bărbații care sunt căsătoriți și au copii folosesc, în medie, pentru activități de muncă și corelate cu munca 579 minute pe zi, în timp ce femeile căsătorite și care au copii folosesc doar 391 minute. În schimb, bărbații sunt angrenați doar 15 minute pe zi în activități menajere (prepararea hranei, cumpărături, curățenie), iar femeile 221 minute⁶. Pe totalul celor două activități, situația dintre sexe se echilibrează: timpul folosit pentru activități profesionale este de trei ori mai mare la bărbați, iar timpul pentru activități menajere este de trei ori mai mare la femei. Diferențe mari între sexe apar și în ceea ce privește timpul folosit pentru îngrijirea copiilor (12 minute bărbații și 51 minute femeile), timpul folosit pentru studiu și activități sociale (13 minute bărbații și 5 minute femeile), timpul folosit pentru receptarea mijloacelor de comunicare în masă (103 minute bărbații și 63 minute femeile).

În țările din Europa de Est (Bulgaria, Cehia, Slovacia, Slovenia, Polonia, Ungaria, Federația Rusă), diferența dintre sexe, în raport cu timpul de muncă, este mai redusă decât în țările din Europa de Vest. În țările din Europa de Est bărbații sunt ocupați în activități profesionale cu circa o oră și 20 minute pe zi mai mult decât femeile. Diferența dintre bărbați și femei în ceea ce privește activitățile

menajere este aproximativ egală ca în țările din Europa de Vest, de circa 3 ori. În totalul celor două activități, femeile sunt ocupate cu 93 minute mai mult decât bărbații. Acest timp este obținut de către femei din timpul de îngrijire personală, timpul de servire a mesei, timpul de somn, timpul de studiu și activități sociale, timpul de receptare a mijloacelor de comunicare în masă și din alte activități de timp liber.

În familiile în care soția lucrează în afara menajului, s-a produs o scurtare a timpului de intimitate a soților, o scurtare a timpului liber al femeilor și o scurtare a timpului lor de somn. Timpul liber al femeilor ocupate este de două ori mai mic decât al soțiilor casnice. Cel mai redus timp de somn îl au femeile ocupate și care au copii. În țările din Europa de Vest, mama ocupată doarme pe zi cu 1/2 ore mai puțin decât mama casnică și cu 50 de minute mai puțin decât soțiile casnice fără copii. În țările din Europa de Est, mamele cu copii dorm pe zi cu o oră mai puțin decât mamele casnice și cu o oră și 1/4 mai puțin decât soțiile casnice fără ocupație.

Femeile ocupate în activități extrafamiliale petrec cu copiii lor aproximativ de două ori mai puțin timp decât femeile casnice. În timp ce mamale casnice petrec cu copiii lor circa 7-8 ore pe zi, mamele ocupate rezervă acestei activități circa 4 ore, în cazul unui cuplu cu un copil sub 3 ani, 3 ore în cazul unui copil de peste 3 ani și 4 ore și jumătate în cazul în care au de îngrijit mai mulți copii. Îngrijirea copiilor ridică pentru mamele ocupate probleme dificile dacă ele nu dispun de sprijin din partea familiei și a societății. Rezolvarea acestor probleme nu se poate face numai prin creșterea aportului soțului la îngrijirea copiilor (în majoritatea țărilor dezvoltate soții petrec cu copiii lor circa 2 ore pe zi, în cazul familiilor cu un copil, și circa 3 ore pe zi, în cazul familiilor cu mai mulți copii). Nici aportul rudelor nu este suficient pentru a sprijini în mod eficient mamele ocupate și care au un număr mai mare de copii. În condițiile în care femeile lucrează, se constată o intensificare a legăturilor de rudenie, îndeosebi a legăturii cu familia soției. Mama soției ajută cuplul în activitatea menajeră (cumpărături, procurarea hranei, curățenia, îngrijirea copiilor etc.). În multe țări, ea a ajuns să realizeze atribuții quasi-instituționale.

Problemele familiilor cu mulți copii pot fi dificile când nu dispun de o rețea adecvată de servicii sociale care să preia o parte din sarcinile menajului și de îngrijire a copiilor. Situația serviciilor sociale pentru familie apare, din această perspectivă, ca un factor de influențare a fertilității.

În toate societățile dezvoltate, unele din funcțiile familiei au fost preluate de instituții specializate. Ajutorul pe care aceste instituții îl acordă familiei depinde de potențialul lor material și de competența lucrătorilor lor. Sunt însă și situații confuze când familia se crede desărcinată de anumite funcții, iar societatea nu le poate satisface complet sau la un nivel calitativ corespunzător. Astfel, nu se știe bine cine realizează anumite funcții, ce trebuie să facă familia și ce trebuie să facă instituția specializată și ce se face în mod efectiv. Aceasta situație a caracterizat mai ales momentele inițiale ale dezvoltării industriale și urbane din societățile europene. Pe măsură ce modelele de dezvoltare economică și socială se stabilizează, funcțiile familiei sunt mai atent considerate, serviciile sociale familiale mai bine organizate, iar conlucrarea acestora cu familia mai corect orientată.

Situația serviciilor sociale pentru familie prezintă diferențieri sensibile de la o societate la alta. În unele țări, asistența acordată familiei privește îndeosebi copiii de vârstă preșcolară; în alte țări, femeile sunt sprijinite și în îngrijirea copiilor de vârstă școlară. Sprijinirea familiei în creșterea copiilor se face în forme instituționalizate, în unități colective (creșe, grădinițe, școli cu orar prelungit, pensiuni), în forme instituționalizate la domiciliu (fete tinere, femei în vârstă, studente în timpul liber îngrijesc copiii la domiciliul acestora, în absența părinților; activitatea lor este reglementată de anumite servicii sociale, de anumite organizații religioase, culturale sau de asociații voluntare) și în formă privată (angajarea pe cont propriu a unei persoane care să îngrijească copiii în absența părinților). Îngrijirea copiilor în formă instituționalizată, în unități colective, s-a extins în toate țările. Îngrijirea copiilor în forme instituționalizate la domiciliu este întâlnită mai ales în țările din Europa de Vest. Cea de

a treia formă se întâlnește atât în țările din Europa de Est, cât și în cele din Vest, fiind practică îndeosebi de familiile cu venituri mari.

Statul sprijină în primul rând unitățile colective - creșe, grădinițe, școli. Activitatea acestor unități nu este pretutindeni aceeași: în unele țări, unitățile preșcolare insistă pe supravegherea copiilor, în altele pe educarea colectivă. Diferențe apar și în cadrul aceleiași societăți. În țările din Europa de Vest, rețeaua de unități preșcolare este formată din unități de stat și din unități private. Deși în politica educațională a statului se insistă pe o omogenizare a sistemului de îngrijire și de educație din diversele unități preșcolare, în realitate apar diferențe de la o unitate la alta. În țările din Europa de Est, diferențele între unitățile preșcolare nu apar atât la nivelul concepțiilor sistemelor educaționale, cât mai ales în mod practic, cum se aplică un anumit sistem într-o unitate sau alta. În perioada de după 1990, și în țările din Europa de Est s-a extins forma de îngrijire a copiilor în unități private. Controlul exercitat de stat asupra activității acestor unități este încă slab și în unele societăți aproape inexistent.

Dincolo de aceste diferențieri, sistemul preșcolar din țările dezvoltate prezintă și unele similarități:

- creșterea importanței unei educații specializate pentru copiii în vârstă preșcolară;
- sprijinirea mamelor care lucrează, prin preluarea de către instituțiile specializate a unor atribuții de îngrijire a copiilor;
- compensarea, prin unitățile școlare, a disoluției raporturilor de rudenie și vecinătate;
- asigurarea unor șanse egale copiilor, printr-un sistem școlar unitar și atenuarea diferențelor dintre familii;
- sprijinul financiar acordat de către stat unităților preșcolare care, în unele țări, merge până la gratuitatea frecvenței;
- diferențierea în frecvența unităților preșcolare în raport cu mediul de rezidență și protecție a părinților.

Educația preșcolară, atât în țările Europei de Est, cât și în cele din Europa de Vest, este considerată ca o investiție în capital uman de mare importanță, atât prin efectele sale directe asupra socializării și formării copiilor, cât și prin efectele indirecte asupra posibilităților de ocupare și de promovare socială a mamelor. Este o investiție care cântărește greu în bugetul statelor, dar a cărei necesitate este tot mai mult recunoscută⁷.

O serie de diferențieri între societățile europene apar și la nivelul sistemului școlar. Nu avem în vedere diferențieri de programe școlare, de durata școlarității și de cicluri de învățământ, ci de diferențieri în modul de funcționare a școlilor și în ajutorul oferit de școli familiei pentru creșterea copiilor. În ultimii ani, s-a extins un sistem de școală relativ veche: școala cu orar prelungit. În aceste școli, copiii stau de la ora 8 dimineața până la ora 5-6 după-amiaza. Dimineața este folosită pentru activitate didactică în clasă. La prânz, elevii servesc masa la cantina școlii; după-amiaza își pregătesc lecțiile pentru ziua următoare și petrec activități de timp liber. În acest fel, familia este în bună parte desărcinată de supravegherea pregătirii școlare a copiilor și de alte activități (masă de prânz, supravegherea copiilor mici în timpul lor liber). În unele localități mari sau dispersate, acest sistem de școli este completat și de un serviciu de transport școlar (gratuit sau contra-plată): elevii sunt transportați de acasă la școală și de la școală acasă cu autobuzul școlar.

În mod evident, acest sistem de școală este costisitor: școala nu funcționează decât cu un singur schimb; apar cheltuieli suplimentare legate de cantina școlii, de transportul școlar, de retribuirea cadrelor care se ocupă de elevi după terminarea programului didactic de dimineață. Doar societățile foarte bogate pot suporta un asemenea sistem extins pe scară largă. De altfel, deși școlile cu orar prelungit s-au înmulțit în multe țări (Germania, Austria, Elveția, Franța, Regatul Unit, țările nordice) ele nu acoperă decât o parte din rețeaua școlară. În situația în care declinul fertilității se va menține, rețeaua școlilor cu orar prelungit se va putea extinde; numărul de elevi va fi mai mic, va apărea un excedent de cadre didactice și de spații de învățământ.

Sistemul școlilor cu orar prelungit este costisitor și pentru familii, o parte din cheltuieli fiind suportată de către părinți. Aceste cheltuieli sunt însă compensate de serviciile prestate de școli. Dacă în urmă cu 2-3 decenii acest sistem de școli era frecventat de familii cu venituri mai mari din țările din Europa de Vest, în prezent el este frecventat și de familii cu venituri mai mici. Cererea pentru acest tip de școli este mai mare decât posibilitățile pe care le are societatea. Această remarcă este îndeosebi valabilă pentru țările din Europa de Est, în care a crescut, în ultimii ani, ponderea familiilor cu venituri mari și în care ambii soți sunt ocupați în activități extrafamiliale și care ar dori să apeleze la școli cu orar prelungit. În mod evident, societățile din Europa de Est nu sunt suficient de bogate pentru a acoperi costurile ridicate ale acestui tip de îngrijire și educare a copiilor.

Școlile cu orar prelungit rezolvă o parte din problemele familiilor în care ambii soți lucrează: posibilități mai mari date soției pentru a-și desfășura în mod normal activitatea profesională; descărcarea familiei de o serie de activități; supravegherea copiilor pe toată durata zilei (astfel sunt prevenite carențele educaționale și comportamentale care apar din nesupravegherea copiilor, mai ales a celor mici, în perioada când stau singuri acasă și se reduce sau dispare starea de stress a părinților care își știu copiii nesupravegheați). Chiar dacă acest sistem implică cheltuieli mai mari pentru familie, efortul financiar al părinților apare mai puțin important, dacă se iau în considerare și cheltuielile suplimentare pe care le are o familie cu copii la o școală cu orar normal (întreruperea temporară a activității mamei, concedii fără plată, solicitarea rudelor pentru a supraveghea copiii sau plata unei persoane din afara familiei care să se ocupe de copii). Școlile cu orar prelungit au avantaje evidente, mai ales în ceea ce privește calitatea educării copiilor. Aceste școli pot să constituie un răspuns la contradicția care apare în multe societăți între creșterea ocupării femeilor și dorința lor de promovare socială și posibilitățile de a avea copii și de a asigura o calitate superioară creșterii și educării copiilor.

Efectele asupra nupțialității și fertilității care rezultă din creșterea ocupării femeilor și din dorința lor de promovare socială nu pot fi complet înlăturate. Ele pot fi însă în bună parte atenuate dacă se reduc situațiile de conflict dintre ocupare și fertilitate. Creșterea ocupării și dorinței de promovare socială a femeii nu conduc în mod absolut la scăderea fertilității sau la infertilitate, dacă femeia este ajutată să poată realiza concomitent o descendență suficient de numeroasă, o calitate crescută a socializării copiilor și să poată răspunde nevoii și dorinței ei de participare la activitatea economică și socială. Un rol important în această privință revine serviciilor sociale pentru familie: servicii preșcolare și școlare, servicii comerciale, sanitare, de petrecere a timpului liber etc. Preluarea unor atribuții familiale de către serviciile sociale specializate și realizarea acestor atribuții la un nivel calitativ superior pot înlătura un obstacol principal în creșterea fertilității și în mod sigur constituie un factor important de creștere a calității vieții familiei și de ameliorare a situației mamelor care desfășoară o activitate permanentă în afara familiei.

NOTE

1. Termenul de *femei ocupate* desemnează femeile care desfășoară o activitate permanentă retribuită în afara familiei.
2. Elina Haavio-Mannila, Kyllikki Kabi, *Changes in the life patterns of families in Nordic countries*, UNESCO-CEUCORS, Viena, 1980.
3. Scăderea fertilității sub acțiunea gradului de ocupare a soției a fost pusă în evidență în cercetările întreprinse în numeroase țări dezvoltate: Elise F. Jones, "The Impact of Women's Employment on Marital Fertility in US, 1970-1975" în *Population Studies*, 1981, 35, 2, pp. 161-173; H.G. Moors, *Childspacing and Family Size in the Netherlands*, Voorburg, 1974, 152 p.; S.H. Preston,

Female Employment Policy and Fertility, Commission on Population Growth and the American Future, *Research Report*, vol. 1, Washington, 1972; Suzane M. Bianchi and Daphne Spain, "Women, Works, and Family in America" în *Population Bulletin*, 51, 3, 1999; Lina Parikh and Barbara Shene, *1998 Women of Our World*, 1998.

4. Influența mobilității sociale a soției asupra fertilității este o temă de dispută între specialiști. Corelația dintre cele două variabile este respinsă de mai mulți autori (C. Westoff, R. Potter Jr., P. Sagi, E. Mischler, *Family Growth in Metropolitan America*, Princeton, Princeton University Press, 1961; C. Westoff, R. Potter Jr., P. Sagi, *The Third Child; A Study in the Prediction of Fertility*, Princeton, Princeton University Press, 1963) și este susținută de către alți autori (B.G. Zimmer, "The impact of social mobility on fertility. A reconsideration" în *Population Studies*, 1981, 35, 1, pp. 120-131). Mulți autori susțin că în țările puternic dezvoltate influența mobilității sociale asupra fertilității este puțin semnificativă. Studiile noastre indică că în România există o corelație pozitivă puternică între mobilitatea socială a soților și nivelul fertilității cuplului.

5. W. Michelson (Ed.), *Public policy in temporal perspective*, Haga, Paris, New York, Mouton, 1978.

6. Idem.

7. A. Pitrou (Ed.), "Les services dans les pays de l'Est et de l'Ouest", număr special din *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Paris, 1979, 1-2, pp. 342-353.

CAPITOLUL 5

SOLIDARITATEA FAMILIALĂ

5.1. Relațiile dintre soți

Realizarea funcțiilor familiei și stabilitatea ei depind de relațiile dintre soți, de evoluția acestor relații pe întregul parcurs al vieții familiale. Așa cum există în fiecare societate o multitudine de tipuri de familie, există și o multitudine de tipuri de relații familiale. Termenul de *relații familiale* acoperă o mare diversitate de aspecte și se pretează, deseori, la interpretări confuze. Într-o accepție mai restrânsă, termenul se referă la relația dintre soț și soție și dintre părinți și copii. Într-o accepție mai largă, termenul se referă și la relațiile de rudenie, la relațiile dintre familia nucleară și părinții celor doi soți. În continuare, vom folosi sensul restrâns al termenului și ne vom ocupa în principal de relațiile între soț și soție (relațiile între părinți și copii sunt analizate separat).

Între soți apar relații de natură diferită: relații emoțional-afective (ceea ce în limbajul curent este desemnat prin dragoste); relații sexuale (în mod obișnuit condiționate de existența relațiilor emoțional-afective); relații economice; relații de autoritate (de putere); relații de tip simbolic (intelectuale, ideologice, culturale, religioase).

Aceste tipuri de relații au o pondere diferită de la un tip de familie la altul și de la o societate la alta.

În mod evident, în familiile în care activitatea productivă a soției se desfășoară în cadrul gospodăriei familiale, relațiile economice au rolul principal și modelează și celelalte tipuri de relații. Pe măsură ce activitatea productivă devine predominant sau exclusiv extrafamilială, relațiile economice își diminuează importanța și alte tipuri de relații devin principale.

Preluarea activităților productive și a unor funcții familiale de către societate a favorizat creșterea importanței relațiilor emoțional-afective și sexuale. În familiile tradiționale din România relațiile emoțional-afective aveau un rol relativ redus. De obicei, ele se manifestau mai puternic în momentul premergător căsătoriei și erau considerate ca aparținând doar tinerilor. Odată căsătoriți, comportamentul partenerilor se schimba și se conforma unor modele impuse de colectivitățile locale. Manifestarea publică a afectivității soților era desconsiderată social. Chiar și în relațiile intime, "dragostea" avea, în mod obișnuit, o durată scurtă. Sexualitatea era legată, în principal, de procreere și era supusă unor reguli și interdicții de factură religioasă sau socială. Relațiile sexuale favorizau soțul; pretenția soției la satisfacție sexuală era apreciată ca indecentă. Fidelitatea, deși era o valoare familială importantă, era în mod necondiționat pretinsă soției și era mai puțin constrângătoare pentru soț (infidelitatea soțului beneficia de o anumită toleranță). În prezent, relațiile emoțional-afective și cele sexuale au crescut în importanță atât în cazul familiilor urbane, cât și a celor rurale. Rolul acestor relații continuă însă să fie diferit, în raport cu o serie de factori sociali și educaționali (nivelul de instrucție, categoria profesională, influența educativă exercitată de familia de origine, gradul de independență economică și comportamentală a soției etc.).

În paralel cu creșterea importanței relațiilor emoțional-afective și sexuale, a crescut și importanța relațiilor simbolice. Aceste relații privesc ansamblul valorilor spirituale, politice și ideologice la care se raportează soții. Rolul acestor relații este cu atât mai mare cu

cât nivelul de instrucție este mai ridicat. Întrucât în societatea românească a crescut ponderea familiilor în care unul sau ambii soți au studii medii sau superioare, rezultă că relațiile simbolice au devenit importante pentru un număr tot mai mare de familii. Rolul acestor relații depinde de natura activităților desfășurate de soți (în familiile de intelectuali relațiile simbolice sunt mai importante decât în familiile din celelalte categorii profesionale), de timpul pe care soții îl petrec împreună, de volumul sarcinilor gospodărești și de diviziunea rolurilor în îndeplinirea acestor sarcini, de mediul cultural din care provin soții etc. Interacțiunea simbolică poate fi un factor de coeziune familială sau, dimpotrivă, atunci când nu se realizează conform așteptărilor, poate fi un factor de disoluție a familiei.

Creșterea importanței relațiilor emoțional-afective, sexuale și simbolice este o tendință obiectivă, observabilă în toate societățile dezvoltate. Constituirea coeziunii familiale și menținerea grupului familial pretind existența unei reciprocități emoționale și afective între parteneri și desfășurarea de către aceștia a unor activități comune. După cum am arătat, în familiile tradiționale, rolul principal revenea activităților productive comune. Pe parcursul dezvoltării economice și sociale de tip industrial și urban, o serie de activități exercitate în familie au fost preluate de către societate: activitatea productivă se desfășoară, în multe cazuri, în întregime în afara familiei; soțul și soția își desfășoară activitatea cel mai frecvent în locuri separate; activitatea de socializare a copiilor a fost parțial preluată de către instituțiile socializatoare. Multe activități menajere au fost preluate de către servicii sociale specializate. Treptat, posibilitățile soților de a desfășura în comun anumite activități s-au diminuat. Aceasta situație a afectat relațiile dintre soți sub mai multe aspecte. În general, se poate constata o compensare a pierderii unor posibilități de acțiuni comune prin creșterea importanței altor relații; în principal, a relațiilor afective, sexuale și simbolice. Într-un anumit sens, am putea afirma că prin creșterea importanței acestor relații, familia a răspuns procesului de expropriere a unor funcții și sarcini a căror îndeplinire în comun de către soți asigură coeziunea grupului familial. Deposezați de o serie de posibilități de acțiuni comune, soții s-au repliat pe ceea ce le-a mai

rămas: afectivitatea, sexualitatea, comunicarea simbolică și creșterea calității socializării. Acest proces are implicații diferite. Pe de o parte, preluarea de către societate a unor funcții și sarcini familiale și scăderea importanței relațiilor economice dintre soți oferă posibilități mai mari de manifestare relațiilor afective, de creștere a satisfacției personale date de conviețuire; soții au posibilități mai mari de a se preocupa de realizarea propriilor lor aspirații. Pe scurt, cresc posibilitățile de satisfacții individuale și conjugale. Pe de altă parte, diminuarea posibilităților de acțiuni comune și, prin aceasta, a factorilor de coeziune, face ca stabilitatea familiei să fie dependentă de un număr mai mic de factori; perturbările la nivelul unui factor putând conduce la dezagregarea cuplului familial.

Familia este, în principal, un grup de cooperare dar, în același timp, este și un grup în care se manifestă relații de autoritate, rezultate din poziția pe care o ocupă un soț în raport cu celălalt soț și din poziția pe care o au părinții față de copii sau din poziția pe care o ocupă un cuplu în cadrul menajelor cu mai multe nuclee familiale. Resursele autorității sunt diverse:

a) **Tradiția.** Generațiile vârstnice își manifestă autoritatea față de copiii căsătoriți și necăsătoriți. Copiii și tinerii căsătoriți se subordonează nu numai părinților lor, dar și celorlalte rude vârstnice. Autoritatea generațiilor vârstnice acoperă toate domeniile vieții familiei: economic, cultural, religios, modul de socializare a copiilor, relațiile cuplului familial cu exteriorul. Acest tip de autoritate este caracteristic familiilor largite tradiționale, dar în anumite forme poate fi întâlnit și în societățile contemporane.

b) **Poziția față de proprietate.** În familiile în care transmiterea proprietății se face pe linie masculină, bărbatul este "capul familiei", cel care dispune de autoritate în raport cu soția și cu copiii. Soțul ia principalele decizii și el mediază raporturile familiale cu mediul social extern.

c) **Independența economică și socială.** Aceasta privește îndeosebi relațiile de autoritate dintre părinți și copiii minori. Este forma cea mai frecventă și persistentă de autoritate dată de

responsabilitatea părinților în socializarea copiilor. Ea poate fi exercitată concomitent de ambii părinți sau pe rând de fiecare.

Alături de această sursă principală, autoritatea poate proveni și din poziția socială (rangul social) pe care o are unul dintre membrii familiei, din prestigiul social dobândit de un soț prin exercitarea unei activități extrafamiliale. În unele cazuri, autoritatea poate fi dobândită de un soț ca urmare a handicapului fizic sau ca urmare a penalizărilor sociale sau juridice suferite de către celălalt soț.

În evoluția familială din România, la fel ca și în alte societăți europene, se poate constata o transformare puternică a relațiilor de autoritate. Nuclearizarea familiei a diminuat foarte mult autoritatea generațiilor vârstnice asupra copiilor căsătoriți. Familiile cu 3-4 generații sunt puțin frecvente în toate mediile sociale din societatea românească. Datorită puternicei mobilități teritoriale și sociale din ultimele 4 decenii și datorită implicării diferite a generațiilor în acest proces, s-a produs o separare teritorială a generațiilor în cazul multor familii. Cerecetările întreprinse au pus în evidență că fenomenul coabitării mai multor generații este considerat tranzitoriu, îndeosebi de generația tinerilor căsătoriți. Coabitarea mai multor generații este relativ frecventă în menajele de țigani, dar acest grup etnic fiind puțin studiat, nu cunoaștem problemele pe care el le generează. În perioada de după 1990, coabitarea mai multor generații în cadrul aceluiași menaj a crescut în România datorită dificultăților de obținere a unei locuințe de către generația tânără. În familiile care au fost studiate, coabitarea a trei generații este un fenomen trăit și apreciat contradictoriu. Generația vârstnică are satisfacții mai mari din coabitarea cu copiii și nepoții. Generația de mijloc beneficiază de ajutorul părinților în realizarea unor sarcini menajere și familiale, dar satisfacția ei este mai scăzută (coabitarea este apreciată ca limitare a autorității). Autoritatea exercitată de generația vârstnică este sursa unor tensiuni între generații și o sursă de insatisfacții, îndeosebi în relațiile soției cu socrii. În cazul familiilor în care generațiile trăiesc în menaje separate (majoritatea familiilor din societate), autoritatea generațiilor vârstnice asupra copiilor căsătoriți s-a diminuat mult, iar în multe cazuri a dispărut complet. Atunci când se manifestă, ea este sporadică

și privește doar unele aspecte ale vieții familiale. În anumite medii sociale, reculul autorității generațiilor vârstnice este însoțit de tensiuni și conflicte între generații. Acest fenomen este îndeosebi întâlnit în situațiile în care generația tânără a fost cuprinsă într-un proces rapid de mobilitate educațională, profesională și culturală. Conflictele provin din practicarea de către cele două generații a unor modele familiale diferite și din atitudinea lor diferită față de relațiile de rudenie. Pentru generația vârstnică, autoritatea părinților asupra copiilor căsătoriți este acceptată ca normală, fiind întemeiată pe tradiție. Generația tânără socializată nu numai conform modelelor familiale ale părinților, dar influențată și de alte norme și valori care promovează autonomia și independența indivizilor, recunoaște tot mai puțin autoritatea generațiilor vârstnice. Refuzul acestei autorități este cu atât mai puternic, cu cât diferențele de comportamente culturale și sociale sunt mai puternice. Impunerea autorității părinților unuia dintre soți poate fi o sursă de conflicte familiale și poate constitui un factor de slăbire a coeziunii familiale.

Relațiile de autoritate dintre soți au suferit și ele modificări importante în decursul ultimelor 4-5 decenii. Transformările din acest domeniu sunt relativ mai recente decât transformările relațiilor de autoritate dintre generații. În mod tradițional, autoritatea soțului decurgea din poziția sa în sistemul relațiilor de proprietate din cadrul familiei, din faptul că el era principalul susținător al familiei, din tradiție, din sistemul mai general al relațiilor sociale care confereau drepturi mai mari bărbaților, din natura activităților productive (acestea erau exigente în efort fizic; cel care avea principalul rol productiv avea și autoritatea cea mai mare). Sursele principale ale autorității soțului și-au diminuat treptat importanța. Egalizarea posibilităților femeilor și bărbaților de acces la proprietate, de desfășurare a activităților productiv extrafamiliale, de carieră educațională și socială a condus la diminuarea autorității soțului. Ca fenomen general, se poate observa o tendință de egalizare a pozițiilor de putere ale partenerilor cuplului familial. Această tendință prezintă diferențieri importante în raport cu caracteristicile sociale ale familiei.

Relațiile de autoritate dintre soți privesc: desfășurarea producției în cadrul gospodăriilor familiale, modul de valorificare a produselor muncii, modul de consum, activitățile extrafamiliale ale soților, modul de socializare a copiilor, modul de raportare la rude, participarea la viața socială locală și relațiile familiale cu exteriorul. În mod obișnuit, în familiile tradiționale soțul decidea asupra majorității sau asupra tuturor acestor aspecte. Caracterul puternic endogamic al căsătoriilor nu genera conflicte de rol și contestarea autorității soțului. În prezent, sfera relațiilor de autoritate dintre soți și-a pierdut unele dimensiuni tradiționale (îndeosebi cele legate de activitățile productive familiale) și și-a adăugat dimensiuni noi (participarea membrilor familiei la activități sociale, modul de petrecere a timpului liber etc.). Dacă în familia rurală tradițională autoritatea privea îndeosebi producția și relațiile cu exteriorul, în familiile actuale autoritatea privește îndeosebi consumul (material, cultural, de timp liber) și raporturile familiei cu alte grupuri familiale și cu instituțiile sociale. Autoritatea familiei a fost diminuată și la nivelul socializării copiilor; un rol tot mai mare revine, în această privință, instituțiilor sociale și opțiunilor personale ale copiilor.

Diminuarea autorității soțului este însoțită, în unele cazuri, de tensiuni și conflicte familiale. Unii soți nu cedează ușor poziția privilegiată pe care o aveau în familia tradițională. Dacă exercitarea autorității soțului nu contravine așteptărilor soției, viața familială se desfășoară fără conflicte. Dacă soția pretinde un statut de egalitate, persistența soțului în manifestarea autorității sale este o sursă de conflicte familiale care poate conduce la dezagregarea familiei. Cercetările din România au ajuns la concluzii similare cu cele obținute în alte societăți, în care procesele de urbanizare și industrializare sunt relativ mai recente. Astfel, s-a constatat că așteptările soției spre o distribuție egalitară a autorității au evoluat mai repede decât răspunsurile soților la aceste așteptări.¹ Distribuția autorității dintre soți în familiile din România continuă să prezinte diferențieri importante în raport cu numeroși factori situaționali (modul de socializare în familia de origine, idealul de familie al celor doi soți, caracteristicile educaționale și profesionale etc.).

Ansamblul relațiilor dintre soți s-a transformat sub acțiunea unor factori sociali generali și a unor factori de grup și personali. Transformările economice, sociale și juridice au modificat unele sarcini și funcții familiale și, prin aceasta, au creat condiții noi de manifestare a relațiilor dintre soți. Am arătat deja că socializarea activităților de producție a favorizat extinderea altor funcții familiale și creșterea importanței relațiilor emoțional-afective și sexuale. Procesele de industrializare, de urbanizare, de dezvoltare a serviciilor sociale au determinat creșterea mobilității teritoriale și profesionale. Din punct de vedere economic, social și politic, s-a produs o egalizare a statuturilor femeilor și bărbaților. Această egalizare de fapt, a primit și o expresie juridică. Procesul de socializare a tinerelor generații, desfășurat la nivel societal, prin intermediul instituțiilor școlare, politice, al organizațiilor profesionale și obștești, al mijloacelor de comunicare în masă, promovează modele de relații de egalitate între bărbați și femei, între soț și soție, modele de cooperare între partenerii cuplului familial. Socializarea, nefiind diferențiată pe sexe, bărbații și femeile sunt orientați după aceleași norme și valori sociale.

Acțiunea factorilor sociali generali asupra relațiilor familiale este mai complexă decât crearea premiselor pentru egalizarea pozițiilor de drept și de fapt ale bărbaților și femeilor. Procesele de mobilitate teritorială și socială au condus la schimbarea importanței relațiilor de rudenie, a importanței controlului social local asupra căsătoriilor și asupra relațiilor familiale, au produs o diferențiere comportamentală familială între generația părinților și generația copiilor. Modelele familiale parentale și-au diminuat mult importanța în orientarea comportamentului familial al tinerilor. Situația familială a persoanelor de urbanizare recentă sau a celor care practicau profesii mult diferite de ale părinților este complicată și contradictorie. În anumite dimensiuni, aceste persoane se conformează modelelor familiilor parentale; în alte dimensiuni, ele au preluat aspecte ale comportamentelor familiale de tip urban sau specifice altor grupuri sociale și profesionale. Combinarea unor elemente aparținând unor modele familiale diferite și unor culturi diferite ridică serioase probleme de adaptare a membrilor cuplului familial. Situația poate

deveni dramatică când soții provin din medii cu modele familiale foarte diferite. Procesul de ajustare reciprocă a personalităților și comportamentelor poate crea tensiuni familiale sau poate să nu aibă loc.

Sub impactul acestor condiții generale, relațiile familiale au evoluat diferit, în diverse medii și familii. Unele familii au evoluat mai rapid, altele au rămas tradiționale. Această situație este întâlnită în toate societățile care au cunoscut o dinamică rapidă de la o cultură rural-agrară la una urban-industrială.²

Diferențierile în relațiile familiale provin din acțiunea factorilor macro-sociali, de grup și personali. Deși diferențierile din comportamentele familiale din mediul urban și rural s-au redus continuu, mai persistă numeroase deosebiri. Familia rurală (îndeosebi cea a agricultorilor și a muncitorilor cu un nivel mai redus de instrucție) a rămas, în bună parte, tradițională: o importanță mai mare a relațiilor economice și a relațiilor de rudenie, o importanță mai scăzută a relațiilor emoțional-afective și sexuale, o autoritate mai mare a soțului. Pregătirea copiilor pentru viața de familie se face conform acestor caracteristici. În familia urbană (îndeosebi în cea de urbanizare mai veche) și în familiile în care soții au un nivel de instrucție mai ridicat, a scăzut importanța relațiilor economice și de rudenie, a crescut importanța relațiilor emoțional-afective și sexuale și importanța relațiilor familiei cu instituțiile sociale și se produce o distribuție relativ egalitară a autorității. Între aceste două modele se înșiruie mai multe modele intermediare. Deși modelul familiei părinților nu mai constituie unicul factor în conturarea comportamentelor familiare ale copiilor el continuă să exercite o puternică influență formativă.

Mobilitatea educațională, profesională și teritorială a tinerilor este unul dintre principalii factori de remodelare a relațiilor familiale. Procesul de mobilitate implică contactul cu noile valori și cu noile modele familiale, independența economică și comportamentală a tinerilor (deosebit de importantă este dobândirea independenței de către femei), modificarea așteptărilor tinerilor cu privire la viitorul

partener și la viața de familie, extinderea posibilităților de alegere a partenerului, modificarea criteriilor de alegere și a rolului părinților în alegerea partenerului, scăderea controlului social local asupra comportamentelor premaritale și familiale, emanciparea de unele constrângeri ale comportamentelor tradiționale. Pe măsură ce crește nivelul de instrucție, crește importanța relațiilor emoționale și afective și se intensifică așteptările pentru o distribuție egalitară a autorității. Efecte similare sunt produse și de creșterea independenței economice a soției. Cu cât diferențele dintre mediul de origine și cel de rezidență sunt mai mari și cu cât controlul social local este mai redus, cu atât sunt mai mari diferențele între relațiile din familia părinților și cele din familia copiilor.

Așteptările soților cu privire la viața de familie sunt un factor psiho-social ce determină, într-o măsură importantă, relațiile dintre soți. Aceste așteptări se configurează prin procesul de socializare în familia de origine, prin acțiunea exercitată de instituțiile școlare și profesionale, prin acțiunea mijloacelor de comunicare în masă, prin contactul cu alte modele familiale, prin modificarea unor modele familiale de referință (reale sau imaginate în anumite creații artistice). Rolul acestor așteptări în familia rurală tradițională era scăzut. Posibilitățile de alegere a partenerului fiind reduse, tinerii își puteau ușor imagina cum va arăta viitorul lor partener. O fată știa că viitorul ei soț va fi un tânăr din satul ei sau dintr-un sat învecinat, un tânăr dintre cei pe care îi cunoștea deja și care avea, cel mai adesea, aceeași poziție socială cu a ei. Extinderea posibilităților de alegere a partenerului a lărgit câmpul imaginației și a așteptărilor. Imaginația fiind mai dinamică decât realitatea, exista o posibilitate mai mare de neconcordanță între așteptări și viața efectivă a familiei. Dacă cei doi soți corespund în mare măsură așteptărilor, partenerii vor fi satisfăcuți de viața de familie și este asigurată o condiție importantă a stabilității familiei. Deziluzionarea așteptărilor este o sursă de tensiuni familiale, iar când procesul de ajustare a personalităților și comportamentelor nu se produce, ea poate conduce la dezagregarea familiei.

Endogamia oferă posibilități mai mari de realizare a așteptărilor: tinerii care provin din medii sociale similare au fost

socializați similar, au rute școlare și profesionale similare și au șanse mai mari de a-și realiza așteptările căsătorindu-se între ei decât căsătorindu-se cu tineri socializați în medii diferite. Într-o societate dinamică și democratică, cum este cazul majorității societăților europene, endogamia nu poate fi, în nici un caz, promovată ca principiu al politicii familiale. Tinerii trebuie să dispună de libertatea de a-și alege orice partener doresc. Remarca făcută nu atribuie endogamiei sensul de căsătorie în cadrul aceleiași clase sociale sau aceleiași grup social, ci se referă la căsătoria între tineri având așteptări și aspirații similare. De altfel, endogamia pe grupe sociale nici nu este o garanție a satisfacției în căsătorie și a stabilității familiale. Așteptările tinerilor față de viața de familie și față de viitorul partener depind nu numai de originea socială, de modul de socializare, de nivelul de instrucție, ci și de trăsăturile psihice și temperamentale.

În ceea ce privește rolul așteptărilor asupra relațiilor familiale, un aspect este însă evident și de necontestat. Pentru a evita deziluzionările, este necesară o bună cunoaștere a partenerilor înainte de căsătorie. Expresia “cunoaștere înainte de căsătorie” este destul de ambiguă și se pretează la interpretări diferite. În multe țări din Europa, atât din Vest, cât și din Est, “cunoașterea” înseamnă coabitarea prenupțială. În România, fenomenul coabitării prenupțiale a fost puțin răspândit înainte de anul 1990, iar toleranța socială față de el era scăzută. Acest fenomen a cunoscut o creștere relativă după 1990, în toate mediile sociale și profesionale. El este mai frecvent la tinerii cu un nivel mai ridicat de instrucție și la tinerii care locuiesc în alte localități decât părinții lor. Studiile făcute în România, Bulgaria, Ungaria, Iugoslavia și, mai recent, în Federația Rusă, indică o corelație pozitivă între coabitarea prenupțială, pe de o parte, și realizarea așteptărilor și stabilitatea căsătoriei, pe de altă parte. Comparativ cu alte țări, coabitarea și influența ei asupra stabilității familiei au fost puțin investigate în România, ceea ce nu ne permite să facem un comentariu mai larg asupra acestor corelații. Nu putem să spunem în ce ar trebui să constea “cunoașterea prenupțială”. Relațiile prenupțiale nu sunt o problemă strict personală a doi tineri; ele sunt configurate atât de interesele tinerilor, cât și de interesele sociale, de

valorile și normele acceptate social, de atitudinea părinților și a persoanelor din mediul în care tinerii trăiesc. Reamintim, totuși, o antinomie care se poate manifesta în acest domeniu. Interesul tinerilor și al societății este ca familia să fie cât mai armonioasă și mai stabilă. Aceasta pretinde o bună cunoaștere prenupțială, care necesită o perioadă de timp relativ lungă. Prelungirea duratei cunoașterii prenupțiale poate însemna, pe plan personal, scăderea posibilităților de căsătorie ale femeii, în cazul în care cei doi tineri nu se căsătoresc și societatea este puțin tolerantă la o relație prenupțială prelungită, iar pe plan social, înseamnă scăderea perioadei de fecunditate a femeilor. Schematic, sunt posibile două situații:

- o căsătorie rapidă, o perioadă fecundă lungă, dar un risc mai mare de nerealizare a așteptărilor și de instabilitate familială;

- o căsătorie mai tardivă, precedată de o cunoaștere prenupțială mai profundă, o perioadă mai scurtă de fecunditate (nu neapărat și o fertilitate mai scăzută) și șanse mai mari de stabilitate a familiei.

Opțiunea între acele două situații (sunt posibile și situații intermediare) rămâne să fie făcută de către tineri, dar cu ajutor societății. Alături de factorii enumerați, relațiile dintre soți depind și de dinamica vieții familiale, de evenimentele familiale. Astfel, apariția unui copil conferă mai multă autoritate soției. Pe măsură ce numărul copiilor crește, autoritatea soției se diminuează, întrucât se accentuează dependența sa economică față de soț. Fiind ocupată o perioadă lungă din zi de îngrijirea copiilor, soția are un timp mai redus pentru a participa la activitatea familială. Aceasta se întâmplă, mai ales, dacă nu se produce o redistribuire a sarcinilor familiale între soți. Diminuarea autorității soției, odată cu creșterea numărului de copii, poate fi compensată prin creșterea alocațiilor și ajutoarelor familiale acordate de către instituții specializate. Este de așteptat ca majorarea alocațiilor și ajutoarelor familiale practică în majoritatea țărilor europene să consolideze, cel puțin parțial, independența economică a soției și autoritatea sa în familie. În ceea ce privește influența copiilor asupra celorlalte relații familiale, cercetările făcute în România și în

alte țări europene permit conturarea unor concluzii similare. Aceste studii indică o diminuare a relațiilor emoțional-afectiv pe măsură ce crește numărul de copii din familie (deși este greu de discriminat cât aparține influenței prezenței copiilor și cât aparține evoluției biologice a indivizilor).

Relațiile dintre soți nu sunt statice; ele evoluează în permanență sub influența unor factori interni și externi familiei. Dinamica lor poate conduce fie spre creșterea sau menținerea satisfacției conjugale și spre solidaritatea familiei, fie spre nerealizarea satisfacției sau spre diminuarea ei și spre tensiuni și conflicte familiale care, în anumite condiții, pot conduce la dezagregarea familiei, sancționată social prin divorț.

5.2. Solidaritatea familială și stabilitatea familiei

Atât din punct de vedere al soților, cât și din punct de vedere social, este important ca familia să se caracterizeze printr-o coeziune mare și să fie stabilă. Solidaritatea familială depinde de numeroși factori interni și externi cuplului conjugal, de aspecte care premerg căsătoria și de evoluția vieții familiale³.

• În momentul încheierii căsătoriei, fiecare din cei doi parteneri dispune deja de anumite atitudini față de familie, de anumite așteptări pe care le urmărește să și le realizeze prin căsătorie. Atitudinile și așteptările partenerilor sunt configurate de modul de socializare în familia de origine, de modul de socializare de către factorii externi familiei, de modelul ideal de familie folosit drept referință, de experiența lor premaritală. • Convergența atitudinilor și așteptărilor celor doi tineri este o precondiție a solidarității familiale. • Experiența premaritală diferită poate împiedica constituirea solidarității dacă nu este cunoscută și acceptată de ambii parteneri înainte de căsătorie. Experiența sexuală premaritală este acceptată diferit: ea este tolerată pentru bărbați, în majoritatea mediilor sociale, și este tolerată într-o măsură mult mai mică pentru soție (experiența sexuală premaritală a soției nu este acceptată în familiile rurale sau în mediile care au ca

model de referință familia rurală; în mediul urban muncitoresc, este acceptată doar dacă are loc cu viitorul soț; în mediile intelectuale este parțial acceptată, indiferent de partenerul cu care a avut loc). În cazul în care pentru soț virginitatea soției este un element important, experiența sexuală premaritală a femeii poate constitui un handicap în contractarea căsătoriei, poate fi un motiv de tensiuni familiale în situația când cei doi s-au căsătorit și poate fi motiv de disoluție familială dacă soțul este informat de experiența sexuală premaritală a soției după încheierea căsătoriei. Informarea reciprocă a tinerilor asupra experiențelor sexuale premaritale și acceptarea acestor experiențe este un element important în fazele incipiente ale procesului de constituire a solidarității familiale

• Odată încheiată căsătoria, solidaritatea dintre soți este dată de comportamentele lor, de evoluția relațiilor dintre ei, de răspunsurile pe care familia le dă așteptărilor lor, de evenimentele sociale, familiale și de modul de trăire a acestor evenimente. Studiile de sociologie a familiei consideră că principalii factorii interni care condiționează solidaritatea familiei sunt: dragostea reciprocă; sentimentul de îndatorire față de celălalt soț și față de copii (îndeplinirea îndatoririlor familiale este urmărită și sancționată și la nivel social); aspirația comună spre bunăstare; grija pentru casa comună și pentru gospodăria comună; năzuința conștientă sau inconștientă de a împlini așteptările mediului social, năzuința de a dobândi recunoașterea socială pentru faptul de a avea o familie “exemplară”; năzuința spre împlinirea visurilor, așteptărilor premaritale; posibilitățile oferite de familie pentru dezvoltarea armonioasă a soților și pentru împlinirea potențialităților lor creatoare⁴.

• Evenimentele pe care le trăiește familia pot consolida sau pot slăbi solidaritatea familială. În opinia curentă, se afirmă că apariția copiilor este un factor de întărire a coeziunii familiei. Această afirmație se verifică statistic mai ales dacă luăm drept indicator principal percepția exterioară a solidarității familiale. Alte evenimente familiale, cum ar fi: boala prelungită a unuia dintre parteneri, dificultățile unui partener (sanctiuni profesionale, penale), absența prelungită din familie a unui partener, eșecul social al unui copil

afectează, de regulă, în mod negativ, solidaritatea familială. Cercetările făcute în România au arătat că și ascensiunea socială și profesională a unui partener poate afecta solidaritatea familială atunci când această ascensiune este însoțită de o diferențiere a așteptărilor soților, de o diminuare a posibilităților de acțiune comună, de o diferențiere a valorilor de referință ale soților. Scăderea solidarității poate fi evitată dacă soțul care este implicat în promovarea socială și profesională își ajustează comportamentul pentru a răspunde așteptărilor partenerului.

Dragostea reciprocă dintre soți presupune fidelitate reciprocă.⁷ Infidelitatea este un factor puternic de amputare a solidarității familiale. În România nu au fost făcute cercetări speciale asupra fidelității conjugale și asupra consecințelor infidelității. Studiile din alte țări, atât din Europa de Vest cât și din Europa de Est, arată că, deși fidelitatea conjugală rămâne o valoare familială importantă, infidelitatea este un fenomen destul de frecvent. Pentru România, dispunem numai de date indirecte, rezultate din anchetele de opinie asupra atitudinilor față de relațiile familiale și din anchetele privind divorțul. Din ultima sursă, am putut constata că infidelitatea este invocată drept motiv de divorț, în majoritatea cererilor înaintate tribunalelor (nu știm dacă imputarea de infidelitate este întemeiată pe fapte reale sau este de conivență, pentru a evita imputarea unor motive mai grave). Putem afirma doar ca ipoteză ideea că infidelitatea conjugală are un efect mai scăzut asupra solidarității familiale decât avea în urmă cu câteva decenii.

Într-o formulare mai sintetică, factorii interni ce condiționează solidaritatea familială sunt: reciprocitatea emoțională și afectivă, convergența aspirațiilor, aderența la valori comune, desfășurarea în comun a unor activități și satisfacția dată de aceasta. Schematizând foarte mult ciclul vieții familiale, am putea considera că la începutul căsătoriei factorii cei mai puternici sunt reciprocitatea emoțională și afectivă și convergența aspirațiilor; ulterior, acești factori se estompează și crește rolul acțiunilor comune (acțiuni privind bunăstarea familiei, afirmarea personalității în acțiunile familiale, socializarea copiilor) și al aderenței partenerilor la valori comune; în

ultima perioadă a ciclului familial, principalii factori de coeziune sunt trecutul comun, satisfacțiile anterioare și convergența valorică și normativă.

Solidaritatea familială este condiționată și de acțiunea unor factori externi familiei: sancțiuni de diverse tipuri (juridice, sociale, religioase) pe care le folosește societatea pentru a evita disoluția familială; atitudinea negativă față de cei care nu se conformează modelelor de solidaritate familială; greutăți economice și de altă natură în refacerea unei alte uniuni conjugale; controlul unor instituții sociale asupra exercitării unor sarcini și funcții familiale; aprecierea socială a familiilor stabile⁵.

Constituirea solidarității familiale are un caracter procesual, care implică o permanentă ajustare reciprocă a comportamentelor și atitudinilor partenerilor. Am văzut că acest proces începe înainte de căsătorie, prin legături premaritale și se continuă pe toată durata vieții conjugale. Alături de factorii deja analizați, o condiție principală pentru solidaritatea familială este motivația căsătoriei. Studiile făcute în România conduc spre concluzii convergente cu studiile realizate în alte țări europene. Sub acest aspect, este de remarcat că motivația cu frecvența cea mai mare în constituirea unui cuplu este dragostea reciprocă. Din acest punct de vedere, familia românească dispune de o condiție esențială pentru realizarea solidarității și asigurarea stabilității.

Solidaritatea familială este un fenomen complex, care se pretează greu la o analiză cantitativă. Ea implică aspecte intime, care sunt foarte dificil de surprins într-o cercetare. Domeniile solidarității sunt, în principal, de ordin calitativ, deci greu sau imposibil de măsurat. Aprecierea gradului de solidaritate familială presupune existența unui model, a unui etalon al solidarității. În condițiile diversificării comportamentelor familiale, nu se poate institui un singur model de familie și de solidaritate familială. Având în vedere aceste dificultăți, solidaritatea familială poate fi analizată prin intermediul unor indicatori ai succesului în căsătorie, ai satisfacției în viața conjugală.

Din punct de vedere al cuplului conjugal, satisfacția în viața familială este dată de a dobândirea fericirii personale, de adaptare reciprocă a comportamentelor și atitudinilor, de satisfacția sexuală, de aderența la aceleași valori și de posibilitățile de intercomunicare simbolică, de armonizarea personalităților, de realizare pe baza sprijinului familial a aspirațiilor de ascensiune socială a soților, de satisfacția realizării în comun a scopurilor căsniciei.

Din punct de vedere social, solidaritatea familială este apreciată prin gradul de îndeplinire a funcțiilor familiale (procrearea, socializarea adecvată a copiilor, gradul de bunăstare al familiei, succesele economice, profesionale și sociale ale soților), prin gradul în care familia răspunde așteptărilor instituționale și prin durabilitatea căsniciei.

Punctul de vedere individual și cel social se suprapun doar parțial. Stabilitatea căsătoriei este o dimensiune individuală și socială a “succesului” căsătoriei. Este posibil însă ca stabilitatea căsătoriei să se obțină în condiții de satisfacție conjugală foarte diferite. În mod teoretic general, satisfacția conjugală este condiția esențială a solidarității, iar solidaritatea – condiția esențială a stabilității. Instabilitatea și deziluzia familială sunt, dimpotrivă, indicatori ai lipsei de solidaritate și de satisfacție familială.

5.3. Dezagregarea solidarității familiale și instabilitatea familiei

Realizarea și menținerea solidarității și stabilității familiale au loc în mod diferit. Unele familii nu reușesc să stabilească relații de solidaritate; altele nu-și pot menține solidaritatea realizată; altele realizează solidaritatea și o mențin. În primele două situații, șansele de disoluție a familiei sunt mari. Instabilitatea și disoluția familiei sunt, în același timp, probleme individuale și sociale atât la nivelul condiționărilor lor, cât și la nivelul efectelor pe care le au.

Statisticile demografice pun în evidență faptul că familia din societățile europene este în prezent mai puțin stabilă decât era cu

câteva decenii în urmă. Din aceste constatări unii analiști trag concluzia că familia nucleară ar fi intrat într-o lungă perioadă de criză. În sprijinul acestei afirmații este invocată rata crescândă a divorțialității și scăderea duratei medii de conviețuire a unui cuplu.

Într-adevăr, rata divorțialității a crescut rapid în toate societățile dezvoltate. Indicele sintetic al divorțialității s-a dublat sau chiar s-a triplat în ultimii 30 de ani. Sunt societăți în care mai mult de o treime din căsătoriile încheiate sfârșesc printr-un divorț. Cea mai puternică creștere a divorțialității a avut loc în țările nordice (Danemarca, Suedia, Norvegia), în unele țări din Europa de Vest și Centrală (Regatul Unit, Elveția, Olanda) și în unele țări din Europa de Est (Ungaria, Federația Rusă, Cehia). Țările cu indicele cel mai scăzut al divorțialității sunt Polonia, Bulgaria și România.

Creșterea divorțialității este doar una dintre dimensiunile transformării familiei nucleare și nu poate fi înțeleasă decât în ansamblul transformărilor care au avut loc. De remarcat că în țările în care familia a suportat cele mai profunde transformări (în atitudinea față de căsătorie, în comportamentul nupțial, în fertilitate, în situația femeii în familie și în societate), divorțialitatea înregistrează cele mai ridicate niveluri. Sunt și țări în care divorțialitatea este mai dinamică decât alte transformări ale structurii și funcțiilor familiale (Federația Rusă, Ungaria).

Stabilitatea familială este determinată de un ansamblu de factori, dintre care unii acționează din interiorul cuplului familial, alții fiind factorii sociali generali. În ultimele 3 decenii, la nivelul tuturor acestor factori s-au produs modificări importante, care în multe societăți au favorizat creșterea divorțialității.

În timp ce căsătoriile sunt tot mai rare și contractate din ce în ce mai târziu, divorțurile sunt tot mai numeroase și intervin la intervale tot mai scurte după căsătorie. În anii 1960, divorțialitatea a fost relativ stabilă în țările dezvoltate. În anii 1970 a intervenit o creștere a divorțialității, care se continuă și în anii 1980 și 1990. Similitudinile în tendințele de evoluție ale divorțialității sunt destul de evidente. Totuși, există particularități importante în ceea ce privește

nivelul divorțialității, durata căsătoriei la data divorțului, modalitățile de soluție a căsătoriei.

Alături de particularitățile culturale și naționale, divorțialitatea prezintă aspecte specifice și în cadrul aceleiași societăți, de la o generație la alta. Generațiile vârstnice au cunoscut pentru fiecare durată a căsătoriei rate de divorțialitate relativ scăzute și descrescânde în raport cu durata. Generațiile intermediare înregistrează rate de divorțialitate mult mai mari decât generațiile vârstnice. Generațiile tinere cunosc o concentrare a divorțialității în primii ani de la căsătorie. Pe totalul generațiilor, s-a înregistrat, în perioada 1950-1995, o reducere a duratei medii a căsătoriei în momentul divorțului de la 12-15 ani la circa 8 de ani.

Dacă tendințele înregistrate în evoluția divorțului în perioada de după 1970 se vor continua și în viitor, se va ajunge la situații impresionante și alarmante: 2/3 din suedezi vor fi la vârsta de 50 de ani fie celibatari, fie divorțați. În țările din Europa de Vest și Centrală divorțialitatea va fi mai scăzută decât în Europa de Nord, dar va continua să crească mult peste nivelurile înregistrate în ultimii ani. În aceste calcule nu au fost luate în considerare cuplurile de coabitare (consensuale). Cifrele prezentate sunt mult diminuate dacă se ia în calcul și fenomenul coabitării, care se manifestă cel mai puternic în țările cu cea mai înaltă rată a divorțialității și celibatului.

5.3.1. Evoluția divorțialității în România

Studiile din multe țări europene au pus în evidență o creștere rapidă a ratei divorțialității în ultimele 2-3 decenii. Comparativ cu alte societăți europene, România are una dintre cele mai scăzute rate ale divorțialității din Europa. După al doilea război mondial, rata divorțialității a crescut continuu, ajungând la valori de peste 2 la mie în anul 1960 și de 1,91 la mie în perioada 1961-1965. Această situație a determinat adoptarea unor reglementări legislative care au urmărit protejarea familiei și limitarea divorțului (Decretul 770/1966, modificat prin Decretul 174/1974). Prin aplicarea acestor

reglementări, rata divorțialității a fost aproape nulă în 1967 și s-a menținut sub 1 la mie până în anul 1974. După această dată, divorțialitatea a crescut din nou, dar nu a mai atins nivelul anilor anteriori lui 1965. În perioada anilor 1980, rata divorțialității a oscilat în jurul valorii de 1,5 la mie. După anul 1990, când actul normativ menționat a fost abrogat, rata divorțialității a început să crească, dar fără a atinge nivelurile ridicate din Europa de Nord. Chiar dacă România nu este confruntată (așa cum sunt confruntate alte societăți europene) cu probleme foarte grave, generate de ratele mari ale divorțialității, menținerea și consolidarea coeziunii familiale și reducerea ratei divorțialității constituie preocupări sociale și politice importante.

Fenomenul divorțialității nu are o distribuție teritorială omogenă; dimpotrivă, el înregistrează valori foarte diferite de la o zonă la alta, de la un județ la altul. Rata divorțialității în municipiul București a fost în mod constant de două ori mai mare decât media la nivel național și de 4-5 ori mai mare decât cea înregistrată în județele cu o divorțialitate scăzută. În ultimele două decenii, municipiul București și județele Timiș, Brașov, Galați, Prahova, Arad și Hunedoara au avut, în mod constant, cea mai ridicată rată de divorțialitate, în timp ce județele Botoșani, Olt, Ialomița, Buzău, Sălaj, Tulcea și Vaslui au înregistrat nivelurile cele mai scăzute de divorțialitate. În alte județe – Iași, Maramureș, Harghita, Satu Mare – se constată o creștere a divorțialității. O scădere continuă a divorțialității pe întreaga perioadă a ultimilor 30 de ani nu se constată în nici un județ. Cartografierea evoluției divorțialității indică absența oricărei grupări pe regiuni istorice. Diferențele mari între județe sunt datorate acțiunii altor factori, asupra cărora vom reveni.

Divorțialitatea este un fenomen neomogen, în timp și în profil teritorial, nu numai ca nivel al intensității, dar și în structura sa. Analiza, chiar pe o perioadă scurtă de timp (anii 1960-1990), a pus în evidență o tendință de creștere a vârstei soților care divorțează. Această tendință vizibilă și în perioada premergătoare reglementărilor din anul 1966, s-a accentuat după această dată, ca urmare a prelungirii procedurii de obținere a divorțului și a limitării acordării divorțului în

cazul cuplurilor cu o durată foarte scurtă (această limitare s-a întemeiat pe aprecierea că partenerii nu și-au epuizat posibilitățile de realizare a coeziunii familiale). În anii 1960-1970, vârsta medie la divorț a crescut cu 2,5 ani. În mediul urban, vârsta medie la divorț a fost cu circa 3 ani mai mare decât în mediul rural. Această diferență nu semnifică faptul că în mediul rural divorțul are loc mai timpuriu, ci provine din diferențele în vârstele medii la căsătorie ale persoanelor din mediul rural și urban.

Datorită aplicării măsurilor de reglementare a divorțului din 1966, a crescut și durata medie a căsătoriei a cuplurilor care divorțează. De exemplu, în anul 1973 durata medie de conviețuire a persoanelor care au divorțat a fost cu 3 ani mai mare decât în perioada precedentă reglementărilor restrictive din 1966. Cercetările pe bază de eșantion, făcute în anii 1980-1989, au arătat că, deși durata medie a căsătoriei a scăzut în această perioadă, ea s-a menținut totuși la un nivel ridicat. În perioada de dinainte de 1966, majoritatea divorțurilor erau înregistrate la cuplurile în care soții conviețuiseră mai puțin de 5 ani.

Reglementările restrictive din anul 1966 nu au avut impactul scontat de autoritățile politice. Deși numărul divorțurilor decise în mod legal a scăzut, în perioada 1966-1989, în schimb a crescut numărul disoluțiilor în fapt ale căsătoriilor (separarea partenerilor fără divorț legal). Măsurile restrictive de asigurare a stabilității familiei nu au un efect important dacă acționează împotriva intereselor cuplurilor și indivizilor. Mai mult decât atât, acest tip de măsuri poate genera nemulțumirea și ostilitatea populației.

5.3.2. Considerații teoretice privind condiționarea divorțului

Divorțul este un fenomen psihic și social complex, determinat de o multitudine de factori economici, sociali, culturali și religioși, care acționează la nivelul indivizilor, în interiorul cuplurilor și în afara acestora. Unii factori condiționează direct sau indirect creșterea divorțialității, în timp ce alții o frânează direct sau indirect. Stabilirea

ponderii acestor factori în dinamica divortialității este o operație dificilă și discutabilă, în literatura sociologică existând teorii explicative diferite.

În mod teoretic, factorii care acționează asupra disoluției solidarității familiale și asupra divorțului au fost clasificați în mai multe grupuri.

Apariția și menținerea unor dezechilibre demografice între numărul femeilor și bărbaților dintr-o anumită zonă sau colectivitate. Dacă numărul bărbaților este mai mare decât numărul femeilor (sau invers), atunci cei care nu se pot căsători în cadrul colectivității respective exercită o presiune asupra cuplurilor deja constituite, prino cerere mare față de persoanele deficitare sub raport numeric. În situația în care celibatarii oferă avantaje (materiale, afective, sociale) mai mari decât soțul/soția, atunci apar condiții favorabile disoluției unor cupluri și recăsătoriilor.

Creșterea volumului migrațiilor poate constitui un factor de creștere a divortialității, mai ales când migrația este însoțită de scăderea controlului social asupra comportamentelor și produce dezechilibre sociale.

Urbanizarea poate produce efecte similare, când are loc în aceleași condiții.

Diminuarea controlului social asupra comportamentelor familiale este un factor ce acționează indirect asupra divortialității prin nesancționarea unor comportamente care diminuează solidaritatea familială. Controlați puțin sau deloc de către colectivitate, grupuri de rude sau de prieteni, soții apreciază că viața lor familială este o problemă strict personală. Se produce astfel fenomenul de dezinstituționalizare a căsătoriei și vieții familiale, despre care am amintit.

Condițiile economice generale pot fi, în anumite societăți și în anumite situații (perioade de crize puternice, șomaj, instabilitate economică), factori ce favorizează indirect disoluția unor cupluri cu

deficiențe de solidaritate. Prosperitatea economică este, în general, un factor favorabil coeziunii familiale.

Factorii exteriori familiei care favorizează disoluția solidarității familiale nu produc aceste efecte decât dacă acțiunea lor se combină cu cea a unor factori din interiorul familiei. La nivelul unor cupluri familiale acționează numeroși factori care pot împiedica realizarea solidarității familiale, pot slăbi solidaritatea, conducând spre divorț, sau pot frâna aceste fenomene. Într-o enumerare selectivă, principalii factori interni care acționează asupra solidarității familiale și divorțului sunt:

Experiența premaritală a partenerilor și atitudinea lor reciprocă față de aceasta. Diferențele mari de experiență premaritală și divergențele atitudinilor soților față de aceasta este un factor puternic ce împiedică realizarea solidarității familiale. În multe cupluri, diferențele de atitudine generează conflicte ce conduc la divorț.

Motivația căsătoriei și modul de încheiere a căsătoriei. Cuplurile constituite pe alte criterii decât cele ale reciprocității emoționale și afective (căsătorii motivate de avantaje economice, sociale sau căsătorii impuse) prezintă riscuri mai mari de instabilitate și de divorțialitate.

Vârsta la căsătorie și diferențele de vârstă dintre soți. O vârstă precoce la căsătorie poate fi un factor de instabilitate, atunci când aspirațiile și așteptările față de viața de familie se modifică, iar partenerii nu mai corespund acestor așteptări. Diferențele mari de vârstă dintre soți pot antrena instabilitatea familiei când sunt însoțite de diferențe mari biologice sau psihice.

Heterogenitatea cuplului familial în raport cu mediul de proveniență al soților, nivelul de instrucție, profesiunea, trăsăturile psihice și temperamentale, pot conduce la instabilitate familială și la divorț când diferențele dintre soți sunt mari și provoacă “șocuri” culturale sau temperamentale.

Poziția femeii în societate și familie. În condițiile în care soția este dependentă din punct de vedere economic față de soț,

divorțialitatea este scăzută. Dobândirea independenței economice de către soție este asociată, în mod frecvent, și de schimbarea așteptărilor ei cu privire la viața de familie. Cresc exigențele în alegerea partenerului și exigențele față de comportamentul soțului. Independentă din punct de vedere economic, femeia nu mai acceptă unele relații familiale pe care anterior era constrânsă să la accepte sau nici nu era conștientă de ele. Rata divorțialității crește și datorită cererilor de divorț adresate de femeile independente din punct de vedere economic, care apreciază ca intolerabilă viața lor familială și care pot suporta consecințele economice ale divorțului.

Nerealizarea așteptărilor din perioada premaritală față de viitorul partener și față de viața de familie. Cu cât discrepanța dintre așteptări și realizări este mai mare, cu atât dezagregarea în viața familială este mai mare, cu atât riscurile de instabilitate familială și de divorț sunt mai mari.

Atitudinile personale față de familie, căsătorie și divorț. În perioada premaritală, tinerii dobândesc o anumită atitudine față de instituția căsătoriei, față de stabilitatea cuplului familial și față de divorț. Aceste atitudini se modelează în procesul de socializare în familia părinților și sub influența exercitată de diverși factori educaționali (relațiile de vecinătate, colectivitatea locală, instituțiile educaționale, mijloacele de comunicare în masă, apartenența la o anumită religie). Atitudinile formate nu sunt statice; ele se schimbă în funcție de ruta socială parcursă (ruta școlară, profesională, promovare socială, contactul cu alte modele familiale) și în raport cu situația din familia proprie. Unii tineri își formează o atitudine centrată pe stabilitatea familială și pe respingerea divorțului; alții ajung la o atitudine tolerantă față de divorț. Atitudinile soților față de căsătorie, stabilitate familială și divorț pot fi similare sau divergente. Riscurile latente de disoluție a cuplurilor conjugale sunt mari în situațiile de divergență a atitudinilor soților sau de similaritate a atitudinilor când acestea sunt tolerante (pozitive sau indiferente) față de divorț.

Un factor principal al stabilității familiilor este *atitudinea față de căsătorie și familie*. Am arătat deja că în multe țări familia a

cunoscut un proces de desacralizare și, într-o anumită măsură, de dezinstituționalizare. Pentru mulți tineri, constituirea unei familii a devenit o problemă predominant personală. În multe țări, familia nucleară bazată pe căsătorie a început să fie tot mai mult substituită de cupluri consensuale. Cum nu există statistici naționale privind divorțialitatea acestor cupluri, nu putem să facem aprecieri asupra stabilității lor.

Constituirea familiilor este în prezent, într-o măsură mult mai mică determinată de motivații economice. Factorul economic joacă un rol mai mic în stabilitatea familiei. Devenită tot mai independentă din punct de vedere economic, soția nu mai este motivată să accepte menținerea unui cuplu care nu mai răspunde așteptărilor ei. În toate societățile dezvoltate, cererile de divorț ale soțiilor dețin o pondere tot mai mare în totalul cererilor de divorț. Aceasta nu înseamnă că soțiile ar fi într-o măsură mai mare decât soții responsabile pentru disoluția unor cupluri. Multe femei și-au dobândit un nou statut în cadrul familiei și societății și acționează pe baza responsabilităților oferit de acest statut. În unele țări din Europa de Vest, divorțul este provocat și de neconcordanța dintre dorințele soțiilor de se afirma pe baza noului lor statut social (dorințe de afirmare profesională, de participare și promovare socială) și atitudinile soților față de dorințele soțiilor lor. Acest fenomen a început să fie tot mai vizibil și în țările din Europa Centrală și de Est, în perioada de după 1990.

Concentrarea familiei pe problemele relațiilor dintre parteneri și diminuarea importanței aspectelor economice au făcut să crească importanța *solidarității afective* și a aspectelor psihice în stabilitatea cuplului. Scăderea satisfacției conviețuirii (scăderea afectivității, inconveniențele sexuale, neconcordanța de atitudini, mentalități, preocupări etc.) afectează puternic stabilitatea cuplului și, în multe societăți, constituie o motivație importantă a divorțului. Comportamentul soților unul în raport cu altul și măsura în care comportamentul unui partener răspunde așteptărilor celuilalt partener au devenit pentru tot mai multe familii factorii hotărâtori ai stabilității. Concordanța între așteptări și comportamentul efectiv al partenerului provoacă “șocuri” care slăbesc stabilitatea cuplului.

Aceste “șocuri” pot fi de ordin afectiv, moral sau cultural. Creșterea mobilității sociale a permis un număr tot mai mare de căsătorii între tineri proveniți din medii sociale și culturale diferite. În aceste condiții, între soți pot apărea deosebiri puternice de atitudini, mentalități și comportamente care provoacă conflicte. Pot apărea disensiuni în ceea ce privește atitudinea față de natalitate, atitudinea față de o anumită problemă socială, atitudinea față de activitatea profesională și socială a unuia dintre soți, atitudinea față de relațiile familiei cu prietenii, cu rudele, atitudinea față de comportamentul sexual în cadrul cuplului și în afara acestuia, atitudinea față de unele aspecte ale emancipării femeii sau atitudinea față de diviziunea rolurilor în cadrul familiei. Emanciparea femeii a provocat “șocuri” în numeroase familii. Un singur exemplu e lămuritor în această privință: în familiile de acum câteva decenii, infidelitatea soțului era, într-o bună măsură, tolerată și de soție și de colectivitate; infidelitatea soției era, în schimb, reprobata. Posibilitățile de control al fertilității și alți factori au făcut să crească numărul soțiilor care întrețin relații sexuale extraconjugale sau, cel puțin, să crească numărul soțiilor care nu-și mai fac un secret din aceste relații. În unele medii sociale sau în unele cupluri, relațiile sexuale extraconjugale sunt acceptate în cazul ambilor soți. În alte medii, relațiile sexuale extraconjugale ale soției continuă să fie reprobate, iar când se petrec, sunt un motiv de divorț. În ceea ce privește rolul relațiilor sexuale extraconjugale în disoluția cuplurilor, nu putem face comparații între țările din Europa de Est și de Vest, pe perioade lungi de timp, întrucât nu există cercetări amănunțite pe aceste probleme.

Prezența copiilor minori în familie nu mai constituie un motiv suficient de puternic pentru a menține unitatea cuplului. Desigur, divorțialitatea este mult mai scăzută la familiile cu copii minori. Cu cât numărul copiilor este mai mare, cu atât soții (mai ales soția) sunt motivați să-și mențină cuplul, chiar dacă între ei au apărut disensiuni. În ultimii ani, a crescut numărul și ponderea divorțurilor în cazul cuplurilor cu mai mulți copii minori. Această situație a fost posibilă datorită creșterii independenței economice a mamei și creșterii garanțiilor legale că soțul va sprijini soția (financiar și

materiale) în îngrijirea copiilor. Comparativ cu alte țări europene, în România prezența copiilor minori continuă să fie un factor important în frânarea divorțialității.

Modificarea factorilor care asigură stabilitatea familiei a fost susținută și de o modificare a *atitudinii față de divorț*. Modificările de atitudine pot fi constatate la nivelul indivizilor, al unor grupări sau instituții sociale și chiar la nivelul unor întregi societăți. Dintr-o anchetă făcută în Franța, în 1982, a reieșit că tinerii au o atitudine mai favorabilă față de divorț decât generațiile vârstnice, iar în cadrul aceleiași generații, bărbații și femeile au atitudini relativ similare (cea mai mare convergență de atitudini este întâlnită în grupa de vârstă de 25-34 de ani, grupă în care se înregistrează majoritatea divorțurilor). Aproximativ $\frac{1}{4}$ din populația anchetată a considerat divorțul ca un lucru bun sau indiferent. Și în cercetările făcute în România s-a constatat o atitudine mai favorabilă divorțului la tineri decât la generațiile vârstnice. Acceptarea cea mai mare a divorțului se întâlnește în familiile de muncitori. Intelectualii din România, în perioada anterioară anului 1990, au adoptat o atitudine mai restrictivă față de divorț, întrucât opiniile lor au fost mai puternic influențate de normele și valorile promovate de instituțiile sociale. După 1990, intelectualii din România au început să manifeste o atitudine mai favorabilă față de divorț, întrucât au fost suprimate o serie de imperative sociale care frâneau divorțul.

În țările europene dezvoltate și unele instituții sociale și-au modificat atitudinea față de divorț. Semnificativă, în această privință, este schimbarea atitudinii bisericii catolice ca răspuns la laicizarea căsătoriei și la dezinstituționalizarea acesteia. În cele mai multe țări europene, persoanele divorțate nu mai suportă, ca înainte, anumite consecințe: limitarea promovării, ostilitate din partea grupurilor de prieteni și de vecini. În țările din Europa de Est, instituțiile s-au preocupat, în perioada anterioară anului 1989, și de situația familiei lucrătorilor lor. Comportamentele familiale care conduceau la slăbirea solidarității familiale erau sancționate și de colectivitățile de muncă. Teama de sancțiunile instituționale a frânat divorțialitatea în cazul unor familii (unul sau ambii soți aveau funcții de răspundere și

așteptau o promovare socială importantă), deși penalizarea socială a persoanelor din a căror vină s-a desfăcut căsătoria a fost mai puțin frecventă decât s-a așteptat sau se credea în mod obișnuit. După 1990, teama față de penalizări din partea instituțiilor sociale a dispărut aproape complet, factor care contribuie la favorizarea divorțului.

Atitudinea instituțiilor sociale față de divorț este exprimată în mod sintetic în *legislația divorțului*. În această privință apar mari deosebiri de la o societate la alta. În prezent, în țările europene se practică trei tipuri de legislație: divorțul-sanctiune, divorțul-faliment și divorțul-remediu.

Legislația *divorțului-sanctiune* prevede în mod expres că disoluția căsătoriilor nu poate avea loc decât în urma stabilirii culpei unuia dintre soți. Statele care practică acest tip de legislație stabilesc o listă mai mare sau mai mică de motive ce pot fi invocate în fața tribunalului. În multe țări, motivele de divorț sunt foarte clar formulate și sunt restrictive, încât judecătorul nu are libertatea de interpretare. În consecință, numărul divorțurilor pronunțate de tribunalele din aceste țări este relativ redus. Din punct de vedere strict macrosocial, se pare că, pe această cale, s-ar frâna expansiunea divorțului. Multe cercetări, și în special cele din țările germanice și nordice, au evidențiat că această procedură nu oferă o soluție reală pentru menținerea cuplurilor nefuncționale. Legislația *divorțului-sanctiune* are o serie de consecințe negative. Hotărârea partenerilor de a se separa poate să nu se întemeieze pe greșeala unuia dintre ei. De fapt, dacă există o vină pentru falimentul căsătoriei, aceasta revine ambilor soți, fie în proporții diferite, fie chiar în proporții egale. Or, pentru a se putea obține divorțul, trebuie ca unul dintre soți să fie declarat vinovat sau să accepte să fie declarat ca atare, chiar dacă faptele incriminate nu au o bază reală. Aceasta face ca, în multe situații, soții care doresc să obțină divorțul să întreprindă în mod deliberat faptele incriminate de lege, pentru a da celuilalt partener posibilitatea să le invoce în fața instanței. Sau, și mai frecvent, soții decid să inducă în eroare tribunalul, motivele invocate nefiind reale. Acest tip de divorț poate să deterioreze și mai mult relațiile dintre soți (până când se pronunță divorțul sau dacă acest este respins) și poate chiar să genereze

probleme mult mai grave decât cele pe care încearcă să le rezolve. Considerându-se că legislația divorțului-sanctiune poate leza demnitatea umană, în majoritatea țărilor europene au fost adoptate alte proceduri de disoluție a căsătoriilor. Exemplificativ este, în acest domeniu, schimbarea de legislație care a intervenit în România după 1990. În perioada 1966-1989, în România s-a practicat cu rezultate reduse divorțul-sanctiune. După 1990, au fost abrogate reglementările privind acest tip de divorț, iar procedurile legale de desfacere a căsătoriei s-au ușurat în mod considerabil.

Divorțul-faliment nu prevede o vină a unuia dintre soți. El apare când legătura conjugală este grav afectată, încât cei doi soți sunt conștienți, deși nu neapărat în aceeași măsură, că uniunea lor nu mai poate continua. Legislațiile din multe țări nordice și, într-o anumită măsură, și cea din Regatul Unit, admit disoluția căsătoriei pe unicul motiv al rupturii, al prăbușirii iremediabile a uniunii conjugale. Acest tip de divorț ridică și el unele dificultăți: cum poate tribunalul constata această ruptură, această prăbușire? Interpretarea judecătorului devine atât de largă, încât acesta își diminuează rolul până aproape a și-l pierde.

Spre deosebire de divorțul-sanctiune, *divorțul-constatare* (soții s-au separat în fapt de un anumit număr de ani) și divorțul prin consimțământ reciproc facilitează foarte mult procedura de disoluție a uniunii conjugale. În unele țări, nici nu mai este nevoie de un tribunal pentru a pronunța disoluția; este suficientă declararea acordurilor celor doi soți în fața unei instanțe civile.

Reformele legislației divorțului din ultimele două decenii din țările europene caută, în același timp, să evite efectele negative ale divorțului-sanctiune, dar să introducă și o supraveghere mai strictă a divorțului prin consens.

Evoluția relațiilor dintre soți. Insatisfacția emoțională și afectivă, inadaptația sexuală, infidelitatea sunt, în mod frecvent, factorii ce determină în mod direct divorțul. Alte relații între soți îl pot determina în mod indirect. Evoluția diferențială a pozițiilor profesionale și sociale ale soților, dificultățile materiale cu care se

confruntă multe familii, atitudinile diferite ale soților față de activitățile extrafamiliale pot fi surse de diminuare a solidarității familiale. Acești factori nu conduc în mod absolut spre divorț, ci doar atunci când acțiunea lor produce stări de frustrări, de insatisfacții profunde unuia dintre parteneri. Astfel, infidelitatea conjugală poate provoca divorțul, în anumite situații, în timp ce în altele ea este acceptată fie pentru că soții au atitudini tolerante, fie pentru că factorii care determină menținerea cuplului conjugal sunt mai puternici decât insatisfacția produsă de infidelitate. Frustrarea și insatisfacția rezultată din evoluția relațiilor dintre soți pot provoca conflicte familiale. Sursa acestora este diferită: conflicte comportamentale provenite din diferențele mari de trăsături psihice; conflicte de autoritate apărute, cel mai frecvent, din neacceptarea de către soți a unei distribuții egalitare a autorității în familie; conflicte provenite din nemulțumiri provocate de diviziunea rolurilor și sarcinilor în familie; conflicte generate de discordanța între aspirațiile și ambițiile soților; conflicte provocate de modul de socializare a copiilor, de modul de administrare a gospodăriilor, de modul de folosire a veniturilor, de modul de petrecere a timpului liber, de relațiile unui partener cu prietenii și rudele, conflicte provocate de relațiile sexuale premaritale sau extraconjugale etc. Unele conflicte familiale sunt depășite, altele se mențin pe toată durata vieții soților, iar altele conduc spre divorț. Conflictele conduc la disoluția cuplului în situația când, nefiind depășite, provoacă o puternică stare de nemulțumire unui soț (dezavantajele divorțului sunt preferate dezavantajelor conflictului) sau atunci când unul dintre soți dispune de un alt partener mai avantajos (din punct de vedere emoțional și afectiv, sexual sau din punct de vedere material sau ca poziție socială). Existența unui partener mai avantajos poate favoriza divorțul și în situația unor stări conflictuale mai puțin importante.

Evenimentele familiale care provoacă nemulțumirea unuia dintre parteneri. Refuzul de a avea copii (sau sterilitatea unuia dintre soți, când aceasta intervine sau este cunoscută după încheierea căsătoriei); afecțiuni fizice grave ale unui soț (boli prelungite); sancțiuni sociale sau juridice aplicate unui soț (pierderea locului de

muncă, comiterea unor acțiuni dezaprobat social, condamnări penale). Aceste evenimente conduc în mod direct și frecvent la disoluția solidarității familiale.

5.3.3. Determinanți ai divorțialității în România

În cercetările întreprinse în anii 1983-1999 în mai multe zone din țară au fost analizate influențele pe care le au factorii menționați asupra stabilității familiei și divorțului. Pe lângă cercetările proprii, am folosit și analiza secundară a datelor rezultate din alte studii de sociologia familiei sau din anchetele demografice publicate de Comisia Națională de Statistică. Puținătatea studiilor întreprinse în România asupra disoluției solidarității familiale și divorțului face ca unele dintre afirmațiile noastre să nu poată fi suficient argumentate cu date obținute din cercetări directe. Le prezentăm, totuși, și pe acestea, sub formă de concluzii provizorii sau de ipoteze pentru viitoarele cercetări. Menționăm, în acest context, că cercetările directe asupra divorțului sunt foarte dificile. Indiferent de condițiile în care s-a petrecut, divorțul este un eveniment dureros sau cel puțin neplăcut, un eveniment care se referă la aspecte foarte intime, despre care cei implicați preferă să nu discute.

Creșterea divorțialității în România în perioada anterioară anului 1966 și creșterea intervenită după 1974 și, îndeosebi, după 1990, a fost favorizată sau determinată de dinamica unor factori interni și externi familiei. Dintre factorii externi care au favorizat această creștere, considerăm ca fiind mai importanți: dezechilibrele demografice pe societate provocate de migrațiile diferențiale; transformările comportamentale și atitudinale antrenate de procesul rapid de urbanizare; scăderea controlului social-local asupra comportamentelor; modificările legislative intervenite după 1990.

În județele în care dezechilibrele demografice pe sexe sunt mari, rata divorțialității este ridicată; corelațiile statistice între nivelul dezechilibrelor și divorțialității este relativ mare ($r = 0,59$ pentru mediul urban). Dezechilibrele demografice pe sexe sunt provocate, în

special, de rata diferențială a migrațiilor. Legătura statistică între intensitatea migrațiilor și divorțialitate este mare ($r = 0,66$, calculat la nivel de județe). O corelație statistică puternică este constată și între rata divorțialității și nivelul urbanizării ($r = 0,66$, calculat la nivel de județe). Migrațiile favorizează divorțul pe mai multe căi: prin generarea unor disfuncții familiale și a unor conflicte în situația în care un soț absentează perioade lungi de acasă; prin șocurile culturale care apar în familiile în care soții provin din medii cu modele familiale diferite; prin dificultățile de adaptare a migranților la noile condiții rezidențiale; prin scăderea controlului social local asupra comportamentelor familiale.

Migrațiile sunt în mod frecvent asociate procesului de urbanizare. Acest proces, deci, favorizează și el divorțialitatea, când are loc în condițiile enunțate anterior. În prima jumătate a acestui secol, rata divorțialității în mediul urban a fost de 2-2,5 ori mai mare decât în mediul rural. În ultimii 30 de ani, diferențele între ratele divorțialității între cele două medii au scăzut. Această situație se datorează unei creșteri mai lente a divorțialității în mediul rural, cât și procesului de îmbătrânire a populației rurale (ponderea cuplurilor tinere în totalul cuplurilor rurale a scăzut; divorțialitatea fiind mai mare la cuplurile tinere, înseamnă că au scăzut posibilitățile de divorț). Familia rurală tradițională era mai atașată de stabilitatea căsătoriei; disoluția familială era frânată prin intervenția rudelor și a colectivității locale, iar divorțul era supus unor sancțiuni sociale din partea colectivității. În prezent, diferențele în acceptarea divorțului în cele două medii de rezidență s-au redus, dar rămân destul de puternice pentru a putea vorbi de atitudini diferite față de divorț ale urbanilor și ruralilor (îndeosebi ruralii care lucrează în agricultură).

Datorită amplorii procesului de migrație și de urbanizare, controlul social local asupra comportamentelor familiale este redus. Căsătoria și divorțul și-au accentuat caracteristicile de eveniment personal. Pe acest fond și ca urmare a transformărilor intervenite în nodurile și comportamentele familiale, se poate constata o creștere a acceptării sociale a divorțului, mai ales de către tineri. Atitudinea față de divorț este diferențiată în raport cu mediul social și profesional.

Atitudinea cea mai defavorabilă divorțului este manifestată de către intelectuali, iar cea mai puțin puțin defavorabilă de către muncitori. Această diferență de atitudine provine din faptul că intelectualii sunt mai puternic influențați de normalitatea socială, instituțională și, probabil, de faptul că ei au percepția mai completă a consecințelor sociale și individuale ale divorțului.

Creșterea toleranței sociale față de divorț poate fi contracarată de atitudinile manifestate de instituțiile sociale și de controlul exercitat de către acestea. Atitudinile instituțiilor sociale (organizații politice, economice sau juridice) au devenit, după 1966, tot mai restrictive față de divorț. Instituțiile sociale au pus un accent tot mai mare pe stabilitatea familiei și au penalizat social pe soții din a căror culpă se pronunța divorțul (cele mai frecvente penalizări s-au făcut sub forma dezaprobării publice a comportamentelor care conduceau la divorț). În perioada 1966-1989, instituțiile sociale din România au exercitat o influență directă importantă asupra frânării disoluției familiale și asupra divorțului. Desfacerea căsătoriei s-a făcut în această perioadă numai pe motive grave, fondate pe culpa unuia sau a ambilor parteneri (în acest caz, divorțul avea caracter de sancțiune) și pe cauze obiective, ce nu puteau fi imputate unuia dintre soți. Motivele de divorț erau limitate și stricte, iar completele judecătorești aveau rolul de a încerca o reconciliere a soților. Rolul important al instituțiilor sociale în frânarea divorțurilor poate fi constatat în scăderea puternică a ratelor divorțialității, cel puțin în perioada 1966-1973. În perioada 1974-1989, deși s-a încercat, în mai multe rânduri, o revigorare a influenței instituțiilor sociale în frânarea divorțului, rezultatele au fost puțin semnificative. După 1990, instituțiile sociale (organizațiile economice, serviciile sociale, instanțele judecătorești) și-au diminuat sau chiar și-au pierdut rolul în acțiunea directă de frânare a divorțului.

În România, rolul principal în stabilitatea familiei și în divorț revine factorilor interiori familiei. Motivația căsătoriei are o incidență scăzută asupra stabilității familiei, întrucât majoritatea căsătoriilor sunt întemeiate, cel puțin declarativ, pe reciprocitate emoțională și pe afectivate. Stabilitatea familiei este influențată într-o mică măsură de vârsta partenerilor la căsătorie și într-o măsură mai mare pe diferența

de vârstă dintre soți. Rata divorțialității este mai mică când soții aparțin aceluiași grup de vârstă sau când soțul este mai în vârstă decât soția cu 1-10 ani. O divorțialitate mai mare apare când vârsta soțului este mai mare decât vârsta soției cu 10-25 de ani. Rata divorțialității este mult mai mare când vârsta soției este mai mare decât vârsta soțului; din totalul căsătoriilor în care soția este mai în vârstă decât soțul cu peste 15 ani, circa 30-40% se termină prin divorț.

În cercetările pe bază de eșantion s-au constatat diferențieri în ratele specifice ale divorțialității, în raport cu caracteristicile psihice și comportamentale, sociale și profesionale ale partenerilor și în raport cu heterogenitatea cuplului sub acest aspect.

Distribuția divorțurilor după profesia soților pune în evidență o rată mai mare a divorțialității în cuplurile în care unul sau ambii parteneri sunt muncitori. Agricultorii au o rată mai mică a divorțialității. Intelectualii dețin, în totalul divorțurilor, o pondere mai mică decât cea pe care o au în structurile profesionale la nivel național. Din această situație nu se poate deduce că solidaritatea familială ar fi determinată, în principal, de natura ocupației soților. Ceea ce se poate afirma este că soții de anumite profesii sunt interesați sau preocupați într-o măsură mai mare de menținerea stabilității familiei, chiar dacă între ei există neînțelegeri care, în cazul altor cupluri, sunt invocate drept motive de divorț. În ceea ce privește agricultorii, implicarea lor mai redusă în divorț provine din faptul că relațiile lor familiale constituie obiectul unui control social din partea colectivităților rurale sau din partea grupurilor de rude, abaterile de la comportamentele acceptate sunt sancționate într-o fază incipientă, făcând reconcilierea dintre soți mai facilă. În cazul intelectualilor, rata mai scăzută a divorțialității lor este datorată și faptului că ei percep desfacerea căsătoriei ca având multe implicații negative sau nedorite la nivel individual, și mai ales la nivel social. Numeroase cupluri de intelectuali consideră că divorțul ar avea asupra lor efecte sociale negative.

Dintre cei care divorțează, o situație deosebită o au cuplurile în care soțul sau soția nu lucrează, deși sunt în perioade vârstei active.

Absența unei ocupații permanente nu este tolerată, mai ales când soții (bărbații) sunt cei care nu lucrează. În general, nici o profesie nu acționează în direcția favorizării divorțului, deși există, între diversele categorii profesionale, diferențieri semnificative în ceea ce privește acceptarea riscurilor desfacerii căsătoriei.

Factorii direcți și cei mai vizibili care determină nerealizarea sau diminuarea solidarității familiale, disoluția cuplurilor și divorțul sunt conflictele familiale care nu sunt depășite, fie că sunt insurmontabile, fie că soții nu acționează în vederea depășirii lor (nu pot, nu vor, nu știu sau nu sunt ajutați să o facă). Principalele conflicte care declanșează disoluția familiei și divorțului sunt cele provocate de divergențele mari între așteptări și realizări, de divergențele mari temperamentale și comportamentale, de inadaptarea sexuală, de infidelitate, de intervenția nedorită a rudelor și de dificultățile materiale. În cuplurile de muncitori, un rol important au și conflictele generate de lipsa de afecțiune și de infidelitate. În cuplurile de intelectuali, conflictele provocate de relațiile sexuale extraconjugale au o pondere mai mică decât în cuplurile cu alte profesii: în cuplurile de intelectuali soții au în mod frecvent o experiență sexuală premaritală comună și depășesc mai ușor conflictele provenite din infidelitate. În schimb, în aceste cupluri un rol mai mare revine conflictelor generate de șocurile educaționale, de diferențele între nivelul de instruire al soților.

În toate cuplurile familiale, un factor de disoluție a solidarității și care generează conflicte este separarea teritorială a locurilor de muncă: unul dintre soți sau ambii lucrează în altă localitate decât cea în care domiciliază și fac naveta între localitatea de muncă și de domiciliu. Influența acestui factor este cu atât mai mare cu cât distanțele sunt mai mari, cu cât naveta se face la interval mai mare (venirea la domiciliu se face o dată pe săptămână sau mai rar) și cu cât cuplurile sunt mai tinere (se găsesc, deci, în plin proces de formare a coeziunii familiale). Diminuarea sau absența relațiilor zilnice dintre soți favorizează relațiile extraconjugale și scăderea solidarității familiale. Această situație intervine mai frecvent în cazul familiei de tineri intelectuali (familii constituite când partenerii erau

studenți și după terminarea studiilor nu au putut găsi un loc de muncă în aceeași localitate sau când căsătoria s-a făcut cu un partener care domiciliază și lucrează în localitatea în care soțul și soția au studiat, iar după terminarea studiilor acesta nu a putut obține un loc de muncă în aceeași localitate) și în situația familiilor tinere din mediul rural, în care unul dintre soți lucrează în mediul urban și face naveta la interval mare de timp.

Alături de acești factori care favorizează disoluția solidarității familiale, în cadrul familiei acționează și factori care împiedică divorțul, chiar în situația în care între soți au apărut stări conflictuale grave. Principalul factor de evitare a divorțului este prezența copiilor minori. Alți factori au o influență mult mai redusă decât a acestuia. Un rol important revine și vechimii căsătoriei: cu cât soții au conviețuit o perioadă mai lungă, cu atât ajung mai greu la divorț, chiar în situații conflictuale grave. Starea de sănătate a soților (boli grave, diminuarea sau pierderea unor capacități fizice și psihice) este mai curând un factor de frânare decât de favorizare a divorțului. Aceasta pune în evidență o atitudine umanistă, întâlnită în aproape toate mediile sociale și categoriile profesionale. În cazul muncitorilor, un factor de frânare este și sentimentul de respect față de instituția căsătoriei. În cazul funcționarilor, un rol similar îl are teama față de ceea ce îi așteaptă pe parteneri după divorț. Intervenția rudelor, prietenilor, interesele economice comune, apartenența religioasă a soților au un rol puțin important în frânarea divorțului în toate mediile socio-profesionale din România.

Cercetările pe bază de eșantion arată că cele mai multe cupluri cărora li se aprobă divorțul au un număr mic de copii. Acest fapt semnifică două situații – una de ordin legislativ și procedural, divorțul acordându-se mai greu în condițiile prezenței copiilor minori și a doua constând în faptul că familiile cu copii minori manifestă mai multă reținere față de divorț. Cum din totalul cererilor de divorț înregistrate, majoritatea au fost acceptate, înseamnă că mai importantă este a doua situație. Datele se referă doar la copiii minori prezenți în familie. Disoluția căsătoriei la o vechime a acesteia mai mare de 20 de ani indică că unele cupluri, deși prezentau importante disfuncționalități,

nu s-au decis să divorțeze decât după majoratul copiilor, fie din motive de ordin familial, fie din motive de ordin procedural, juridic.

Factorii analizați până acum nu sunt cauze nemijlocite ale divorțului. Ei acționează prin intermediul percepțiilor lor de către soți, prin atitudinea pe care aceștia o adoptă. Am arătat deja că, în medii familiale diferite, aceiași factori pot să ducă sau să nu ducă la divorț. În hotărârea de a divorța, importantă este nu numai realitatea, ci și percepția subiectivă a acestei realități.

Pătrunderea în cauzele profunde și specifice ale divorțialității este extrem de dificilă. Discuțiile cu persoane în curs de divorț sau cu cele divorțate sunt greu de purtat, iar răspunsurile date sunt încărcate de deformări subiective (intenționate sau de bună credință). Rezultatele obținute din asemenea discuții sunt mai curând concludente pentru psihologia celor ce divorțează decât pentru stabilirea cauzelor divorțurilor. Pe de altă parte, divorțul nu este decât un aspect al disoluției solidarității familiale. Aceasta are și alte aspecte greu de identificat: separarea în fapt, abandonarea familială, coabitarea, conflictele etc.

În cercetările întreprinse am inventariat și principalele motive invocate de soți pentru obținerea divorțului. Menționăm că motivele nu se identifică cu factorii cauzali. Din totalul divorțurilor analizate, în majoritatea cazurilor culpa a fost atribuită ambilor soți. Culpele atribuite sunt cele acceptate de lege ca necesare pentru obținerea divorțului. În mod frecvent, se invocă 2-3 motive din cele prevăzute legal. În cazul culpei soțului, motivele cele mai frecvent invocate sunt violența, alcoolismul și, la o distanță mai mare față de acestea, concubinajul și relațiile sexuale extraconjugale. În cazul culpei soției, motivele cel mai frecvent invocate sunt refuzul de a face menaj, concubinajul, relațiile sexuale extranconjugale, violența și părăsirea domiciliului. Pe totalul motivelor, în cazul soțului, violența și alcoolismul dețin ponderea cea mai mare, iar în cazul soțiilor aspectele de infidelitate conjugală și de comportament sexual. O situație frecvent invocată în obținerea divorțului este separarea în fapt (procedura judiciară fiind mai rapidă și mai simplă în acest caz).

Consecințele instabilității familiei și ale divorțului sunt și în România suficient de importante pentru a justifica necesitatea intervenției asupra lor. Reducerea divorțialității și creșterea stabilității familiei se pot obține dacă se acționează concomitent asupra tuturor factorilor care favorizează direct sau indirect instabilitatea și divorțul. Mijloacele concrete de acțiune pot fi deduse din însăși analiza factorilor menționați. Fără a face o inventariere completă a lor, amintim doar câteva: echilibrarea demografică pe sexe în anumite județe și localități; promovarea socială a unor modele familiale centrate pe stabilitatea familială; intensificarea controlului social local asupra comportamentelor familiale (intensificarea relațiilor de vecinătate și a vieții sociale locale); pregătirea premaritală a tinerilor pentru viața de familie (consilierat premarital; o mai bună cunoaștere prenuptială; confruntarea aspirațiilor familiale ale viitorilor parteneri în perioada prenuptială); evitarea căsătoriilor care pot provoca șocuri culturale între soți; intensificarea sprijinului acordat de societate în depășirea unor situații conflictuale din familie (intensificarea acestui sprijin poate merge până la constituirea unor servicii de consilierat familial); cunoașterea de către tineri și de către soți a consecințelor divorțului (publicații de specialitate, informații de popularizare) etc.

5.4. Recăsătorirea divorțatilor

Divorțul își diminuează o parte din consecințele negative, dacă el este o posibilitate pentru constituirea unor noi cupluri, bazate pe solidaritatea familială. În acest caz, divorțul este un remediu la un eșec conjugal. Divorțul nu semnifică abandonarea definitivă a vieții familiale. În unele situații, el poate oferi posibilitatea întemeierii unei noi familii, mai solide și mai bogate funcțional. În societățile în care divorțialitatea a atins niveluri înalte, recăsătorirea divorțatilor este un fenomen demografic și social important.

În anii 1950-1970, rata recăsătoririi divorțatilor a crescut în toate țările europene. În multe țări, creșterea a fost foarte puternică. După 1970, rata recăsătoririlor a scăzut, datorită extinderii coabitării divorțatilor, datorită extinderii menajelor de o singură persoană (în

special în cazul femeilor divorțate, care își pot asigura independența economică) și datorită toleranței sociale mai mari față de noile modele familiale.

Recăsătorirea persoanei divorțate este influențată de vârstă, de sex, de statutul social. Bărbații divorțați se recăsătoresc într-o proporție mai mare decât femeile divorțate. Recăsătorirea este mai frecventă când divorțul a avut loc înainte ca partenerii să împlinească vârsta de 30 de ani: circa 80% din persoanele care au divorțat înainte de 30 de ani se recăsătoresc (recăsătorirea divorțaților din această grupă de vârstă se face aproximativ în aceeași proporții în țările din Europa de Est și de Vest). Majoritatea recăsătoriilor au loc în următorii 2-3 ani după divorț. Diferența de vârstă dintre soți la recăsătorie este mai mare decât la prima căsătorie: soția a doua este, în general, mai tânără decât prima.

În ceea ce privește statutul social, există o puternică homogamie între prima și a doua căsătorie: categoria profesională a primei soții va influența alegerea celei de a doua soții. Homogamia este mai puternică la persoanele văduve: acestea își aleg, în mod frecvent, un partener care să semene cu primul. În cazul persoanelor divorțate, homogamia este puternic influențată de apartenența la o categorie socio-profesională⁷. Muncitorii, agricultorii și cadrele superioare au un coeficient mare de homogamie (profesia celei de al doilea soț este aceeași cu a primului soț), în timp ce funcționarii au un coeficient mai mare de heterogamie (profesii diferite).

Cercetările făcute în Franța indică că, în raport cu prima căsătorie, cea de a doua căsătorie implică o stabilitate în 47% din cazuri (al doilea soț are aceeași profesie cu primul), o ascendență în 19% din cazuri și o devaluare în 13% din cazuri. Femeile din Franța, care aparțin unor categorii sociale cu un statut social mai scăzut, au șanse mai reduse de ascensiune socială prin a doua căsătorie, iar cele din clasele considerate superioare au un coeficient mai mare de ascensiune. La aceste date trebuie adusă o corecție: femeile divorțate, din clasele superioare, se recăsătoresc într-un procentaj mai mic decât cele din clasele considerate inferioare (independența economică le

permite refuzul recăsătoriei). În raport cu perioada dintre divorț și recăsătorie, datele referitoare la țările europene occidentale arată că mobilitatea ascendentă este mai mare la femeile divorțate care se recăsătoresc în următorii doi ani după divorț. O explicație: uneori, divorțul intervine pentru că femeile dispuneau de un viitor partener, cu o poziție socială mai înaltă decât a primului soț.

Famiiliile rezultate din recăsătorie sunt diferite, în multe aspecte, de cele rezultate din prima căsătorie. Relațiile familiale în cuplurile de recăsătoriți sunt mai puțin instituționalizate. Nu există norme sociale care să reglementeze problemele diferite care apar între persoane care, cel puțin una, a mai fost căsătorită o dată.

Există diferențieri importante între cuplurile familiale prin recăsătorie⁸. Dacă cei ce se recăsătoresc sunt tineri și fără copii, familia nou constituită se apropie, funcțional și ca stabilitate, de prima căsătorie. Aceste cupluri sunt, în general, fertile. Dacă unul dintre parteneri (în general, soțul) este mai în vârstă, iar soția este încă fertilă, căsătoria este, de obicei, stabilă (mai ales dacă nu există copii din prima căsătorie sau există dar sunt suficient de mari pentru a nu mai implica responsabilitatea permanentă a părinților): și aceste cupluri sunt, în general, fertile. Dacă femeia este în vârstă, cuplurile sunt nefertile, iar problemele sunt complicate, mai ales dacă există copii minori din prima căsătorie. În general, dacă cuplul format prin recăsătorire este fecund și fertil, familia este stabilă și își poate realiza, în mod normal, funcțiile. Intervin dificultăți când există copii minori din prima căsătorie.

În România, persoanele divorțate și recăsătorite sunt într-o proporție relativ mare. Rata recăsătoririi divorțaților este diferențiată pe medii rezidențiale și pe sexe: bărbații divorțați se recăsătoresc mai frecvent decât femeile, iar persoanele din mediul urban mai frecvent decât cele din mediul rural. Diferențele dintre aceste rate specifice de recăsătorie s-au redus în ultimii ani. Aceasta semnifică, pe de o parte, o mai mare acceptare socială a familiilor divorțate, iar pe de altă parte, o apropiere între modelele familiale urbane și rurale. Vârsta medie la

recăsătorie a crescut în aceeași proporție cu creșterea vârstei medii la divorț.

În alegerea noului partener au intervenit schimbări semnificative în ultimii 20 de ani. În urmă cu 20-30 de ani, bărbații se recăsătoreau în cea mai mare parte cu femeii care mai fuseseră căsătorite. În ultimele două decenii, a crescut ponderea recăsătoriilor în care ambii parteneri sunt divorțați. În prezent, bărbații se recăsătoresc într-o măsură aproximativ egală cu femeii care n-au mai fost căsătorite și cu femeii divorțate. Și în cazul recăsătoriei femeilor a scăzut ponderea cuplurilor în care soțul nu a mai fost căsătorit și a crescut ponderea cuplurilor în care soțul este divorțat. Această tendință de regrupare a persoanelor divorțate între ele semnifică o mai mare accepție socială a femeii divorțate⁹.

Recăsătoriile nu anulează toate efectele negative ale divorțului, mai ales când din prima căsătorie au rezultat copii. Problemele specifice ale cuplurilor formate prin căsătorie sunt puțin cunoscute. De altfel, întreaga cercetare asupra cauzelor și consecințelor divorțului ar trebui intensificată, pentru a oferi o mai bună cunoaștere a acestui fenomen și pentru a fi de mai mare utilitate politicii familiei.

5.5. Implicațiile divorțului asupra dinamicii demografice

Creșterea divorțialității și scăderea ratei recăsătoriilor înregistrate în toate țările europene, deși în intensitate foarte diferită, afectează fertilitatea familiilor și nivelul general al natalității. Se poate constata o corelație destul de puternică între rata divorțialității și rata recăsătoriilor, pe de o parte, și rata natalității și fertilității, pe de altă parte. Această corelație este evidentă, îndeosebi în țările nordice. Sunt și țări în care rata divorțialității a crescut rapid, fără să afecteze într-o măsură puternică fertilitatea (Federația Rusă, Cehia), după cum sunt și țări (Italia și Spania), în care rata divorțialității este relativ scăzută, iar rata fertilității a scăzut mult în ultimii ani (în aceste țări, rolul bisericii

catolice în reglementarea divorțului este încă puternică). Din analizele făcute anterior rezultă că rata ascendentă a divorțialității nu este nicidecum singurul factor care determină scăderea natalității și fertilității; în unele țări, divorțialitatea este chiar un factor puțin important în această privință. Totuși, în majoritatea țărilor dezvoltate, creșterea divorțialității acționează împreună cu alți factori numeroși în direcția scăderii natalității și fertilității.

Chiar dacă divorțul are în prezent consecințe mai puțin dramatice asupra celor care divorțează (îndeosebi consecințe de ordin economic și de menținere a poziției sociale), chiar dacă din punct de vedere economic copiii ai căror părinți au divorțat au mai puțin de suferit, divorțul continuă să antreneze tulburări emoționale puternice. În unele cercetări psiho-medicale se constată că stressul provocat de un divorț este similar cu cel provocat de un cutremur de pământ. Divorțul are consecințe negative mai ales asupra copiilor din familiile numeroase. Absența unui părinte (în general, a tatălui) are efecte negative asupra socializării copiilor. Consecințele negative ale divorțului asupra copiilor minori sunt în raport și cu situația economică a mamei și cu posibilitățile sociale de asistență a mamelor divorțate. Din punct de vedere social, creșterea divorțialității produce perturbări în dinamica demografică și generează probleme sociale (procesul de divorț și partaj, garantarea plății pensiilor alimentare, presiuni asupra fondului de locuințe etc.). Atât din punct de vedere social, cât și din punctul de vedere al cuplului, divorțul nu poate fi apreciat ca un fenomen complet negativ. În același timp, el rezolvă o serie de dificultăți și creează altele noi. Pentru cuplu, divorțul poate fi o soluție la destrămarea solidarității familiale sau la conflictele dintre parteneri și o posibilitate de constituire a unui nou cuplu, care să ofere satisfacții ambilor parteneri. Pentru societate, divorțul constituie o rezolvare democratică a dorințelor cetățenilor, o posibilitate de evitare a traumelor unor cupluri cu relații conflictuale și de evitare a disfuncționalităților educaționale ale unor asemenea relații asupra copiilor minori, și o posibilitate de constituire a unor cupluri normale, funcționale. Ca întregul comportament demografic, divorțul apare ca o rezultată dintre interacțiunea atitudinilor, aspirațiilor și intereselor

sociale și economice a unei societăți. Ca fenomen reglementat social (prin sistemul legislativ și prin norme sociale), divorțul apare ca un compromis între interesele individuale și cele sociale, deși în ultimele 3 decenii el tinde să răspundă, în principal, problemelor cuplurilor. Asigurarea stabilității familiilor, scăderea ratelor divorțialității, evitarea consecințelor sociale ale instabilității cuplurilor nu se pot realiza decât acționând asupra întregului comportament familial al populației.

NOTE

1. Leonard Benson, *Fatherhood. A Sociological Perspective*, New York, Random House, 1968, pp. 74-89.
2. O analiză amănunțită, bazată pe o metodologie complexă, a fost făcută în Irlanda de Damian F. Hannan, Luise A. Katsiaouri, *Traditional Families. From Culturaly Prescribed to Negotiated Rols in Farm Families*, The Economic and Social Institute, Dublin, 1977.
3. Rolul factorilor interni și externi familiei în constituirea solidarității familiale a fost analizat de Jan Szczepanski, *Noțiuni elementare de sociologie*, București, Editura Științifică, 1972, pp. 262-266.
4. *Idem*, pp. 262-263.
5. *Ibidem*.
6. Pentru perioada 1973-1990, nu dispunem de date publicate, la nivel național.
7. Francois Singly, "Le second mari", *Population*, 1983, 1, pp. 9-28.
8. Louis Roussel, "Le remariage des divorces", *Population*, 1981, 4-5, pp. 765-790.

9. În România nu au fost realizate studii speciale privind situația recăsătoriilor și nici privind situația familiilor în care cel puțin unul dintre parteneri a mai fost căsătorit anterior. Analizele secundare ale unor cercetări sociologice și demografice pun în evidență faptul că, în perioada de după 1990, a crescut rata recăsătoriilor cât și toleranța socială față de persoanele care se recăsătoresc. Se observă, de asemenea, că a doua căsătorie este, în multe cazuri, precedată de o perioadă de conviețuire consensuală. Eșecul primei căsătorii determină partenerii să fie mai prudenți în contractarea unei noi căsătorii.

CAPITOLUL 6

POLITICI SOCIALE

ÎN DOMENIUL POPULAȚIEI ȘI FAMILIEI

6.1. Probleme sociale generate de schimbările în comportamentele demografice și familiale

Așa cum am arătat în capitolele anterioare familiile din societățile europene au suportat în ultimele decenii transformări profunde. "Cuibul" pe care îl constituia familia nucleară a început să fie distrus sau cel puțin serios afectat în multe societăți. Pentru că familia nucleară a fost un "cuib"¹ cald și sigur care ocrotea copiii de presiunile lumii exterioare a adulților și oferea soților un refugiu nocturn față de competiția acerbă din exterior.

Schimbările care au avut loc în cadrul familiei și în relațiile dintre familie și societate au generat în majoritatea țărilor europene probleme sociale noi. Într-o măsură tot mai mare, ele constituie subiect de preocupare sau chiar de îngrijorare la nivel societal. Pretutindeni se caută explicații și soluții la noile probleme. În mod expres sau tacit, au

fost elaborate politici demografice sau politici ale familiei sau, cel puțin, au fost adoptate măsuri parțiale de contracare a unor efecte negative. Soluționarea problemelor generate de evoluția demografică din ultimile trei decenii nu este însă ușoară. Transformările care au avut loc se întrepătrund într-un ansamblu complicat de interdeterminări.

Într-o enumerare incompletă, principalele transformări intervenite în modelele familiale pot fi rezumate la următoarele:

a) Relația familie-societate

- scăderea importanței funcției economice a familiei;
- laicizarea și dezinstituționalizarea parțială a familiei;
- accentuarea mobilității sociale a membrilor familiei;
- intensificarea participării femeii la activitățile extra-familiale: prelungirea carierei școlare, accentuarea profesionalizării, intensificarea participării la viața socială și politică, promovarea socială, independența economică a femeii; "emanciparea" femeii;
- preluarea unor funcții familiale de către societate;
- diminuarea relațiilor de rudenie și vecinătate;
- diminuarea controlului comunitar asupra comportamentelor demografice;
- creșterea toleranței sociale față de noile comportamente demografice;
- creșterea bunăstării materiale a familiilor;
- creșterea preocupărilor familiale față de problemele sociale (situația economică a societății, crize economice, calitatea vieții).

b) Comportamentele tinerilor necăsătoriți:

- extinderea experienței sexuale premaritale;
- controlul fecundității;

- extinderea coabitării premaritale;
- extinderea celibatului definitiv și a menajelor de o singură persoană;
- creșterea permisivității sociale și a toleranței părinților față de comportamentele premaritale ale tinerilor.

c) Comportamentele nupțiale:

- desacralizarea căsătoriei;
- reducerea importanței motivațiilor economice ale căsătoriilor;
- creșterea heterogamiei căsătoriilor;
- tendința de egalizare a pozițiilor la căsătorie ale bărbaților și femeilor;
- diminuarea sau dispariția rolului părinților și rudelor în căsătorirea tinerilor;
- scăderea ratei nupțialității;
- afectarea natalității de scăderea nupțialității.

d) Comportamentele familiale:

- creșterea importanței relațiilor emoțional-afective dintre parteneri;
- intensificarea preocupărilor soților pentru calitatea vieții familiale;
- diversificarea formelor de conviețuire: declinul relativ al familiei nucleare bazate pe căsătorie; extinderea cuplurilor consensuale, extinderea relațiilor dintre persoane trăind în menaje diferite, apariția unor norme sociale care reglementează noile forme de conviețuire, toleranța socială crescută față de noile forme de conviețuire;
- modificarea relațiilor dintre parteneri: tendința de egalizare a pozițiilor de autoritate ale soților, "emanciparea" poziției femeii, o mai mare acceptare socială a relațiilor sexuale extraconjugale, scăderea importanței relațiilor economice în

cadrul familiei, creșterea importanței comuniunii de preocupări, mentalități, atitudini și interese;

- modificarea diviziunii rolurilor în cadrul familiei: tendința de egalizare a diviziunii rolurilor, supraîncărcarea relativă a soțiilor ocupate în activități extrafamiliale, generarea unor noi concepții cu privire la diviziunea rolurilor, conflicte generate de noua diviziune a rolurilor;

- modificarea fertilității și a rolului copiilor: scăderea fertilității, controlul fecundității, unilateralizarea fluxurilor de susținere (doar de la părinți la copii), concentrarea preocupărilor familiei pe calitatea descendenței, diminuarea rolului moștenirii (avere, nume, rang social);

- creșterea relativă a instabilității familiei nucleare: creșterea divorțialității, scăderea ratei recăsătoririlor, o mai mare acceptare individuală și socială a divorțialității, modificarea legislațiilor divorțului.

Ca rezultat generală, se poate afirma că aceste modificări au produs:

- la nivel individual: o egalizare a statutului bărbaților și femeilor, o creștere a bunăstării familiei, o creștere a satisfacției partenerilor din conviețuirea într-un anumit cuplu și ca urmare a adoptării unui anumit comportament nupțial și fertil;

- la nivel societal: o scădere a ratei nupțialității, o scădere a natalității și o creștere a instabilității familiei nucleare.

Din aceasta schematizare nu se poate trage concluzia că transformările comportamentelor demografice și familiale au avut consecințe relativ pozitive doar pentru indivizi și cupluri și consecințe negative doar pentru societate. Consecințele pozitive și negative coexistă atât la nivelul cuplurilor cât și la nivel societal. Nu se poate spune că o societate este indiferentă dacă membrii săi sunt sau nu satisfăcuți de modul în care trăiesc. Problema esențială care se pune este în ce măsură se poate realiza o convergență a intereselor

individuale cu cele sociale generale, în ce măsură pot fi dissociate consecințele pozitive de cele negative.

Schimbările în comportamentele nupțiale și în modelele familiale nu semnifică nicidecum prăbușirea familiei ca instituție socială. Indiferent de complexitatea și profunzimea schimbărilor care au avut loc, în toate societățile europene se manifestă o atitudine favorabilă față de familie și se practică comportamente dezirabile din punct de vedere social.

Unele transformări ale structurilor și funcțiilor familiilor sunt iremediabile. Ele sunt rezultatul dinamicii sociale și economice generale și ar fi iluzoriu să se încerce să se revină la situația anterioară. Imposibilitatea revenirii este argumentată în numeroase analize. Alvin Toffler o exprimă fără echivoc. Dacă vrem să restabilim familia nucleară tradițională, atunci ar trebui să se înghețe progresul tehnologic, să se blocheze dezvoltarea sectorului serviciilor, să se împiedice mobilitatea socială, să se standardizeze normele sociale, activitatea femeilor să fie limitată la gospodărie, să nu se permită dobândirea independenței economice de către tineri pentru a-i menține dependenți de părinți, să se interzică mijloacele de control al fecundității, să scadă nivelul de trai al familiilor. Cu alte cuvinte, să se frâneze dezvoltarea economică și socială.² Poziția lui Toffler este, în mod evident, exagerată; a pune problema în acești termeni înseamnă a accepta imposibilitatea oricărei politici demografice. Dintr-o perspectivă mai optimistă se poate considera că asemenea politici pot conduce la rezultate dezirabile din punct de vedere social, deși ele se confruntă cu numeroase dificultăți.

Este adevărat că în relațiile dintre dezvoltarea economică și socială și transformările familiilor apar numeroase aspecte antinomice. Unele dintre aceste antinomii sunt evidente în toate societățile și, în condițiile actuale, nu pot fi depășite. Altele pot fi diminuate printr-un efort social adecvat.

6.2. Fundamentele politicilor sociale în domeniul populației și familiei

Admițând realitatea unor antinomii dintre familie și societate, în relația dintre interesele individuale și sociale, în relația dintre interesele pe termen scurt și cele pe termen lung și admițând și marea dificultate a găsirii unor soluții adecvate și chiar imposibilitatea soluționării unor probleme, să încercăm să conturăm rolul politicilor demografice, al politicilor familiei, contribuția acestora la diminuarea, evitarea sau înlăturarea consecințelor negative ale unor schimbări în comportamentele demografice și la soluționarea unor probleme sociale.

În ultimii treizeci de ani și, îndeosebi, după Conferința Mondială a Populației din anul 1974, în majoritatea țărilor dezvoltate și în numoase țări în curs de dezvoltare au fost formulate politici ale familiei și politici demografice sau au fost adoptate măsuri legislative, economice și sociale privind populația și familia. Aceste domenii ale vieții sociale sunt considerate cu o atenție sporită sau chiar cu o îngrijorare crescândă. Este adevărat că multe țări nu dispun de o politică a familiei propriu-zisă pe motiv că asemenea politici ar afecta drepturile fiecărui individ, ale fiecărei familii de a decide în mod liber asupra numărului de copii pe care să-i aibă. Sunt și situații în care formularea unei politici demografice este evitată pe considerente istorice. De exemplu, în Germania, discuțiile referitoare la politica demografică sunt foarte delicate întrucât acest tip de intervenție statală a fost compromis printr-o folosire denaturată în perioada nazismului.

Dincolo de susceptibilitățile privind drepturile democratice ale cetățenilor, tot mai multe guverne din țările dezvoltate au recurs în ultimii ani la măsuri de politică demografică și politică a familiei. În unele țări, aceste măsuri nu sunt integrate într-o politică demografică cuprinzătoare ci își propun să intervină în anumite aspecte cum ar fi încurajarea creșterii fertilității, sprijinirea femeilor necăsătorite care au

copii, sprijinirea familiilor cu mulți copii, asistența persoanelor vârstnice etc.

Politicile familiei elaborate în diverse țări urmăresc mai multe scopuri:

1. *Asigurarea forței de muncă.* La această nevoie societală s-au dat răspunsuri diferite: creșterea natalității, importul de forță de muncă, creșterea productivității muncii. În majoritatea țărilor dezvoltate se insistă pe creșterea productivității muncii, pornindu-se de la considerentul că declinul fertilității este de lungă durată. În unele țări (Austria, Bulgaria, Franța, Polonia, Ungaria), se insistă atât pe creșterea fertilității cât și pe creșterea productivității.

2. *Creșterea calității vieții familiale:* creșterea nivelului de trai al membrilor familiei, ameliorarea socializării copiilor.

3. *Asigurarea imortalității societății:* asigurarea înlocuirii generațiilor, menținerea trăsăturilor naționale specifice, menținerea și creșterea rolului internațional al unei societăți.

4. *Socializarea copiilor* conform normelor și valorilor sociale promovate de societatea respectivă; menținerea identității culturale.

5. *Asigurarea egalității sexelor:* eliminarea sexismului instituționalizat sau a discriminărilor sexuale neintenționate.

Aceste scopuri pot fi clasificate și dintr-o altă perspectivă: 1. controlul situațiilor care apar; 2. prevenirea unor consecințe indesezirabile la nivelul familiei; 3. remediarea unor probleme existente; 4. dezvoltarea capacității familiei de a-și soluționa singură problemele.³

Aceste obiective sunt uneori explicit declarate, altele sunt implicite în politicile unor guverne sau partide politice. Unele politici ale familiei insistă doar pe aspecte cantitative (creșterea natalității pentru a asigura necesarul de forță de muncă), altele doar pe anumite aspecte calitative, iar altele urmăresc atât obiective cantitative cât și calitative. Este greu de spus că într-o anumită țară se practică în mod permanent o anumită politică a familiei. Situația se schimbă de la o perioadă la alta; anumite scopuri nu sunt explicit formulate, altele sunt

urmărite prin mijloace indirecte. Caracterul politicii familiei dintr-o anumită societate poate fi dedus din analiza ansamblului intervențiilor și măsurilor vizând familia. O asemenea analiză ne permite surprinderea concepțiilor și ideologiilor care orientează politicile familiei din diverse țări. Sub acest aspect vom remarca o mai mare diversitate de orientări și atitudini decât diversitatea situațiilor obiective.

În fundamentarea politicilor demografice și a măsurilor privind familia, guvernele invocă patru categorii principale de *argumente*: preocupările demografice și socioeconomice; considerente de sănătate; considerente privind drepturile omului și motive de justiție și echitate.

În țările cu o fertilitate foarte ridicată, *îngrijorările demografice și socioeconomice* justifică preocupările pentru o fertilitate scăzută ca mijloc de a asigura realizarea obiectivelor de dezvoltare națională. Potrivit datelor furnizate de Divizia pentru Populație a ONU, mai mult de jumătate dintre guvernele țărilor în curs de dezvoltare (țări care cuprind peste 60% din populația globului) consideră ratele de creștere a populației din țările lor ca fiind prea mari. Circa 40% dintre guvernele din țările în curs de dezvoltare întreprind măsuri exprese de reducere a fertilității. Conferința Mondială a Populației de la Mexico, din anul 1984, a insistat asupra legăturilor dintre dezvoltarea socioeconomică și politica populației și a adoptat o serie de recomandări în acest domeniu: a) formularea planurilor, programelor sau strategiilor de dezvoltare pe bază de demersuri integrate care să ia în considerare interrelațiile dintre populație, resurse, mediul înconjurător și dezvoltare; b) formularea planurilor și programelor de dezvoltare în concordanță cu tendințele demografice încât să se poată asigura eradicarea foametei, creșterea nivelului de nutriție și sănătate, eradicarea analfabetismului de masă, îmbunătățirea statutului femeii, eliminarea șomajului de masă și inechității în relațiile economice internaționale; c) intensificarea cooperării internaționale, creșterea exporturilor, încurajarea investițiilor, reducerea dobânzilor; d) evitarea dezechilibrelor ecologice rezultate din creșterea populației și din trecerea de la tehnologiile tradiționale la tehnologiile industriale

moderne; e) formularea politicilor populației prin luarea atentă în considerare a nivelului individual, familial și comunitar, a factorilor macro- și micro-sociali; f) formularea politicilor populației în consens cu valorile și nevoile locale; g) fundamentarea științifică a politicilor populației, creșterea competenței celor care aplică aceste politici și intensificarea cooperării internaționale în acest domeniu.⁴

Considerentele de sănătate se concentrează asupra numărului de copii și perioadelor dintre nașteri în vederea asigurării sănătății mamelor și copiilor. Sub acest aspect, planning-ul familial este apreciat ca un mijloc eficient de reducere substanțială a ratelor de morbiditate și mortalitate la femei și copii.

Argumentele privind *drepturile omului* se referă la drepturile fundamentale ale cuplurilor și indivizilor de a decide în mod liber și responsabil asupra numărului copiilor și a perioadelor dintre nașteri.

Motivele de *justiție și echitate* argumentează pentru extinderea la nivelul tuturor grupurilor a serviciilor și a beneficiilor de care dispun doar anumite categorii sociale.

Politicile în domeniul populației și familiei cuprind mai multe tipuri de acțiuni: măsuri legislative explicite privind relațiile dintre politica demografică și dezvoltarea națională; amendamente constituționale; instituirea unor oficii guvernamentale care au ca sarcină formularea măsurilor politice și coordonarea programelor de planning familial atât în sectorul public cât și în cel privat; eliminarea unor restricții în domeniul informației, serviciilor și mijloacelor de planing familial; măsuri de ameliorare a statutului femeii prin care să se influențeze indirect comportamentul natalist etc.

Politicile în domeniul populației și familiei interferează cu alte politici sociale: politica locuirii, tineretului, culturală, educațională, sanitară, politica de protecție a mediului, politica economică, politica în domeniul forței de muncă și șomajului, politica de protecție a categoriilor defavorizate. Chiar domenii aparent mai neutre, cum ar fi politicile fiscale, au influențe asupra comportamentelor demografice și familiale. Este deci dificil de delimitat strict ceea ce ar constitui

politica în domeniul populației și familiei. Din acest motiv am inclus în cadrul politicilor privind familia și populația elemente din cadrul altor politici sociale care au un impact asupra comportamentelor demografice și familiale.

6.3. Tipuri de politici sociale în domeniul populației și familiei

În multitudinea politicilor, măsurilor și intervențiilor vizând populația și familia pot fi distinse câteva *tipuri principale*:

a) *Măsuri legislative* care cuprind un ansamblu de reglementări prin care se acționează în mod direct asupra comportamentelor demografice și asupra structurii și funcțiilor familiei. Aceste măsuri formează ceea ce am putea denumi politica demografică în sens restrâns. Ele urmăresc în principal aspecte cantitative, iar dintre acestea, cu precădere reglarea natalității. Măsurile legislative cel mai frecvent utilizate sunt reglementarea accesului la mijloacele de control al fecundității, reglementarea legislativă a avorturilor, reglementările privind celibatul și familiile fără copii, reglementarea legislativă a divorțurilor, reglementările privind cuplurile consensuale.

b) *Măsuri economice și sociale* de politică a familiei care urmăresc să influențeze în mod indirect comportamentele demografice și structura și funcțiile familiei. Ele vizează îndeosebi aspectele calitative ale vieții familiale. Mai frecvent folosite sunt măsurile de asistență a familiei, de ameliorare a statutului femeii, de dezvoltare a serviciilor sociale.

Măsurile legislative, economice și sociale pot îmbrăca *forme*:

a) *incitative* prin care se încurajează, se stimulează anumite tipuri de comportamente demografice și familiale considerate dezirabile din punct de vedere societal;

b) *limitative* care au ca obiective frânarea sau eliminarea unor comportamente demografice și familiale indezirabile din punct de vedere societal;

c) *regulative* care urmăresc direcționarea într-un sens precis a comportamentelor demografice și familiale și reglementarea relațiilor familiale, formularea unor dispoziții legislative sau economice privind persoanele căsătorite, nașterile, copiii, mamele, înfierile, divorțul, celibatul etc.

Ca tendință recentă se poate observa în multe țări dezvoltate o diminuare a intervenției statului în reglementarea raporturilor familiale în paralel cu o creștere a reglementărilor privind asistența familiei. Asistăm în multe situații la confruntarea dintre două opțiuni de filosofie politică și juridică: una tradiționalistă care percepe familia ca o instituție socială prin excelență, ca un model de societate politică și alta individualistă care consideră familia doar ca un loc posibil în care individul își duce existența sa socială.⁵

Toate aceste măsuri și intervenții se pot înscrie în trei tipuri de politici demografice și politici sociale privind familia:

a) politici *pronataliste* care stimulează creșterea fertilității și dimensiunilor familiei;

b) politici *antinataliste* care urmăresc scăderea fertilității și a dimensiunilor familiei;

c) politici *neutraliste* prin care se urmărește ameliorarea situației familiei dar care lasă indivizilor și cuplurilor libertatea de a hotărî asupra numărului de copii pe care să-i aibă.

Politicile pronataliste s-au practicat îndeosebi în fostele țări socialiste din Europa de Est. În prezent ele au fost abandonate în aproape toate țările dezvoltate. Politicile antinataliste se practică în unele țări în curs de dezvoltare din Asia, Africa și America de Sud. Adoptarea unei anumite politici demografice și formularea unor comportamente demografice dezirabile din punct de vedere societal depind de situațiile demografice concrete din fiecare țară și de

aprecierile care se fac asupra corelațiilor dintre comportamentele demografice și situația economică și socială a țării.

În unele țări cu o creștere demografică rapidă se apreciază că menținerea unei rate înalte a fertilității poate frâna ritmul dezvoltării și poate avea efecte socioeconomice negative (suprapopularea orașelor, creșterea șomajului, poluare, condiții de locuit inadecvate, deteriorarea asistenței sanitare sau imposibilitatea ameliorării acesteia, creșterea analfabetismului, accelerarea inflației).⁶ Potrivit acestor aprecieri au fost adoptate măsuri antinataliste, de promovare a familiei cu un număr cât mai mic de copii.

În China, de exemplu, se practică în prezent intervenții antinataliste: promovarea familiei cu un singur copil; concediu de maternitate redus la prima naștere și diminuat la nașterile următoare; alocații acordate doar familiilor cu un singur copil; concediu medical plătit integral pentru femeile care avortează (14 zile) sau se supun voluntar sterilizării (30 de zile).

Țările puternic dezvoltate în care rata creșterii populației este foarte scăzută sau chiar negativă au stabilit măsuri de planning familial și alte măsuri în scopul ameliorării sănătății mamei și copilului cât și unele măsuri de stimulare indirectă a natalității sau unele măsuri ce ar putea fi apreciate drept pro-nataliste: limitarea avorturilor legale, sistem progresiv de alocații familiale în raport cu rangul nașterilor, facilități fiscale pentru familiile numeroase, concediu de maternitate și postnatale, protejarea locurilor de muncă ale mamelor. Studiile privind evoluția demografică din această categorie de țări arată că aplicarea unor politici pronataliste nu numai că ar fi foarte costisitoare dar ar avea și rezultate modeste sau nesemnificative, întrucât declinul demografic este datorat și schimbărilor în sistemele de valori ale indivizilor și cuplurilor.⁷ Modificarea valorilor și normelor privind familia și descendența nu se poate realiza prin simple stimulente financiare sau prin facilități economice. Țările puternic dezvoltate din Europa trebuie să se acomodeze unei scăderi demografice de lungă durată, compensată într-o măsură mai mare sau mică prin imigrații, cu

toate problemele sociale și politice asociate în mod obișnuit migrațiilor masive.

În țările în care rata fertilității se situează în jurul limitei de înlocuire simplă a generațiilor se practică îndeosebi politici neutraliste axate în principal pe condițiile de viață ale familiilor și pe asistența socială a persoanelor în necesitate.

Politicile privind populația și familia pot fi clasificate și după gradul în care afectează familia sau condițiile de viață ale familiilor.⁸ După acest criteriu pot fi deosebite trei categorii de politici:

1. Politici ameliorative care au ca scop îmbunătățirea condițiilor de viață ale familiilor. Din această categorie fac parte în principal două tipuri de măsuri: alocațiile familiale și reducerile de taxe. Scopul acestor măsuri este de a realiza o redistribuire orizontală de la familiile restrânse la cele numeroase. Aceste politici favorizează egalitatea sau inegalitatea socială în raport cu distribuția copiilor pe diferite categorii sociale. Ele sunt centrate pe copil și familie. Pe copil întrucât alocațiile sunt acordate părintelui care îngrijește copilul; pe familie pentru că aceasta este considerată unitatea de rezidență.

2. Politici de remedi care constau în educarea vieții de familie și în oferirea de informații privind problemele familiale. Realizarea acestor politici poate fi făcută de instituții publice sau private. După al doilea război mondial, în multe țări europene au fost instituite "ministere" ale familiei însărcinate cu aplicarea unor măsuri non-financiare. În multe cazuri, realizarea acestor măsuri a fost subcontractată unor instituții private. Din această categorie pot fi menționate serviciile de consilieriat familial și de terapie a familiei. Orientarea politicilor din această categorie este mai curând spre aspectele individuale și interpersonale și mai puțin spre cele situaționale care caracterizează primul tip.

3. Politici substituționale dezvoltate mai ales după 1960. Ele își propun să răspundă în primul rând problemelor rezultate din creșterea participării femeilor la activitățile extrafamiliale. Din această categorie fac parte serviciile de asistență a familiei (îngrijirea și/sau

supravegherea copiilor sau persoanelor dependente, servicii de prestare a unor activități menajere la domiciliu). Intervențiile sunt indirecte și sunt realizate în principal de instituții private și de către profesioniști. Aceste politici sunt orientate în principal spre persoanele cu venituri scăzute.

6.4. Măsuri și intervenții în domeniul populației și familiei

Măsurile și intervențiile practicate în cadrul diverselor politici privind populația și familia pot fi clasificate în câteva categorii:

1. Măsuri de control (planificare, programare) a comportamentelor demografice.
2. Măsuri de reglementare (juridică) a comportamentelor demografice și familiale.
3. Măsuri privind comportamentele sexuale deviate.
4. Măsuri economice și sociale (măsuri de asistență socială a indivizilor și grupurilor familiale, dezvoltarea serviciilor sociale, ameliorarea statutului economic și social al femeilor).

6.4.1. Controlul comportamentelor demografice

a) Planning-ul familial

Planning-ul familial constituie principalul mijloc guvernamental de influențare a fertilității atât în țările dezvoltate cât și în cele în curs de dezvoltare. Acest mijloc a cunoscut o expansiune rapidă în ultimii 30 de ani: în 1965 numai 21 de țări susțineau planning-ul familial; în 1973 numărul acestora a crescut la 102, în 1983 la 127, iar în 1993 a depășit 150. În unele țări, planning-ul familial este asigurat prin servicii guvernamentale, în altele prin agenții private, iar în altele prin ambele categorii de servicii.

Dintre mijloacele de planning familial cel mai utilizate sunt contraceptivele și sterilizarea voluntară. Organismele specializate ale ONU apreciază că, la nivel mondial, peste 250 milioane de cupluri apelează la una dintre metodele de control al fertilității. Guvernele din majoritatea țărilor lumii au favorizat în ultimii 30 de ani extinderea utilizării contraceptiveilor pe diferite căi: legalizarea distribuirii contraceptiveilor, extinderea categoriilor de lucrători autorizați să distribuie contraceptive, îmbunătățirea informării publice asupra posibilităților contraceptiveilor și asupra riscurilor pe care le prezintă, dezvoltarea serviciilor de educare a tinerilor în acest domeniu, facilitarea importurilor de contraceptive.

Mijloacele contraceptive au o răspândire foarte inegală în țările dezvoltate. Cu excepția Vaticanului, în toate țările dezvoltate utilizarea contraceptiveilor nu este prohibită. În unele țări (Japonia, Grecia, Irlanda), utilizarea contraceptiveilor nu este prohibită, dar nu există nici un suport guvernamental în această privință. Și între aceste țări există deosebiri: Irlanda are o rată ridicată a fertilității, dar planning-ul familial nu intră în preocupările guvernului; Japonia are o rată scăzută a fertilității, planning-ul familial nu intră în preocupările guvernului, dar au fost legalizate mai multe măsuri de control al fecundității (majoritatea mijloacelor contraceptive sunt disponibile prin sectorul privat). În celelalte țări dezvoltate, planning-ul familial este sprijinit în mod indirect (Franța, Spania, Regatul Unit, Elveția, Belgia, Olanda, Luxemburg, Australia, Noua Zeelandă, Germania) sau în mod direct (în țările din Europa de Nord, în Italia, Portugalia, Austria și în majoritatea țărilor din Europa Centrală și de Est). Pe totalul țărilor dezvoltate, 9% din populație nu beneficiază, iar 91% beneficiază de ajutor guvernamental în planning-ul familial.

Utilizarea mijloacelor contraceptive nu este legată în mod rigid de nivelul fertilității dintr-o țară: sunt țări cu o rată scăzută a fertilității în care planning-ul familial (utilizarea contraceptiveilor) este sprijinită și reglementată de către guverne, după cum sunt țări cu o rată ridicată a fertilității în care planning-ul familial nu este sprijinit de către guverne. Chiar în țările în care utilizarea contraceptiveilor este sprijinită

de către guverne, ponderea femeilor care utilizează aceste mijloace este diferită de la o țară la alta, iar în cadrul aceleiași țări, de la o categorie socială la alta. Femeile cu un nivel mai ridicat de instrucție și de calificare folosesc mijloacele contraceptive într-o măsură mai mare decât femeile din mediile sociale cu populație cu un nivel mai scăzut de instrucție și calificare. În mediile muncitorești majoritatea femeilor folosesc unul dintre mijloacele contraceptive moderne.⁹ Perioada cu cea mai mare frecvență a utilizării mijloacelor contraceptive s-a situat în țările dezvoltate la sfârșitul anilor 1970, în timp ce în țările din Europa Centrală și de Est utilizarea acestor mijloace a crescut rapid după 1990 și continuă să crească și în prezent. După 1980, frecvența folosirii mijloacelor contraceptive a început să scadă în țările din Europa de Vest datorită rumorilor cu privire la posibilele consecințe negative asupra sănătății utilizatorilor.¹⁰ În schimb a început să crească frecvența sterilizărilor voluntare și a avorturilor (situația se poate explica și prin faptul că la sfârșitul anilor 1970 avortul a fost liberalizat în multe țări dezvoltate).

Cercetările făcute în multe țări dezvoltate arată că utilizarea mijloacelor contraceptive moderne are o influență redusă asupra scăderii fertilității. În anumite țări, utilizarea acestor mijloace a avut chiar efecte pozitive: a înlăturat consecințele grave ale utilizării unor mijloace chimice vechi sau ale abuzului de avorturi (mai ales în situația în care avortul nu este legal și se practică în mod clandestin). Majoritatea țărilor dezvoltate, chiar și cele care se vor confrunta cu declinuri demografice serioase, își propun să perfecționeze mijloacele contraceptive pentru a le face mai sigure și mai sănătoase. În SUA, de exemplu, se alocă peste 150 milioane de dolari anual pentru cercetarea în domeniul contraceptivelor, pentru studiile de biologie reproductivă și de fecunditate.¹¹

b) Sterilizarea voluntară

Sterilizarea voluntară a ajuns în prezent cel mai răspândit mijloc de control al fertilității. S-a estimat că în întreaga lume peste 120 de milioane cupluri au apelat la această metodă de prevenire a

sarcinii. Țările se împart în patru categorii în raport cu statutul sterilizării voluntare:

- țări în care sterilizarea voluntară este expres permisă prin reglementări legale speciale (Austria, Cehia, Danemarca, Finlanda, Norvegia, Spania, Suedia);

- țări în care sterilizarea voluntară este legală întrucât nu există legi care să fie interpretate ca interzicând-o (SUA, Canada, Germania, Regatul Unit);

- țări care nu au clarificat legalitatea sterilizării voluntare;

- țări în care sterilizarea voluntară în scopul prevenirii sarcinii este considerată nelegală prin statute, legi, decrete.¹²

Tendențele actuale la nivel mondial constau în reducerea sau eliminarea restricțiilor privind utilizarea sterilizării voluntare și clarificarea statutului ei legal. Au fost elaborate o serie de măsuri prin care se urmărește prevenirea abuzurilor și regretul tardiv. Sterilizarea voluntară se practică numai atunci când se apreciază că persoanele care se supun acestei intervenții sunt pe deplin informate, au competența de a decide, au reflectat cu atenție la cererea lor și și-au dat în mod liber consimțământul. Sterilizarea coercitivă este penalizată în toate țările. Unele reglementări naționale introduc restricții în ce privește vârsta minimă la care se poate practica sterilizarea și existența unui număr minim de copii în familie. În unele țări se prevede și consimțământul soțului, în altele o asemenea pretenție este considerată neconstituțională fiind apreciată ca o îngădire a drepturilor și libertăților persoanei.

6.4.2. Reglementarea comportamentelor demografice și familiale

Principalul instrument de reglementare continuă să fie dreptul. Față de comportamentele demografice sau familiale, reglementările juridice pot avea un dublu rol:

- activ, de promovare sau chiar de inducere a unor comportamente dezirabile din punct de vedere social. Din această perspectivă, statul formalizează anumite norme comportamentale, pornind de la anumite valori sociale considerate a fi "firești", "normale" sau de la anumite valori promovate de diferite grupări politice, religioase etc.;

- pasiv, de recunoaștere, de formalizare juridică a unor noi comportamente apărute în cadrul unei societăți. Amploarea, extinderea unui anumit comportament pot impune o normă sau pot constitui un argument de normativitate.

Tendința înregistrată în ultimii 15-20 de ani în țările dezvoltate este de creștere a corespondenței dintre normele sociale și juridice, de creștere a flexibilității normelor juridice în raport cu dinamica comportamentelor sociale sau chiar de normativitate juridică anticipativă. Normele juridice și-au diminuat caracterul lor imperativ și constituie tot mai frecvent rezultatul unor negocieri sociale. Preocupările recente ale statelor dezvoltate constau într-o mai mică măsură în intervenția la nivelul comportamentelor individuale și într-o mai mare măsură în intervenția la nivelul efectelor sociale sau al situațiilor sociale care rezultă din anumite comportamente.¹³ Această tendință se poate ușor constata la nivelul reglementărilor privind cuplurile consensuale și copiii din afara căsătoriilor. În mod tradițional, concubinajul era ignorat de lege. Codul Civil Napoleonian este foarte explicit în această privință: "Concubinii nu țin seama de lege. Legea nu ține seama de ei". Creșterea ponderii conviețuirii consensuale a determinat o schimbare de atitudine la nivelul puterilor publice, ajungându-se în multe țări la o asimilare a concubinajului cu căsătoria. De asemenea, în majoritatea țărilor dezvoltate, legea nu mai face nici o diferențiere între copiii născuți în cadrul unei căsătorii legale și cei considerați anterior "ilegitimi".

Caracterul contractual, de negociere a unor norme juridice se poate constata și în domeniul reglementărilor privind unele comportamente sexuale supuse anterior reprimării formele (cum este cazul homosexualismului). Dinamica unor asemenea tipuri de

comportamente a impus renunțarea la unele norme juridice și introducerea unora noi care reprezintă rezultatul unor lungi negocieri și/sau presiuni sociale.

Reducerea caracterului imperativ al normelor juridice în orientarea comportamentelor demografice și familiale nu semnifică dispariția normativității juridice în acest domeniu. O parte importantă a comportamentelor demografice și familiale continuă să fie reglementată. Raportul dintre imperativ și negociat din cadrul normelor juridice este diferit de la o țară la alta. Dimensiunea contractuală este mai puternică în Europa de Vest și de Nord, în SUA și Canada și mai slabă în Europa de Est și de Sud. În cazul Europei de Est situația este și mai complicată: sistemele juridice dezvoltate în societățile socialiste au avut un caracter imperativ foarte puternic, dimensiunea contractuală, negociativă fiind redusă sau absentă. O bună parte a vechilor sisteme normative continuă să fie operante din punct de vedere strict legal. Dinamica socială a fost însă mult mai puternică decât dinamica legislativă. Această situație a condus fie la absența unei reglementări adecvate (în concordanță cu dinamica reală a comportamentelor demografice și familiale), fie la suspendarea de fapt a unor norme juridice considerate caduce. Pe de o parte, tentația reglementărilor juridice exhaustive continuă să persiste, iar pe de altă parte, se manifestă tot mai puternic și în Europa de Est presiunea socială organizată sau difuză de negociere a noilor norme juridice.

Statul continuă să-și exercite dreptul de reglementare a comportamentelor demografice, familiale și sexuale cel puțin în câteva domenii considerate mai importante: căsătorirea, divorțul, avortul, înfierea, îngrijirea persoanelor dependente, abuzarea persoanelor dependente, comportamentele sexuale deviante. Dintre acestea am reținut pe cele cu impactul cel mai puternic la nivel demografic.

a) Reglementarea avorturilor

Impactul utilizării mijloacelor contraceptive asupra fecundității și fertilității este considerat a fi mai mare decât cel datorat *avorturilor*.

În general, este necesară o rată foarte ridicată a avorturilor (trei avorturi sau mai multe pe o femeie) pentru ca afectul său inhibitor asupra fertilității să egaleze pe cel datorat mijloacelor contraceptive. Cu toate acestea, în unele țări, efectul absolut al avorturilor asupra fecundității (apreciat prin creșterea indicelui sintetic al fertilității care ar rezulta din neproducerea avorturilor) este adesea considerabil. În majoritatea țărilor în care s-au întreprins cercetări asupra acestui aspect, indicele sintetic al fecundității ar fi cu 5-90% mai ridicat dacă nici o întrerupere voluntară de sarcină nu ar fi fost practică. Efectul avorturilor asupra fertilității este foarte diferit de la o țară la alta: s-a estimat că în perioada 1959-1982 dacă nu s-ar fi practicat nici un avort voluntar, rata fertilității ar fi fost mai mare cu 59% în Bulgaria, 25-31% în Cehoslovacia, 27-31% în Ungaria, 16% în Polonia, 33% în Iugoslavia, 6% în Danemarca, 13% în Finlanda, 21% în Israel, 0-5% în SUA.¹⁴ În România, în perioada 1990-1994, rata fertilității ar fi fost cu 80-90% mai mare în absența practicării avortului voluntar.

Avortul, ca mijloc de control al fertilității, este supus reglementărilor guvernamentale în toate țările dezvoltate. Utilizarea avortului a scăzut în anii '60-'70 pe măsură ce s-au extins mijloacele contraceptive moderne și a început din nou să crească în anii '80. Rata avortului continuă să fie mare în țările în care populația nu dispune de sprijin în utilizarea mijloacelor contraceptive. Utilizarea avortului este determinată nu numai de legislațiile naționale dar și de factorii culturali și religioși. În țările în care religia catolică este puternică, rata avorturilor este mai mică decât în țările cu religie protestantă sau ortodoxă. În țările cu politici pronataliste reglementarea avortului este folosită ca mijloc de creștere a fertilității. Evoluția din ultimii douăzeci de ani a fost în direcția liberalizării avorturilor, îndeosebi în țările din Europa de Vest (Franța, Italia, Germania, Islanda). În prezent, avortul continuă să fie strict limitat prin măsuri legislative doar în Irlanda. În celelalte țări europene, restricțiile privesc îndeosebi perioada maximă de sarcină până când poate fi provocat avortul.

Interdicția sau limitarea strictă a avortului nu înlătură complet fenomenul. Experiența din mai multe țări arată că în condițiile în care

avortul nu poate fi practicat în mod liber, multe femei apelează totuși la avort: fie merg pentru a avorta în alte țări unde avortul se practică liber (cum a fost situația femeilor din Franța, Italia, Germania Federală care, înainte de liberalizarea avortului în țările lor, făceau călătorii "turistice" pentru a avorta în Olanda, Austria, Regatul Unit), fie recurg la mijloace ilegale de avort (fenomen des întâlnit în perioadele de după reglementarea severă a avortului). În primul caz, soluția se dovedește a fi costisitoare pentru femeie și produce o stare de nemulțumire la nivel național atunci când situația din țara de rezidență este comparată cu situația de avort liber din alte țări. În al doilea caz, soluția este periculoasă pentru femeie, antrenând consecințe grave (sterilitate, îmbolnăviri sau chiar deces). România este un exemplu tipic pentru a doua situație: după adoptarea în 1967 a măsurilor restrictive privind avortul, întreruperile ilegale de sarcină au fost foarte numeroase deși sancțiunile penale erau foarte severe. Cazul României probează că o reglementare restrictivă rigidă nu are decât efecte demografice de scurtă durată, iar consecințele negative sunt mult mai importante decât creșterile demografice.

Interzicerea sau limitarea foarte strictă a avorturilor nu produce efecte sigure de lungă durată asupra fertilității. Este adevărat că natalitatea poate să crească și datorită limitării sau interzicerii avortului prin fertilitate nedorită. Efectele nu sunt însă de lungă durată. După o perioadă scurtă de creștere, pe măsură ce populația se obișnuiește cu reglementările restrictive și identifică noi mijloace de contracepție sau redescoperă altele vechi, urmează o perioadă de scădere a natalității. Interzicerea avortului poate avea efecte diferite asupra femeilor și familiilor: avortul ilegal este costisitor și doar persoanele cu venituri mari au acces la el. Dacă nu este însoțită de măsuri pronataliste incitative, interzicerea avortului nu este o măsură suficientă de creștere a natalității. La aceasta trebuie să mai adăugăm și faptul că interzicerea avortului după o perioadă de liberalizare este percepută ca o măsură impopulară.

b) Reglementarea divorțurilor

Limitarea divorțului are efecte pozitive asupra cuplurilor care intenționează să divorțeze pe motive minore și unde reconcilierea soților este posibilă. Neacordarea divorțului în cazurile în care solidaritatea cuplului familial este iremediabil compromisă nu face decât să agraveze situația și să împiedice constituirea unor cupluri normale din punct de vedere funcțional. Caracterul restrictiv al acordării divorțului poate încuraja răspândirea cuplurilor consensuale sau, în cazul partenerilor căsătoriți, poate încuraja separarea în fapt, fără reglementare legală. Limitarea divorțurilor are un efect scăzut asupra creșterii natalității. Dimpotrivă, neacordarea divorțului poate, în cazul unor familii disfuncționale, să împiedice fertilitatea care, altfel, ar putea fi realizată în cadrul unor cupluri noi. Caracterul restrictiv al divorțului vizează mai ales aspectele cantitative, stabilitatea căsătoriilor și mai puțin comportamentul natalist.

În prezent, reglementările divorțurilor din țările dezvoltate sunt orientate de trei concepții diferite: divorțul - sancțiune, divorțul - faliment și divorțul - remediu.

Legislația divorțului-sanctiune stabilește că divorțul nu poate fi acordat decât dacă se stabilește culpa unuia dintre soți. Statele care practică acest tip de legislație stabilesc o listă, mai mare sau mai mică, de motive ce pot fi invocate în fața tribunalelor. În unele țări, motivele de divorț sunt foarte clar formulate și sunt restrictive, încât judecătorul nu are libertatea de interpretare. În consecință, numărul divorțurilor pronunțate în aceste țări este relativ redus. Cercetările făcute în țările nordice și germanice arată că această procedură nu oferă o soluționare reală pentru menținerea cuplurilor disfuncționale. Legislația divorțului sancțiune are o serie de consecințe negative. Hotărârea partenerilor de a divorța poate să nu se întemeieze pe greșeala unuia dintre ei. De fapt, dacă există o vină pentru falimentul căsătoriei, aceasta revine ambilor soți, fie în proporții diferite, fie în proporții egale. Or, pentru a se putea obține divorțul, trebuie ca unul din soți să fie declarat vinovat sau să accepte să fie declarat ca atare, chiar dacă faptele înscrinate nu au o bază reală. Aceasta face ca, în unele situații în care

soțul vrea să obțină divorțul, acesta să comită în mod deliberat faptele încriminate de lege pentru a da celui alt partener posibilitatea să le invoce în fața instanței. Sau, și mai frecvent, soții decid să inducă în eroare tribunalul, motivele invocate nefiind reale. Acest tip de divorț poate să deterioreze și mai mult relațiile dintre parteneri și poate crea probleme mult mai grave decât cele pe care încearcă să le rezolve. Considerându-se că legislația divorțului - sancțiune poate leza demnitatea umană, în majoritatea țărilor vest-europene au fost adoptate alte proceduri de disoluție a căsătoriei.

Divorțul - faliment nu prevede o vină a unuia dintre soți. El apare când legătura dintre soți este grav afectată încât cei doi soți sunt conștienți, deși nu neapărat în aceeași măsură, că uniunea lor nu mai poate continua. Legislațiile din țările nord-europene și, într-o anumită măsură, și cele din Regatul Unit și din unele state din SUA admit disoluția căsătoriei pe unicul motiv al rupturii, al prăbușirii iremediabile a uniunii conjugale. Acest tip de divorț ridică și el unele dificultăți: cum poate tribunalul constata această ruptură, această prăbușire? Interpretarea judecătorului devine atât de largă încât acesta își diminuează rolul până aproape a și-l pierde.

Spre deosebire de divorțul - sancțiune, divorțul - constatare (soții s-au separat în fapt de un anumit timp) și divorțul prin consimțământul reciproc facilitează mult procedura de disoluție a uniunii conjugale. În unele țări, nici nu mai este nevoie de un tribunal pentru a pronunța divorțul; este suficientă declararea acordului celor doi soți în fața unei instanțe civile.

Reformele reglementărilor legislative privind divorțul efectuate în ultimi ani sau în curs de realizare caută, în același timp, să evite efectele negative ale divorțului - sancțiune, dar să introducă și o supraveghere mai strictă a divorțului prin consens. Politicile sociale în acest domeniu sunt orientate în direcția prevenirii divorțului și a acordării de asistență persoanelor divorțate și copiilor din familiile divorțate.

Un mijloc de prevenire a divorțurilor îl constituie limitarea căsătoriilor precoce. Cercetările făcute în mai multe societăți sunt

convergente în a susține că familiile rezultate din căsătorii precoce sunt relativ instabile.¹⁵ Există mai multe explicații posibile ale acestei situații: a) există o corelație dintre nivelul socio-economic scăzut și instabilitatea căsătoriei; b) imaturitatea emoțională a partenerilor are consecințe negative asupra selecției soțului și asupra interacțiunii familiale; c) căsătoria precoce este deseori rezultatul unei fertilități precoce. Limitarea căsătoriilor precoce este realizată îndeosebi prin intervenția părinților sau prin serviciile de consilieriat familial cât și printr-o măsură legislativă relativ veche de stabilire a unei vârste minime la căsătorie.

c) Nerecunoașterea legală a unor forme de conviețuire

Nerecunoașterea legală a unor forme de conviețuire (menaje de o singură persoană, cupluri consensuale) reprezintă un mijloc de protecție și de promovare a familiei nucleare bazată pe căsătorie. În țările dezvoltate din Europa de Vest ea nu s-a dovedit un mijloc suficient de puternic pentru a frâna extinderea noilor forme de conviețuire. Unele țări au fost nevoite să renunțe la unele măsuri restrictive (marginalizarea cuplurilor consensuale, tratarea drept imorale a persoanelor care trăiesc în asemenea cupluri, refuzul accesului la anumite profesii, refuzul de a acorda locuințe etc.) și să-și modifice legislația pentru a putea normaliza statutul unor forme de conviețuire care au ajuns să dețină o mare pondere în cadrul societății. În țările din Europa de Est în care fenomenul cuplurilor consensuale este mult mai puțin important decât în țările din Europa de Vest, guvernele nu și-au formulat clar atitudinea față de ele. În mod indirect, extinderea cuplurilor consensuale este descurajată prin faptul că numai familia legal constituită dispune de drepturi familiale.

d) Alte reglementări

Alte măsuri prevăzute în politica demografică (impozite plătite de celibatari și de familiile fără copii) au mai curând un efect economic decât demografic. Ele permit o redistribuire a veniturilor de

la persoanele fără copii la cele cu copii și permit statutului să acopere o parte din cheltuielile pentru alocațiile familiale. Cercetările întreprinse în țările în care se practică asemenea măsuri arată că acestea au un rol neglijabil în creșterea nupțialității și fertilității. Ca mijloc economic, ele constituie însă un instrument important al politicilor demografice, mai ales în țările cu o pondere mare a celibatului și a familiilor fără copii.

6.4.3. Măsuri privind comportamentele sexuale deviante

Devianța sexuală este avută în vedere în cadrul politicilor sociale datorită implicațiilor sale demografice, morale și politice. În toate societățile se constată o creștere a permisivității sociale față de comportamentele sexuale supuse reprimării formale în perioadele anterioare: homosexualism, prostituție, viol. Violul este puternic reprimat în toate societățile dezvoltate, în unele societăți ajungându-se până la pedeapsa capitală. Prostituția este un fenomen tolerat tacit sau de cele mai multe ori ignorat. Toleranța cea mai ridicată se manifestă față de comportamentele homosexuale care au și frecvența cea mai ridicată comparativ cu toate tipurile de devianță sexuală.

a) Homosexualitatea

Homosexualitatea nu este un fenomen modern. În unele societăți europene precreeștine (Grecia, Roma) homosexualismul era considerat ca o alternativă posibilă la heterosexualism. Statele creștine au reprimat homosexualismul, dar nu l-au eliminat. Pe măsura laicizării societăților, comportamentele homosexuale au devenit, dacă nu mai frecvente, cel puțin mai evidente, pentru ca la sfârșitul secolului al XX-lea să devină o adevărată problemă socială și politică.

Cauzele homosexualității sunt diferite și foarte complexe - fizice, sociale, psihice (dificultăți de stabilire a identității) - și, cu toate cercetările făcute, nu sunt foarte bine cunoscute.¹⁶ În anii 1970-1980, în multe țări dezvoltate, homosexualitatea a încetat să mai fie

considerată drept dezordine mentală, iar discriminările față de homosexuali au fost suspendate în multe țări.

În anii '80, homosexualismul a devenit în unele țări din Europa de Vest și în SUA o adevărată mișcare socială și este pe cale de a se instituționaliza ca o subcultură. S-au constituit asociații ale homosexualilor care acționează, prin mijloace politice, în vederea dobândirii de noi drepturi. În SUA s-a constituit în 1969 *Gay Liberation Movement* și mai târziu *Gay Activist Alliance* care au acționat pentru recunoașterea drepturilor homosexualilor și a homosexualității ca un stil de viață normal și legitim.

Homosexualitatea este răspândită în toate categoriile socioprofesionale, o frecvență mai mare fiind întâlnită la profesiile liberale și în mediile studențești. O anchetă mai veche realizată în SUA pare să confirme această afirmație prin procentajele bărbaților homosexuali de diverse profesii: vânzători de flori - 86,8%, cântăreți - 85,2%, actori - 84,5%, cosmeticieni - 71,7%, funcționari guvernamentali - 32,6%, medici - 32,3%, preoți - 23,4%, profesori de școli - 23,1% și judecători - 22,8%..¹⁷

Mult mai active sunt mișcările lesbienele întrucât acestea consideră că au de luptat nu numai pentru recunoașterea socială a homosexualismului dar și pentru eliminarea sexismului instituționalizat. În ultimii 10-15 ani, s-a amplificat fenomenul homosexualismului motivat politic: se argumentează că lupta pentru înlăturarea dominației masculine nu poate fi dusă decât de organizații feministe puternice; nu poți fi o bună feministă dacă nu ești lesbiană. Acest raționament a avut efecte contradictorii. Pe de o parte s-a ajuns la o identificare greșită a feminismului cu lesbianismul, pe când în realitate fenomenele se suprapun doar parțial. Pe de altă parte, unele aderente feministe au bătut în retragere de teamă de a nu fi etichetate drept lesbiene.¹⁸

În anii 1970-1980 au apărut și s-au extins comunitățile de homosexuali. Analizele făcute asupra acestui fenomen au arătat că preferințele pentru viața comunitară sunt datorate unor avantaje și facilități pe care le oferă comunitatea: suport social, identitate de grup și o imagine proprie pozitivă; practicarea aceluiași comportamente și

evitarea ostracizării impuse de grupurile intolerante; oferirea de servicii sociale informale (locuință, masă) care nu ar fi disponibile în alte locuri; oferirea unui loc sigur pentru practicarea comportamentelor sexuale.¹⁹

Homosexualitatea constituie una dintre cele mai controversate probleme sociale, fapt care face ca măsurile de politică socială în acest domeniu să fie foarte greu de elaborat și de aplicat. În afara eliminării unor incriminări legale și a creșterii permisivității sociale nu se poate vorbi în acest domeniu de măsuri de politică socială propriu-zisă.

b) Prostituția

Expresia "prostituția - cea mai veche meserie din lume" a devenit de mult timp un loc comun. Deși a fost aspru pedepsită în diferite perioade istorice, prostituția nu a putut fi niciodată eliminată. În multe țări din lume, prostituția se practică deschis, chiar dacă oficial este pedepsită.

Extinderea fenomenului este greu de estimat datorită dificultăților de încadrare a unor activități sexuale ca fiind acte de prostituție, cât și datorită dificultăților de urmărire a fenomenului de către instituțiile specializate. În SUA, se apreciază că ar exista circa 500.000 de prostituate permanente și că plățile pentru prostituate s-ar ridica anual la circa 7-9 miliarde de dolari.²⁰

Practicarea prostituției este explicată prin mai mulți factori: experiența sexuală precedentă, promiscuitatea din perioada copilăriei și adolescenței, situațiile economice dificile, dificultățile în găsirea unui loc de muncă, stressuri puternice, privarea emoțională în perioada copilăriei, factori situaționali personali. Nu au fost formulate încă teorii explicative consistente ale prostituției.

Prostituția este un fenomen social controversat. Adversarii ei argumentează că prostituția este o ofensă la adresa familiei și copiilor, că ea degradează femeile, că ea este deseori asociată cu alte forme de devianță (alcoolism, droguri, violență, crime). Partizanii legalizării prostituției argumentează că niciodată aceasta nu a putut fi stopată, că

este mult mai periculoasă practicarea ei ilegală și că, în cele din urmă, prostituatele prestează o activitate socială utilă. Sunt invocate și unele argumente juridice: prostituția nu poate fi incriminată pentru că nu există o victimă, iar statul nu ar avea dreptul să se amestece în activitatea sexuală a unor persoane adulte care consimt să întrețină anumite raporturi.

În majoritatea țărilor dezvoltate, prostituția nu este considerată o problemă socială importantă sau este apreciată drept o problemă fără soluție. Atitudinea cea mai frecventă este de tolerare tacită și de limitare la unele restricții de ordin medical.

În fostele țări socialiste din Europa, fenomenul prostituției s-a extins sau cel puțin a devenit mai vizibil în perioada de după 1990. S-a produs chiar și un fenomen de "internaționalizare" a prostituției, multe femei din Est practicându-și profesia în țările din Vest. În afara unor reprimări polițienești, acestui fenomen nu i s-a găsit nici o soluție până în prezent.

6.4.4. Măsuri economice și sociale

Alături de controlul demografic și de reglementările legislative privind populația și familia, politicile în domeniul populației și familiei sunt realizate și prin *măsuri economice și sociale*. Aceste măsuri recompensează pe cei care practică anumite comportamente și penalizează pe cei care nu le practică și asistă familia sau indivizii în rezolvarea unor probleme cu care se confruntă.

În țările în curs de dezvoltare, aceste măsuri urmăresc îndeosebi controlul creșterii populației, fiind într-o anumită măsură o prelungire cu mijloace economice și sociale a politicilor de control demografic. Ele urmăresc în principal scăderea ratei fertilității și rezolvarea unor probleme sociale grave rezultate din practicarea anumitor comportamente demografice și familiale (abandon familial, "copiii străzii", morbiditate și mortalitate infantilă de mari proporții etc.).

Măsurile practicate de țările în curs de dezvoltare în acest domeniu pot fi grupate în cinci categorii de intervenții:

- asistența socială a familiilor;

- plăți sau bonificații pentru personalul sanitar care lucrează în serviciile de planing familial;

- compensații în bani sau în natură pentru cei care acceptă metodele de planing familial promovate de guverne;

- beneficii economice și sociale pe termen lung pentru familiile care au un anumit număr de copii;

- reducerea beneficiilor sau penalizări pentru cei care nu se încadrează în modelele familiale promovate de guverne.

Folosirea acestor intervenții în țările în curs de dezvoltare provoacă uneori dispute referitoare la dreptul indivizilor și cuplurilor de a hotărî în mod liber dimensiunile familiei, la asigurarea echității sociale, la asigurarea de șanse egale tuturor copiilor indiferent de rangul statistic al nașterilor. Aceste măsuri pot conduce la rezultate dorite numai dacă se bucură de o largă acceptare publică.

În țările dezvoltate, măsurile economice și sociale urmăresc indirect creșterea ratei fertilității și în mod direct ameliorarea condițiilor de viață ale indivizilor și familiilor și asistarea socială a acestora în soluționarea unor probleme.

Dintre măsurile economice și sociale practicate în țările dezvoltate, un rol mai mare îl au alocațiile pentru copii, sprijinul acordat tinerelor familii, ameliorarea condițiilor de muncă și viață ale femeii, dezvoltarea serviciilor sociale pentru familie.

a) Alocația pentru copii

Principalul mijloc incitativ folosit în majoritatea țărilor dezvoltate este alocația pentru copii. Pentru a încuraja fertilitatea, alocația trebuie să fie suficient de consistentă încât să compenseze parțial diminuarea veniturilor medii pe membru de familie provocată

de apariția unui nou copil. Sistemul de alocații familiale este diferit de la o țară la alta:

- În toate țările din sudul Europei (Grecia, Italia, Portugalia, Spania), în vechile țări ale Commonwealth-ului (Canada - fără Quebec, Marea Britanie, Irlanda, Noua Zeelandă) și în două țări nordice (Danemarca și Suedia) nivelul alocațiilor familiale este independent de rangul nașterilor. În aceste țări, politica alocațiilor familiale nu urmărește obiective demografice; nivelul alocațiilor este relativ redus: mai puțin de 2% din salariu mediu (doar Suedia și Marea Britanie fiind mai generoase, cu 4% din salariul mediu).

- În Austria, Bulgaria, Cehia, Slovacia, Elveția, Franța și Ungaria alocațiile familiale sunt concentrate asupra anumitor ranguri ale nașterilor (2 și/sau 3), preocupările demografice fiind mai evidente. Cu excepția Elveției care alocă mai puțin de 5% din salariul de bază pentru al doilea născut și 2% pentru rangurile următoare, celelalte țări din acest grup alocă 10-19% din salariul mediu pentru copiii de rangul statistic trei.

- Majoritatea țărilor acordă alocații progresive în raport cu rangul statistic al nașterilor. Din acest grup, țări, cele mai generoase în acordarea alocațiilor familiale sunt Belgia, Luxemburg, Germania (7-10% din salariul mediu pentru nașterile de rangul trei și următoarele), iar cele mai puțin generoase Japonia, Australia, Polonia și România.

Pe lângă alocațiile pentru copii, în multe țări se acordă și alte ajutoare financiare: alocații prenatale, alocații postnatale, prime la naștere, împrumuturi în condiții avantajoase în raport cu numărul copiilor crescuți, dispoziții fiscale favorabile familiilor cu mai mulți copii, ajutoare materiale și financiare acordate familiei de către instituții sau organizații (municipalități, spitale, organizații ale femeilor, organizații de tineret, organizații religioase, bănci etc.). În unele țări (Austria, Franța), totalul ajutoarelor primite de o familie la nașterea unui copil poate ajunge până la o sumă ce reprezintă echivalentul a 3-4 salarii medii.

Dintre țările Uniunii Europene, Belgia, Franța și Luxemburg sunt cele mai generoase în materie de alocații și ajutoare familiale; Italia și Irlanda lasă aproape întreaga totalitate a costurilor copilului în sarcina părinților. În țările din cadrul Uniunii Europene, politica alocațiilor familiale nu are o orientare pronatalistă declarată ci ține mai curând de aspecte sociale (reducerea disparităților dintre categoriile sociale).

Alocațiile familiale și alte ajutoare acordate familiei pot încuraja indirect creșterea fertilității.²¹ Studiile privind politica familiei și evoluția fertilității în 28 de țări (25 de țări europene și Canada, Australia, Noua Zeelandă) au pus în evidență corelații foarte diferite, de la un grup de țări la altul, între nivelul ajutoarelor financiare pentru familie și nivelul fertilității. Pentru țările mai puțin dezvoltate, confruntate cu dificultăți economice, alocațiile familiale și alte ajutoare pentru îngrijirea copiilor au o incidență redusă asupra fertilității. Corelația între aceste două variabile este mai puternică în țările mai dezvoltate din punct de vedere economic. Creșterea nivelului alocațiilor familiale și al altor ajutoare pentru îngrijirea copiilor nu este în nici o țară sau grup de țări însoțită de o creștere similară a fertilității. Chiar dacă statul sau colectivitățile locale ar acoperi în întregime costurile creșterii copiilor, cum se întâmplă în familiile din kibutzurile din Israel, creșterea fertilității nu ar depăși 0,5 copii pe femeie. În țările care practică cel mai generos sistem de alocații și ajutoare familiale, contribuția acestora la creșterea fertilității a fost estimată la 0,2 copii pe femeie, adică la 10% din indicele conjunctural al fertilității. Se apreciază că în situația în care costurile creșterii copiilor ar fi în întregime suportate de puterile publice, fertilitatea ar crește și în țările din Europa de Vest și Centrală cu circa 0,5 copii pe femeie (efecte similare celor din kibutzuri).²² Sistemul alocațiilor și ajutoarelor pentru familie are o influență mai mare asupra fertilității atunci când este completat de măsuri sociale: ameliorarea condițiilor de locuit, concedii plătite pre- și postnatale, preluarea unor funcții familiale de către servicii sociale specializate, facilități de desfășurare a activității

acordate mamelor cu mulți copii, preluarea de către stat a unor costuri ale îngrijirii copiilor etc.

b) Sprijin acordat tinerelor familii

Sprijinul acordat tinerelor familii în ameliorarea condițiilor de locuit contribuie în mod direct la ameliorarea condițiilor vieții familiei și, în cazul multor cupluri, favorizează în mod indirect creșterea fertilității. În cazul în care atribuirea unei locuințe de o anumită mărime este condiționată de o anumită talie a familiei, nașterile de rang statistic superior impun mobilitatea spațială a cuplului. De exemplu, un cuplu fără copii sau cu un singur copil primește un apartament cu două camere. Nașterea celui de-al doilea și de-al treilea copil dă dreptul la un apartament cu trei camere, iar nașterea celui de-al patrulea sau al cincilea copil dă dreptul la un apartament cu patru camere. Admițând că o familie are patru copii și cunoscând că fertilitatea este concentrată în primii 10-15 ani de la căsătorie, înseamnă că o familie trebuie să se mute în această perioadă în trei locuințe. Costurile schimbării locuinței nu sunt neglijabile: costuri financiare, schimbarea vecinătății, schimbarea școlilor la care învață copiii. În această situație, unele familii își limitează în mod voluntar fertilitatea pentru a-și menține calitatea condițiilor de locuit și pentru a evita mutarea. Accesul tinerelor familii la locuințe spațioase încă din perioada de început a fertilității este destul de costisitoare și nu poate fi practică decât în localitățile unde există un spațiu locuibil excedentar.

c) Ameliorarea statutului femeii

În plus de programele și politicile demografice naționale, guvernele din țările dezvoltate urmăresc să influențeze indirect fertilitatea prin ameliorarea statutului femeii. Măsurile aplicate în acest domeniu vizează:

- Asigurarea de locuri de muncă și de drepturi egale în muncă. În toate țările dezvoltate au fost adoptate garanții constituționale

privind egalitatea șanselor bărbaților și femeilor în ocuparea unui loc de muncă și garantarea de plată egală la munci egale. Aceste garanții sunt respectate în majoritatea țărilor dezvoltate și în majoritatea tipurilor de ocupații, deși anumite forme de discriminare sexuală continuă să fie practicate.

- Ameliorarea accesului femeii la beneficiile educației.

- Asigurarea de drepturi politice și civile (dreptul de vot, de proprietate, de încheiere de contracte etc.).

- Asigurarea egalității în căsătorie și în familie: egalizarea statuturilor bărbaților și femeilor în formarea familiei, în drepturile și îndatoririle în timpul căsătoriei și în divorț.

Conferința mondială a populației din Mexico din 1984 a adoptat prin consens o serie de recomandări privind ameliorarea statutului femeii: a) integrarea deplină a femeii în toate fazele procesului de dezvoltare, inclusiv în planificare, politică și luarea deciziilor; sprijinirea femeilor prin măsuri guvernamentale în vederea realizării egalității cu bărbații în viața economică, socială și politică; b) asigurarea de șanse egale în ocuparea unui loc de muncă și în exercitarea unei profesii; înlăturarea oricăror forme de limitare a accesului femeii la locurile de muncă sau de obligare a femeilor la muncă; c) asigurarea liberului acces al femeilor la educație și sprijinirea acestui acces; adoptarea de măsuri adecvate care să permită exercitarea rolului reproductiv și participarea deplină la viața socială și politică; d) promovarea pe cale educațională, instituțională sau legislativă a creșterii rolului bărbaților în responsabilitățile familiale, inclusiv în planning-ul familial, creșterea copiilor, activități menajere.²³

În cazul ameliorării condițiilor de activitate și de viață ale femeilor și îndeosebi ale mamelor, în multe țări dezvoltate au fost adoptate măsuri vizând prelungirea concediilor pre- și post-natale plătite, garantarea locurilor de muncă pe perioada cât mama se ocupă de îngrijirea copiilor (3 ani în Austria, Franța, Ungaria), extinderea unor activități la domiciliu pentru femeile care doresc să se ocupe în același timp de îngrijirea copiilor și să-și continue activitatea,²⁴

extinderea orarului glisant (femeile își aleg perioada din zi când desfășoară activități profesionale),²⁵ preluarea unor activități ale soției de către soț sau de către servicii sociale specializate, renunțarea la lucrul în schimburi de noapte în cazul mamelor cu mai mulți copii, oferirea de locuri de muncă cu timp redus de lucru. Această din urmă soluție are efecte ambivalente. Pe termen scurt, ea permite femeilor să se mențină pe piața muncii și să se ocupe de familie datorită diminuării constrângerilor profesionale. Pe termen lung însă, activitatea profesională de timp de muncă parțial poate conduce la o dezangajare a femeii din viața profesională sau poate să-i compromită șansele de promovare sau de acces la profesii care implică responsabilități. Există aici riscul limitării femeilor la activități profesionale mai puțin calificate, al frânării carierelor profesionale ale femeilor cu studii superioare și de accentuare a disimetriei traiectoriilor profesionale ale partenerilor.²⁶

6.4.5. Asistență socială prin servicii specializate

Aceste măsuri fac parte din categoria intervențiilor economice și sociale. Marea lor diversitate impune însă o tratare separată.

Preluarea unor activități familiale de către servicii sociale specializate sau asistența indivizilor și familiilor în rezolvarea problemelor cu care se confruntă acționează direct asupra calității vieții familiale, asupra bugetului de timp al soților și poate constitui un răspuns parțial la dilema în care se găsesc multe femei: mamă a mulți copii sau participantă la viața economică și socială? Pentru a veni în sprijinul indivizilor în necesitate, în sprijinul familiilor și mai ales al mamelor, în multe țări dezvoltate a fost extins sistemul serviciilor publice pentru familie:

1. Servicii publice pentru menaj:

- servicii de alimentație,
- servicii de asistență pentru îngrijirea locuinței,

- servicii pentru prestarea de activități menajere la domiciliu (pregătit hrana, curățenie, spălat etc.);

2.Asistență pentru familiile numeroase:

- asistență comunitară, asistența realizată de vecinătăți;
- reglementări privind regimul de muncă al mamelor;
- facilități fiscale.

3.Asistența familiilor cu copii școlari:

- transport școlar gratuit sau la prețuri modeste,
- colonii de vacanță (îndeosebi pentru copii provenind din familiile cu venituri modeste);
- cantine școlare și școli cu orar prelungit (îndeosebi în țările din Europa Centrală și de Vest);

4.Asistență pentru îngrijirea copiilor și persoanelor dependente.

- servicii de îngrijire diurnă a copiilor la domiciliu sau în locuri special organizate;
- servicii de îngrijire temporară a copiilor, îngrijire în perioadele de criză din viața unei familii (îmbolnăviri ale mamei, absențe fortuite etc.);
- servicii pentru îngrijirea vârstnicilor (la domiciliu sau instituționalizat);
- servicii pentru asistența și îngrijirea altor persoane dependente (persoane handicapate);
- servicii pentru familiile cu dificultăți de socializare.

5.Servicii de consilieriat familial (dezvoltate mai întâi de sectorul privat din țările puternic dezvoltate, aceste servicii au început să se extindă, sub control public, în toate țările europene și de pe alte continente). Consilieriatul poate fi orientat spre problemele cuplului, copiilor sau spre ambele aspecte. O formă deosebită de servicii de consilieriat familial o reprezintă serviciile de supraveghere

complexă a sarcinilor, nașterilor și creșterii copiilor (supraveghere medicală, psihologică, socială).

6. Centre de informare pentru familii:

- informare asupra școlilor, serviciilor oferite menajelor și familiilor;
- testarea copiilor;
- programe educaționale pentru părinți; ajutor în constituirea grupurilor de părinți;
- consultanță privind drepturile copiilor, părinților și familiilor;
- informații privind locuințele;
- informații privind procedurile de adopțiune sau plasament familial;
- organizarea primirii noilor vecini;
- informații privind posibilitățile de petrecere a timpului liber;
- informații pentru prevenirea rețelor tratamente aplicate copiilor etc.²⁷

a) Asistență în îngrijirea persoanelor dependente

Persoanele dependente sunt membrii unei societăți care din punctul de vedere al normelor sociale generale nu sunt capabile să se îngrijească singure. Asistarea acestei categorii de persoane formează nucleul principal al politicilor sociale din numeroase țări. Îngrijirea persoanelor dependente poate fi făcută la nivel familial (tipul tradițional de îngrijire) sau cu ajutorul unor rețele informale (vecinătăți) sau a unor instituții sociale specializate. În societățile dezvoltate, ultima formă tinde să devină dominantă, mai ales în condițiile intensificării participării femeilor la activități extrafamiliale. Creșterea gradului de ocupare a femeilor reprezintă un determinant al dezvoltării serviciilor de îngrijire întrucât, tradițional, femeile aveau, aproape în exclusivitate, rolul de îngrijire a persoanelor dependente. Acesta este un stereotip larg răspândit în toate societățile, remarcabil

și în sexismul lingvistic: majoritatea ocupațiilor legate de îngrijirea persoanelor dependente au denumiri feminine. Ocuparea femeilor în afara familiei a redus disponibilitățile acestora pentru activitatea de îngrijire.

Activitatea de îngrijire a persoanelor dependente poate fi făcută la nivel privat sau public, gratuit sau contra plată. Distincția dintre public și privat nu este ușor de făcut. Asociațiile voluntare, de caritate, de exemplu, funcționează pe principii private, dar sunt supuse unor reglementări prescrise de ordin profesional. Chiar persoanele care oferă îngrijire personalizată la domiciliu trebuie să respecte anumite exigențe de ordin profesional sau prestațiile lor sunt controlate de servicii specializate.

Dintre persoanele dependente, o atenție specială se acordă copiilor cu probleme deosebite. Asistența socială este diversificată în raport cu natura problemei.

Pentru copii cu dificultăți de socializare (abuzati, rău tratați, neglijați) asistența constă în:

- supervizarea copiilor la domiciliu de către agenții specializate;
- servicii la domiciliu (o persoană din comunitatea apropiată ajută familia în realizarea unor activități menajere și în îngrijirea copiilor);
- programe de educare a părinților;
- îngrijire diurnă;
- plasamente temporare ale copiilor în alte familii care pot asigura o îngrijire adecvată;
- formarea de grupuri de părinți care să-și acorde asistență reciprocă;
- plasamentul copiilor în instituții specializate;
- plasarea întregii familii într-un mediu supervizat;
- adopția.²⁸

Pentru copii orfani sau abandonati asistența socială constă în:

- Plasament familial. Copilul este plasat într-o familie primitoare selectată, de instituții specializate, după criteriile stabilite legal. Familia de plasament primește un sprijin financiar și beneficiază de alte facilități fiscale, educaționale, culturale. Instituțiile de plasament își păstrează dreptul de control asupra modului în care este îngrijit copilul.

- Plasament colectiv instituționalizat (case de copii). Copilul este plasat într-o unitate specializată care se ocupă de îngrijirea colectivă a copiilor. Costurile acestui tip de plasament sunt relativ mai mici decât în cazul altor forme, dar îngrijirea colectivă prezintă o serie de deficiențe. Este o formă de plasament supusă unor puternice critici în majoritatea țărilor dezvoltate (depersonalizarea îngrijirii, fenomene de promiscuitate în unele cazuri, integrare socială dificilă datorită mediului artificial în care sunt socializați copii).

- Plasament în sate de copii. Ideea acestei forme de plasament a fost dezvoltată în Austria la începutul anilor '50 și s-a răspândit ulterior în întreaga lume. Forma cea mai cunoscută este cea a satelor de copii. Aceste sate sunt ansambluri de 15-20 de locuințe individuale și de servicii comune. În fiecare locuință sunt plasați 5-8 copii care sunt îngrijiți de o mamă socială. Viața și activitatea din locuință sunt similare cu cele dintr-o familie obișnuită. Mama socială se ocupă de socializarea și îngrijirea copiilor și este răspunzătoare pentru copii. Resursele financiare sunt puse la dispoziție de asociații, organizații, majoritatea fondurilor provenind din surse caritabile. În unele țări (Austria, Germania), sistemul satelor de copii s-a instituționalizat și a căpătat și o extindere internațională. Organizația "SOS Satele copiilor" are în prezent filiale în peste o sută de țări. Această formă de plasament elimină o parte din inconvenientele plasamentului în instituții colective, fiind preferată în multe societăți. Ea oferă o socializare normală a copiilor și asigură o integrare socială obișnuită.

- Adopțiunea. Această formă de plasament este sever controlată de către servicii specializate în majoritatea țărilor dezvoltate. În unele țări (SUA, Regatul Unit, țările nordice și germanice) decizia de

adopțiune poate pretinde o perioadă de verificare a familiei adoptive timp de câțiva ani. În perioada de după 1990, în unele țări din Europa de Est (în primul rând, în România), plasamentul prin adopțiune internațională a fost facilitat în mod exagerat, fenomenul fiind sever criticat pe plan intern și internațional. Începând cu anul 1992, plasamentul familial prin adopțiune a fost modificat în România pentru a se asigura conformitatea la regulile practicate în țările dezvoltate.

- Plasament în instituții nespecializate: unități militare (copii de trupă), religioase. Această formă se practică tot mai puțin întrucât prezintă multe inconveniente.

Dezvoltarea asistenței sociale instituționalizate pentru persoanele dependente este obiectul unor interpretări contradictorii. Pe de o parte, se afirmă că profesionalizarea îngrijirii conferă caracter științific acestei activități (se argumentează, de exemplu, că bunul simț sau sentimentele maternelle nu sunt suficiente pentru ca o femeie să fie o bună mamă). Pe de altă parte, se consideră că profesionalizarea îngrijirii semnifică absența legăturilor interpersonale și conduce la dispariția spontaneițării și abilității oamenilor de a se ajuta între ei. Analizele făcute în diverse perioade în mai multe țări susțin că deși îngrijirea profesională poate fi mai competentă, ea elimină dimensiunea afectivă care caracterizează îngrijirea personalizată și care, de exemplu, este esențială în creșterea copiilor. Profesionalizarea ajutorului este în unele studii apreciată mai curând ca un indicator al izolării sociale decât al competenței. Unele critici mai radicale ale sistemului instituționalizat de îngrijire afirmă că acest sistem a fost conceput din perspectiva bărbatului preocupat doar de profesie și care nu acordă atenție problemelor menajere sau îngrijirii persoanelor dependente din familia sa și nu din perspectiva unei femei ocupate tot mai mult în afara familiei și care este capabilă să identifice mai bine prestatorii de servicii necesare familiei sale. Acest sistem este bazat pe existența unei societăți prospere. În perioadele de criză femeia este reîmpinsă spre rolul său tradițional de îngrijitoare a persoanelor dependente. Analizele făcute în societăți vest-europene confirmă parțial aceste critici. În

perioadele de criză, femeile sunt într-o măsură mai mare afectate de șomaj și revin la activitățile familiale. În perioadele de criză, utilizarea serviciilor de îngrijire (mai ales a celor plătite) scade semnificativ.

Este adevărat că serviciile pentru îngrijirea persoanelor dependente oferă indivizilor și familiilor din țările dezvoltate un sprijin important. În același timp însă, trebuie remarcat că acest sprijin nu este decât o compensație parțială a faptului că statele moderne crează din ce în ce mai multe elemente de dependență. Odată cu ameliorarea calității acestei categorii de servicii se intensifică și dependența indivizilor și familiilor în raport cu anumite instituții sociale.

b) Asistența familiilor cu mulți copii

Îngrijirea și educarea copiilor, mai ales în familiile cu mai mulți copii și în care ambii părinți sunt ocupați, continuă să fie un aspect critic în multe societăți. Pentru a veni în sprijinul acestor familii, se practică următoarele intervenții:

- școli cu orar prelungit (îndeosebi în SUA, Canada și unele țări din Europa de Nord și de Vest) care pe lângă serviciile educaționale oferă și servicii nutriționale, de socializare, de petrecere a timpului liber;

- sprijinul comunitar acordat de autoritățile locale și de asociațiile voluntare în asistarea familiilor numeroase (îndeosebi în țări din Europa Centrală și de Vest). Deși această categorie de sprijin este deseori ignorată, ea continuă să reprezinte un ajutor important pentru toate categoriile de familii, chiar și în societățile puternic industrializate și urbanizate.²⁹

- reducerea duratei zilei de muncă a mamei, fără a se reduce retribuiția (Norvegia, Suedia).

c) Asistență acordată familiilor sărace

Indiferent de gradul de populism al partidelor aflate temporar la guvernare, în majoritatea țărilor dezvoltate sau în curs de dezvoltare

sunt practicate măsuri în favoarea familiilor sărace. Aceste măsuri sunt fundamentate pe o concepție redistributivă verticală pusă în practică prin mijloace fiscale sau parafiscale. Ele pot fi și rezultatul acțiunii unor organizații și asociații voluntare de caritate. În unele țări dimensiunile sărăciei sunt atât de mari încât doar conjugarea mai multor tipuri de intervenții poate contribui la ameliorarea semnificativă a situației. Din această categorie de măsuri fac parte:

- asistență pentru acoperirea necesităților alimentare (mese școlare, tichete de masă, cantine sociale, alimente pentru sugari);

- asistență în rezolvarea nevoilor de locuire (locuințe sociale la chirii modeste, alocații pentru chirie, "înghețarea" chiriilor, alocații pentru consumul casnic de energie electrică);

- burse și alte forme de sprijin pentru elevi și studenți în raport cu veniturile familiei;

- facilități fiscale, reduceri de tarife sau prestări gratuite de servicii (medicamente subvenționate, reduceri sau gratuități la transport, reduceri sau scutiri de impozite etc.).

d) Asistență în socializarea copiilor

În țările în care copiii de vârstă școlară (îndeosebi cei din categoria de vârstă 7-12 ani) rămân o bună parte din zi fără supraveghere din partea părinților se constată dificultăți în calitatea socializării. Dacă societatea este interesată nu numai în aspectele cantitative ci și în cele calitative ale creșterii copiilor, atunci sunt necesare noi măsuri de sprijin pentru familie în educarea copiilor.

Calitatea socializării copiilor în familie și în instituțiile preșcolare și școlare, în organizațiile voluntare s-a ameliorat în toate țările dezvoltate. Mai puține eforturi s-au depus în ceea ce privește calitatea socializării în spațiul social din jurul locuinței. Activitatea permanentă a ambilor soți a redus posibilitățile de control ale părinților. Extinderea urbanismului sub forma locuințelor în blocuri cu mai multe niveluri a făcut să crească densitatea fizică a populației, dar

a redus densitatea relațiilor de vecinătate și importanța controlului comportamentului copiilor de către vecinătate. Dacă în comunitățile rurale spațiul local de socializare era întregul sat și teritoriul din jurul satului, în marile comunități urbane, spațiul local de socializare este redus adesea la micile terenuri dintre blocurile de locuințe. Un asemenea spațiu nu oferă suficiente posibilități manifestării spontaneității copiilor, suficiente posibilități de petrecere a timpului liber și de dezvoltare a imaginației creatoare. Supraaglomerarea locurilor de joacă în spațiul restrâns dintre blocuri (mai ales când nu este amenajat în acest scop) nu este o soluție adecvată pentru socializarea locală a copiilor.

În unele țări (țările germanice, Ungaria, Cehia), colectivitățile locale au depus eforturi serioase în amenajarea unor locuri speciale pentru distracția și socializarea copiilor (mici parcuri cu jocuri și terenuri de sport, situate în apropierea locuințelor). Acestea sunt folosite de copiii din mai multe blocuri de locuințe sau din locuințe individuale, cât și de către persoanele vârstnice din vecinătate. În acest fel, există și o anumită supraveghere a copiilor și sunt înlăturate inconvenientele situației în care copiii își petrec timpul liber în spațiile neamenajate dintre blocuri.

În unele țări din Europa de Est și de Sud s-au depus eforturi pentru amenajarea unor locuri speciale pentru socializarea și distracția copiilor, dar eforturile au mers mai mult în realizarea unor complexe mari (educaționale, culturale, sportive). Este adevărat că amenajările mici dar numeroase (numărul lor ar putea fi calculat pornindu-se de la faptul ca o unitate să asigure posibilități de petrecere a timpului liber pentru circa 200 de copii în vârstă până la 14 ani) sunt costisitoare și, în multe țări, bugetele locale nu ar putea acoperi cheltuielile necesare. Se poate spera însă că, pe măsura dezvoltării economice și sociale, să se acorde mai multă atenție acestui mijloc de socializare.

6.5. Costurile politicilor sociale

Costurile politicilor sociale în domeniul populației și familiei sunt relativ ridicate în țările dezvoltate (comparativ cu produsul național brut pe locuitor) și relativ modeste în majoritatea țărilor în curs de dezvoltare. Evoluțiile demografice din ambele categorii de țări, deși contradictorii, vor conduce la același efect: creșterea cheltuielilor sociale. În țările în curs de dezvoltare creșterea cheltuielilor va fi impusă de aplicarea pe scară largă a unor programe de control al creșterii populației și de ameliorare a condițiilor de viață ale unor categorii sociale numeroase. În țările dezvoltate creșterea cheltuielilor pentru aplicarea politicilor sociale va fi determinată și de schimbările în structura demografică și, în principal, de fenomenul de "înbătrânire" a populației.³⁰

Cheltuielile cu educația și cele sub formă de beneficii pentru familie se estimează că vor scădea datorită declinului fertilității, în timp ce cheltuielile pentru sănătate și pensii vor crește ca urmare a creșterii ponderii populației postactive. Acest fapt poate introduce și o anumită competiție între generații pentru obținerea unei părți cât mai mari din sumele prevăzute pentru cheltuieli sociale. Unii analiști afirmă că mărirea ponderii cheltuielilor sociale pentru persoanele vârstnice s-a făcut pe seama reducerii cheltuielilor pentru copii.³¹

Numărul persoanelor active care vor genera veniturile pentru acoperirea acestor cheltuieli sociale crescute va crește mult mai lent sau chiar va scădea. Aceasta semnifică că o acoperire a creșterii cheltuielilor sociale nu poate fi făcută decât în condițiile unor creșteri importante ale productivității muncii. Țările care nu vor reuși creșteri importante ale produsului național brut și creșteri importante ale productivității muncii vor fi confruntate cu mari dificultăți în realizarea politicilor lor sociale. Consecințele pot fi agravarea situației economice a indivizilor și familiilor care trăiesc în condițiile cele mai defavorizante și, prin aceasta, o creștere a nemulțumirilor sociale. Chiar țările bogate se pot confrunța în situații de criză cu nemulțumiri sociale datorate reducerii cheltuielilor sociale publice.

Desigur, estimările demografice pe perioade lungi de timp trebuie privite cu relativitate; totuși, datele de mai sus marchează o tendință evidentă.

6.6. Obstacole ale politicilor sociale privind populația și familia

Aplicarea unor politici sociale în domeniul populației și familiei și mai ales al politicilor privind controlul creșterii demografice se confruntă în multe țări cu o serie de dificultăți și obstacole.³² Unele dintre aceste obstacole au o răspândire destul de largă.

a) Naționalismul

Discursurile și dezabaterile privind demografia sunt foarte adesea impregnate de naționalism. O populație numeroasă reprezintă pentru multe guverne o garanție a puterii internaționale. Cantitatea este o fascinație destul de frecventă. O rată scăzută a fertilității este deseori percepută ca un semn al decadenței unei nații. În țările puternic dezvoltate acest stereotip a început să-și piardă din intensitate sau chiar să fie abandonat. Confruntate cu un declin demografic de lungă durată, aceste țări își concentrează eforturile pe aspectele calitative. Mirajul unei populații numeroase a început să fie abandonat și de unele țări în curs de dezvoltare, dar el continuă să fie activ în multe țări. În disputele interetnice (inclusiv din unele țări europene) argumentul numărului populației continuă să joace un rol foarte important. Creșterea demografică poate fi folosită drept argument pentru expansiuni teritoriale, pentru sprijin internațional, pentru schimbări în diviziunea internațională a muncii, pentru facilitarea accesului la piețe etc.

Politicile demografice din țările în curs de dezvoltare s-au confruntat și cu un alt aspect particular al naționalismului. Majoritatea

programelor de control demografic au fost elaborate de specialiști din țările dezvoltate. Dintr-o perspectivă anticolonialistă, aceste programe au fost percepute ca o nouă formă, abilă și subversivă, de neocolonialism. Pentru guvernele din unele foste colonii a recunoaște existența unei probleme demografice semnifică recunoașterea unei noi înfrângeri și a unei noi dependențe față de fostele metropole. Din acest motiv, s-a insistat ca programele de control demografic să fie elaborate de specialiști locali și să se reducă la minimum interferența specialiștilor din fostele metropole.

b) Limitele translației demografice

În programele de control demografic aplicate în țările în curs de dezvoltare se folosesc deseori argumentele teoriei translației demografice, adică a transpunerii unor paternuri demo-economice și sociale din țările dezvoltate în alte contexte culturale. În țările dezvoltate, rata creșterii populației s-a diminuat pe măsura dezvoltării industriale, a expansiunii urbane, a creșterii nivelului de instrucție și a extinderii ocupării femeii în activități extrafamiliale. Asocierea acestor factori în ultimile două sute de ani nu este însă un argument suficient de puternic pentru a susține ideea unor relații cauzale între dezvoltarea economică și educațională și comportamentele demografice. Și chiar dacă o asemenea relație cauzală ar exista în cazul Europei de Vest nu este sigur că ea ar funcționa și în alte contexte socio-culturale. În cazul unor țări (India, de exemplu) relativa stabilizare economică a avut ca efect creșteri demografice. Schimbările economice nu pot avea implicații directe asupra comportamentelor demografice dacă nu se produc schimbări în atitudinile și valorile categoriilor de populație cu o fertilitate foarte ridicată (abandonul paternității iresponsabile, evitarea fertilității precoce, orientarea spre calitatea descendenței).

c) Ignoranță și indiferență

Politicile privind populația și familia sunt orientate în principal spre categoriile cele mai defavorizate care sunt, în același timp, și categoriile cu un status socio-profesional scăzut. Aceste categorii sunt, în mod obișnuit, și cele mai puțin informate asupra posibilităților oferite de aceste politici. În domeniul controlului fertilității, de exemplu, categoriile de populație cu un status social scăzut ignoră posibilitățile moderne și se rezumă la utilizarea mijloacelor tradiționale. De altfel, informația pe care o deține această categorie de populație privind fiziologia sexualității este sumară și, deseori, incorectă.

Ignoranța este de multe ori combinată cu indiferența. Multe cupluri consideră condițiile în care trăiesc și comportamentele pe care le adoptă ca fiind normale. Pentru multe cupluri cu un status social scăzut fertilitatea ridicată și descendența de slabă calitate nu constituie o preocupare. Chiar și disfuncționalitățile grave, cum ar fi abandonul copiilor, pruncuciderea, bigamia, incestul, nu sunt percepute ca deviație majore ci sunt tolerate în cadrul unor subculturi care au fost caracterizate prin termenul de amoralism familial.

d) Conflictul valoric

Unele probleme sociale generate de comportamentele demografice și familiale nu pot fi soluționate ușor datorită unui insuficient consens valoric.³³ Probleme cum ar fi prostituția, homosexualitatea, utilizarea de droguri nu pot fi rezolvate și pentru că nu există un acord general asupra lor. Sau dacă există un acord în ce privește existența unor asemenea probleme nu există un acord general în ce privește modalitățile de soluționare a lor. Este evident că unele probleme nu pot fi soluționate fără sacrificii valorice din partea unor indivizi sau a unor grupuri.

Politicile sociale în domeniul populației și familiei sunt, în general, costisitoare. Creșterea cheltuielilor în acest sector presupune reducerea cheltuielilor în alte sectoare. Din nou este vorba de un sacrificiu valoric sau cel puțin de un compromis valoric.

e) Absența unui demers integrativ în politicile sociale

La fel ca în tratamentul cu medicamente, și la nivelul politicilor sociale un remediu poate rezolva o problemă dar poate genera și alte probleme. Multe politici sociale în domeniul populației și familiei nu sunt integrate într-un demers unitar. Unele măsuri sunt aplicate de organisme, organizații sau asociații diferite orientate de concepții și strategii diferite. Din acest motiv, măsurile aplicate pot avea efecte indezirabile la nivelul familiei sau indivizilor. Luată în sine, ameliorarea statutului social al femeii este un aspect pozitiv, dar ea poate să aibă și consecințe negative dacă: această ameliorare se face în principal prin creșterea gradului de ocupare a femeii în activități extrafamiliale; dacă nu se dezvoltă o rețea de servicii de asistență a familiilor în care mamele sunt ocupate în afara menajului; dacă nu se produce o redistribuire a rolurilor în cadrul familiei; dacă nu există o protecție socială suficientă a femeilor angajate.

f) Insuficiența fondurilor alocate

Politicile sociale în domeniul populației și familiei sunt costisitoare și ele pot fi practicate pe scară largă doar în țările relativ bogate. Unele țări europene (îndeosebi țările nordice și germanice) au practicat multă vreme o politică cu o orientare socială deliberată. Așa au apărut "modelul" suedez sau austriac. Asemenea politici au fost aplicate cu succes în perioadele de creștere economică și de relativă bunăstare. Perioadele de criză economică limitează în mod serios aplicabilitatea acestor politici. Constrângerile economice interne și internaționale au obligat "statele sociale" să-și regândească politicile în domeniul populației și familiei. Această regândire a condus la o restrângere relativă a cheltuielilor sociale. În prezent, aproape toate țările dezvoltate se confruntă cu problemele rezultate din reducerea relativă a cheltuielilor sociale și din insuficiența fondurilor alocate pentru aplicarea măsurilor de politică socială în domeniul populației și familiei.

Situația este mult mai gravă în țările mai sărace care sunt tentate de politicile "statelor sociale", dar care dispun de resurse modeste. "Modelul" suedez, de exemplu, care a constituit obiectul unor lungi dezbateri în țările din Europa de Est nu poate fi transpus în afara contextului economic, cultural și politic suedez.

Analiza acestor obstacole permite conturarea unor recomandări în realizarea politicilor sociale în domeniul populației și familiei:

a) Intervențiile trebuie să fie orientate atât spre femei cât și spre bărbați. Politicile de control demografic au fost orientate în principal spre femei. Or, în cazul categoriilor de populație cu un statut social scăzut bărbatul are un rol decizional mai important decât femeia. Modificarea comportamentului bărbatului poate antrena și modificarea comportamentului femeii.

b) Completarea educației sanitare cu alte forme de educație, realizate de o rețea largă de servicii specializate sau organizații economice, culturale, religioase.

c) Folosirea constantă a mijloacelor de comunicare în masă și, în principal, a televiziunii pentru informarea populației asupra posibilităților oferite de politicile sociale.

d) Integrarea diverselor măsuri într-o strategie unitară privind politicile în domeniul populației și familiei.

e) Renunțarea la stereotipurile naționaliste în deciderea politicilor privind populația și orientarea spre aspectele calitative.

f) Schimbarea atitudinilor unor grupuri și forțe sociale pentru a asigura compromisul valoric necesar consensului în aplicarea unor măsuri destinate soluționării unor probleme controversate.

6.7. Considerente sociologice privind politicile sociale în domeniul populației și familiei

Politicile familiei acționează în condiții diferite de la o societate la alta, cu mijloace diferite și în situații obiective specifice generate de transformarea comportamentelor demografice și familiale.³⁴ Nu se poate formula un model de politică a familiei valabil pentru toate societățile. Experiența mai multor ani de politică a familiei din mai multe țări arată că, luate separat, măsurile legislative restrictive (limitarea sau interzicerea accesului la mijloacele contraceptive, interzicerea avortului și divorțului, nerecunoașterea cuplurilor consensuale) au o înfleunță scăzută sau de scurtă durată asupra comportamentelor demografice.³⁵ Ele pot încuraja pentru o anumită perioadă creșterea cantitativă, dar nu permit o ameliorare semnificativă a vieții familiale. Aceste măsuri incită mai ales creșterea fertilității în familiile cu un nivel calitativ relativ modest, în care fertilitatea este deja mare și au un efect redus asupra familiilor care dispun de resursele necesare pentru a asigura un nivel calitativ ridicat al descendenței. Din punct de vedere financiar, legislația restrictivă nu este costisitoare, dar efectele sale sunt reduse.

Un efect mult mai puternic asupra comportamentelor demografice și asupra calității vieții familiale au *măsurile legislative, economice și sociale incitative*. Este adevărat că acestea sunt și mult mai costisitoare. Admițând că nașterea și creșterea unui copil este o investiție importantă în capital uman care interesează atât familia cât și societatea, atunci costurile ridicate ale unei asemenea investiții trebuie să fie parțial suportate de către societate.

Aplicarea politicilor familiei în societățile dezvoltate impune câteva considerații sociologice generale. Pentru a antrena efectele cantitative și calitative scontate, politicile familiei și populației trebuie să răspundă unor exigențe de ordin individual și social. Familia nu trebuie văzută doar ca unitate de producere a copiilor ci și ca grup de bunăstare și fericire.

Familia nu trebuie văzută doar ca obiect al politicii ci ca element activ în realizarea măsurilor politice. Câștigarea adeziunii populației la măsurile politice luate este o condiție esențială a reușitei unei politici. Mai mult decât în alte domenii, o măsură impopulară este inefficientă pentru că, în cele din urmă, comportamentul demografic este adoptat la nivel individual și familial. În elaborarea politicilor, guvernele trebuie să ia în considerare ceea ce este "bun" pentru societate și ceea ce este "bun" pentru individ. La nivelul familiei, măsurile adoptate trebuie să satisfacă atât soțul cât și soția, atât părinții cât și copiii.

Armonizarea măsurilor de politică a populației și familiei este o condiție esențială în satisfacerea intereselor indivizilor, ale familiilor și ale societății. O politică care insistă doar pe aspecte cantitative poate să antreneze creșterea fertilității și a volumului populației societății, dar această creștere poate să nu fie însoțită de o ameliorare a aspectelor calitative ale vieții familiale și, îndeosebi, a calității socializării copiilor. O politică care nu ia în considerare decât interesele individuale (ameliorarea nivelului de trai, egalitatea sexelor, promovarea socială a femeii) poate să nu incite creșterea fertilității și, prin aceasta, societatea poate ajunge să se confrunte cu dificultăți grave rezultate din imposibilitatea înlocuirii simple a generațiilor. Considerarea atât a aspectelor cantitative cât și calitative este nu numai un deziderat politic ci și o necesitate socială. O societate numeroasă dar în care noile generații sunt slabe din punct de vedere calitativ nu este un motiv de orgoliu național. La fel și o societate cu oameni tot mai bine educați și tot mai fericiți dar din ce în ce mai puțini.

Politicile populației și familiei trebuie să țină seama de transformările care au avut loc în structurile și funcțiile familiilor și de marea diversitate de comportamente demografice întâlnită în fiecare societate. Măsurarea efectelor politicilor în domeniul populației și familiei nu poate fi făcută prin raportarea la un standard, la un singur model de familie. Deși familia nucleară continuă să fie modelul cel mai acceptabil din punct de vedere social, ar fi o utopie să se creadă că prin politica familiei se va ajunge la situația în care întreaga populație a unei societăți va trăi în familii legal constituite și care

produc cel puțin trei copii. Comportamentele demografice își au propria lor dinamică, sunt în bună măsură imprevizibile, au propria lor raționalitate care nu coincide cu raționalitatea societală sau cu raționalitatea politică. Aceasta nu înseamnă nicidecum a diminua importanța politicilor populației și familiei în orientarea comportamentelor demografice și familiale, ci doar a introduce o dimensiune realistă în aceste politici. Măsurarea efectelor politicilor demografice doar prin indicatorul creșterii natalității este insuficientă. Observarea consecințelor pretinde o analiză pe termen lung a evoluției demografice pentru a degaja ceea ce este datorat politicilor de ceea ce este conjunctural. A discuta efectele politicilor în domeniul familiei pretinde a vedea despre ce familie (familii) este vorba; asupra căror indivizi și asupra căror familii s-au produs efecte și asupra cărorora nu; în ce măsură creșterile cantitative au fost însoțite de ameliorări calitative; în ce măsură noile generații sunt mai numeroase dar și mai "bune" decât cele precedente; în ce măsură comportamentele demografice răspund necesităților creșterii economice dar și necesităților dezvoltării sociale și împlinirii individuale.

Stabilirea obiectivelor politicilor în domeniul populației și familiei pretinde clarificarea valorilor care stau la baza dezvoltării unei societăți și luarea în considerare a diversității valorilor care orientează comportamentul indivizilor, familiilor și diverselor categorii sociale. Ținând seama de acest aspect nu este de mirare că elaborarea politicilor în domeniul populației și familiei este însoțită de ample dispute politice, etice și antrenează numeroase lăuri de poziții din partea partidelor politice, a organizațiilor guvernamentale, a organizațiilor și asociațiilor voluntare și o mare diversitate de atitudini din partea indivizilor și familiilor. Analiza științifică obiectivă a schimbărilor în comportamentele demografice, a schimbărilor petrecute în familii și a perspectivelor din care sunt considerate aceste schimbări constituie un element necesar oricăror dezbateri și oricăror măsuri din domeniul populației și familiei.

NOTE

1. Edward Shorter, *The Making of the Modern Family*, New York, Basic Books, Inc., Publishers, 1975, p.279.
2. Alvin Toffler, *Al treilea val*, București, Editura politică, 1983, pp. 282-285.
3. Wilfried Dumon, "The Meaning of Family Policy in Western Europe and the United States", în David M. Klein, Joan Aldous (Eds.), *Social Stress an Family Development*, New York, The Guilford Press, 1988, pp.234-245.
4. International Conference on Population, *Report of the International Conference on Population. 1984*, New York, ONU, 1984, E/Conf. 76/19.
5. Jacques Commaille, "La régulation juridique de la famille en France", în François de Singly, (Ed.), *Affaires de famille, affaires de'État*, Editions de l'Est, 1991, pp. 65-71.
6. ONU. Department of International Economic and Social Affairs. Population Division, *World Population trends and policies*, New York, ONU, 1983.
7. John Saunders, "Population Change in Europe: Past Experience and Future Prospects", in Lawrence Freedman and John Saunders (Eds.), *Population Change and European Security*, London, Brassey's, 1991, pp.21-35.
8. Wilfied Dumon, *op. cit.* p. 241.
9. P. Andersen, C. Melance, "Sexual behavior and contraceptive practice at Oxford and Aberdee Universities" în *Journal of biosocial sciences*, 1984, 16, 2, pp. 287-291.

10. L. Liskin, A.H. Ruledge, "Rumors about contraception" în *Population Report*, XII, 5, 1984, pp. 699-726. Nu este vorba numai de rumori neîntemeiate. Unele mijloace contraceptive mai vechi au efecte negative asupra utilizatorilor pe care mijloacele mai recente caută să le elimine. (Conf. *Regulation de la fécondité. Bilan et perspectives*, Paris, Editions INSERM, 1979, 428 p.).

11. United States. Department of Health and Human Services, *Inventory and analysis of federal population research*, Bethesda, Maryland, 1983.

12. J. Stepan, E.H. Kellog, P.T. Piotrow, "Legal Trends and Issues in Voluntary Sterilization", în *Population Report*, Baltimore, 1981, E.6.

13. Jacques Commaile, "Nouvelle légalité et modes d'analyse de comportements familiaux", *La nuptialité: Évolution récente en France et dans les pays développés*, Paris, Institut National d'Études Démographiques, Presses Universitaires de France, 1991, pp. 39-48.

14. Thomas Frejka, "Induced Abortion on Fertility", în *International Family Planning Perspectives*, II, 4, 1985, pp.125-129.

15. Robert F. Winch, *The modern Family*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1973, p.719.

16. Lloyd Saxton, *The Individual, Marriage and the Family*, Belmont, California, Wadsworth Publishing Company, 1980, pp.153-163.

17. Gary S. Belkin, Norman Goodmann, *Marriage, Family, and Intimate Relationships*, Chicago, Rand McNally College Publishing Company, 1980, pp. 258-259.

18. Gerald C. Lubenow, Pamela Abramson, and Patricia King, "Gays and Lesbians on Campus", în *Family in Transition*, Arlene S. Skolnick, Jerome H. Skolnick, Boston, Little, Brown and Company, 1983, pp.557-562.

19. Garry S. Belkin, Norman Goodmann, *op. cit.* p. 264.

20. Paul B. Horton, Gerald R. Leslie, Richard F. Larson, *The Sociology of Social Problems*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1985, p. 347.
21. Ann Sofie Kölvermark, *More Children of Better Quality*, Uppsala, Alqvist & Wiksell International, 1980.
22. Olivia Ekert-Jaffé, "Effets et limites des aides financières aux familles: Une expérience et un modèle", în *Population*, 1986, 2, pp. 327-348.
23. International Conference on Population, *Report of the International Conference on Population. 1984*, New York, ONU, 1984 (E/Conf. 76/19).
24. Asemenea posibilități vor fi tot mai numeroase datorită dezvoltării mijloacelor informaționale interactive bazate pe microelectronică care permit conectarea domiciliului cu locul de muncă.
25. Această soluție este posibilă în cazurile în care activitatea prestată este relativ independentă.
26. Jeanne Fragnani, "Vers un retour des femmes au foyer?", Paris, *Le Groupe familial*, 1992, 135, pp. 68-74.
27. O prezentare a organizării acestor centre este făcută de Arlene S. Skolnick, Jerome H. Skolnick, *Family in Transition*, Boston, Little, Brown and Company, 1983, pp. 563-600.
28. Roberta M. Berns, *Child, Family, Community*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1985, p. 440.
29. Kari Waerness, "Caring", în *Changing Patterns of European Family Life*, K. Boh, M. Bak et al. (Eds.), London, Routledge, 1989, pp. 217-248.
30. Arnold J. Heidenheimer, Hugh Hecló, Carolyn Teich Adams, *Comparative Public Policy*, New York, St. Martin's Press, 1990, pp. 359-366.

31. Gary S. Becker, *A Treatise on the Family*, Cambridge, Harvard University Press, 1991, pp. 370-371.

32. J. Mayone Stycos, "Programs of Population Control", in Walter M. Gerson (Ed.), *Social Problems in a Changing World*, New York, Thomas Y. Crowell Company, 1970, pp. 546-564.

33. Paul B. Horton, Gerald R. Leslie, Richard F. Larson, *The Sociology of Social Problems*, New Jersey, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1985, p.441.

34. Hal Helman (ed.), *Psychosocial and Cultural Determinants of Population Policy*, Washington, Smithsonian Institution, 1975; Michael Kraft, Mark Schneider (Eds.), *Population Policy Analysis. Issues in American Policies*, Toronto, Lexington Books, 1978; Max Wingen, *Bevölkerungsentwicklung als politisches problem*, München, Blütenburg Verlag, 1980; Maurice Kirk, Massimo Livi Bacci, Egon Szabady, (Eds.), *Law and Fertility in Europe*, Dolhain, Ordina Editions, 1975.

35. Maurice Kirk, Massimo Livi Bacci, Egon Szabady, *Law and Fertility in Europe*, Dolhain, Ordina Editions, 1975, vol.1, pp.31-65.

**Tiparul s-a executat sub cda 645/1999
la Tipografia Editurii Universității din București**
